

Вісник

**Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого**

**Серія: філософія, філософія права,
політологія, соціологія**

Збірник наукових праць

Виходить щоквартально

Заснований у серпні 2009 р.

№ 1 (68) 2026

Харків
«Право»
2026

*Рекомендовано до друку та до поширення через мережу Інтернет вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 7 від 27.01.2026)*

Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія : зб. наук. пр. / редкол.: О. Г. Данильян (голова) та ін. – Харків : Право, 2026. – № 1 (68). – 252 с.

Засновник – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого (НЮУ ім. Ярослава Мудрого)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Олег Данильян – доктор філософських наук, професор (*голова редакційної колегії*, НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Олександр Дзьобань** – доктор філософських наук, професор (*заступник голови редакційної колегії*, НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Юрій Калиновський** – доктор філософських наук, професор (*заступник голови редакційної колегії*, НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); *члени редколегії за спеціальністю «Філософія»:* **Олена Александрова** – доктор філософських наук, професор (Київський університет ім. Бориса Грінченка, Україна); **Дієго Феліпе Арбеллаз-Кампілло** – доктор філософії, професор (Університет Амазонії, Колумбія); **Магда Джулісса Рохас-Багамон** – доктор філософії, доцент (Університет Сурколумбіані, Колумбія); **Алекс Беліз Бургос** – доктор філософії (Університет Лос-Лагоса, Чилі); **Богдан Бузак** – доктор філософських наук, професор (Тернопільський національний педагогічний університет ім. Володимира Гнатюка, Україна); **Міліта Венажіндене** – доктор філософії, доцент (Університет Вітовта Великого, Литва); **Йоліта Гряблікайте** – доктор філософії, доцент (Університет Вітовта Великого, Литва); **Віра Додонова** – доктор філософських наук, професор (Київський університет ім. Бориса Грінченка, Україна); **Томас Качераускас** – доктор філософських наук, професор і завідувач кафедри філософії та культурології Вільнюського технічного університету імені Гедімінаса (Литва); **Інна Коваленко** – кандидат філософських наук, доцент (*відповідальний секретар*, НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Світлана Куцупал** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Хуан Гільєрмо Мансілла-Сепульведа** – доктор філософії та літератури (Католицький університет Темуко, Чилі); **Бьянн Мелкевіч** – доктор права, професор (Університет Лавалю, Канада); **Юлія Мелякова** – кандидат філософських наук, доцент (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Жанна Павленко** – кандидат юридичних наук, доцент, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого (Україна); **Олександр Поліщук** – доктор філософських наук, професор (Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, Україна); **Едуардо Р. Сагір** – доктор філософії (незалежний дослідник, Аргентина); **Вілма Тамулісене** – доктор філософії, доцент (Вільнюський технічний університет ім. Гедімінаса, Литва); **Олена Юркевич** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); *члени редколегії за спеціальністю «Політологія»:* **Хорхе Ісус Вільямс Еспіноса** – доктор політичних наук, професор (Університет Сулії, Венесуела); **Джордан Ганс-Морзе** – доктор наук у галузі політології, доцент (Університет Нортвестерн, США); **Аркадіуш Жуківський** – габілітований доктор у галузі політології (Інститут політичних наук, Вармінсько-Мазурський університет, Польща); **Віталій Кривошеїн** – доктор політичних наук, професор (Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара, Україна); **Галина Куц** – доктор політичних наук, професор (Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди, Україна); **Ягіл Леві** – доктор наук у галузі політології, професор (Відкритий університет, Ізраїль); **Джейсон Ройс Ліндсі** – доктор наук у галузі політології, професор (Державний університет Сант Клауда, США); **Люціан Люстін** – доктор наук у галузі політології (Астонський університет, Велика Британія); **Ірина Машишина** – кандидат політичних наук, доцент (Донецький національний університет ім. Василя Стуса, Україна); **Тетяна Нагорняк** – доктор політичних наук, професор (Донецький національний університет ім. Василя Стуса, Україна); **Рейбер Парра Контрерас** – доктор суспільних наук, професор (Університет Сулії, Венесуела); **Ніколай Петро** – доктор наук у галузі політології, професор (Род-Айлендський університет, США); **Ігор Поліщук** – доктор політичних наук, професор (Україна); **Олександр Романюк** – доктор політичних наук, професор (Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця, Україна); **Володимир Смоляннюк** – доктор політичних наук, професор (Воєнно-дипломатична академія імені Євгенія Березняка, Україна); **Олександр Шевчук** – доктор політичних наук, професор (Чорноморський національний університет імені Петра Могили, Україна); **Штефан де Шпігелєйр** – доктор наук у галузі політології, головний науковий співробітник (Гаазький центр стратегічних досліджень, Нідерланди); *члени редколегії за спеціальністю «Соціологія»:* **Едуард Афонін** – доктор соціологічних наук, професор (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна); **Людмила Герасіна** – доктор соціологічних наук, професор (Україна); **Галина Клімова** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Маріанна Клочко** – доктор наук у галузі соціології, професор (Державний університет Огайо, США); **Надія Лисиця** – доктор соціологічних наук, професор (Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця, Україна); **Катерина Михайлова** – доктор соціологічних наук, професор (Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія», Україна); **Олександр Панфілов** – доктор філософських наук, професор (Україна); **Вікторія Погрібна** – доктор соціологічних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Валентина Подшивалкіна** – доктор соціологічних наук, професор (Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, Україна); **Ольга Філіппова** – кандидат соціологічних наук, доцент (Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, Україна); **Хабібул Хак Хондкер** – доктор наук у галузі соціології, професор (Університет ім. шейха Зaeda, ОАЕ).

Збірник наукових праць «Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого».

Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія зареєстрований як наукове видання, категорія «Б» (наказ Міністерства освіти і науки України від 02.07.2020 № 886).

Збірник наукових праць зареєстровано та проіндексовано у Google Scholar і таких міжнародних наукометричних баз: Index Copernicus International (Польща), Academic Research Index (Японія), Information Matrix for the Analysis of Journals (Іспанія), EBSCO Publisher (США), WorldCat (США), Scientific Indexing Services (США), Science Impact Factor (Австралія), International Innovative Journal Impact Factor (Індія), Cosmos Impact Factor (Німеччина), Bielefeld Academic Search Engine (Німеччина), а також баз даних «Наукова періодика України» та «Бібліометрика української науки» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Адреса редакції: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, 61024, Україна. Тел.: (057) 757-72-84; e-mail: kafedra_filosofy@ukr.net; сайт: <http://fil.nlu.edu.ua>

The issue is recommended for publication and for distribution via the Internet by the Academic Council of Yaroslav Mudryi National Law University (the protocol No.7 of 27.01.2026)

The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: philosophy, philosophy of law, political science, sociology : The collection of scientific papers / Editorial board: O. Danilyan (Ed.-in-Ch.), et al. – Kharkiv : Pravo, 2026. – Issue No. 1(68). – 252 p.

Founder – Yaroslav Mudryi National Law University (YMNLU), Ukraine

EDITORIAL BOARD:

Oleg Danilyan – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Editor-in-Chief*, YMNLU); **Olesander Dzoban** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Deputy Editor-in-Chief*, YMNLU); **Yuriy Kalinovsky** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Deputy Editor-in-Chief*, YMNLU); **Editorial Board members majoring in philosophy**: **Olena Aleksandrova** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Borys Hrinchenko University of Kyiv, Ukraine); **Diego Felipe Arbeláez-Campillo** – Doctor of Philosophy, Prof. (University of the Amazon, Colombia); **Magda Julissa Rojas-Bahamón** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Surcolombian University, Colombia); **Alex Véliz Burgos** – Doctor of Philosophy (University of Los Lagos, Chile); **Bogdan Buyak** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, Ukraine); **Milica Vienažindienė** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Vytautas the Great University, Lithuania); **Jolita Greblikaite** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Vytautas the Great University, Lithuania); **Vira Dodonova** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Borys Hrinchenko University of Kyiv, Ukraine); **Tomas Kacerauskas** – Doctor of Philosophical Sciences, Full Professor and the Head of the Department of Philosophy and Cultural Studies at Vilnius Gediminas Technical University (Lithuania); **Inna Kovalenko** – Ph.D. in Philosophy, Associate Prof. (*Managing Editor*, YMNLU); **Svitlana Kutsepal** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YMNLU); **Juan Guillermo Mansilla-Sepulveda** – Doctor of Philosophy and Literature (Temuco Catholic University, Chile); **Bjarne Melkevik** – Doctor of Law, Prof. (Laval University, Canada); **Yuliia Meliakova** – Ph.D. in Philosophy, Associate Prof. (YMNLU); **Zanna Pavlenko** – Candidate of Legal Sciences, Associate Professor, Yaroslav Mudryi National Law University (Ukraine); **Olexander Polishchuk** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Khmelnitsky Humanitarian and Pedagogical Academy, Ukraine); **Eduardo R. Saguier** – Doctor of Philosophy (CONICET, Argentina); **Vilma Tamuliene** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Gediminas Vilnius Technical University, Lithuania); **Olena Yurkevych** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YMNLU); **Editorial Board members majoring in political science**: **Jorge Jesus Villasmil Espinoza** – Doctor of Political Science, Prof. (University of Zulia, Venezuela); **Jordan Gans-Morse** – Ph.D. in Political Science, Associate Prof. (Northwestern University, USA); **Arkadiusz Żukowski** – Dr. Habil. (Political Science), Full Professor (University of Warmia and Mazury, Poland); **Vitalii Kryvoshein** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Oles Honchar Dnipro National University, Ukraine); **Halyna Kuts** – Doctor of Political Sciences, Prof. (H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ukraine); **Yagil Levy** – Ph.D. in Political Science, Full Prof. (Open University of Israel, Israel); **Jason Royce Lindsey** – Ph.D. in Political Science, Prof. (St. Cloud State University, USA); **Lucian Leustean** – Ph.D. in Political Science (Aston University, United Kingdom); **Iryna Matsyshyna** – Ph.D. in Political Sciences, Associate Prof. (Vasyl'Stus Donetsk National University, Ukraine); **Tetiana Nahorniak** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Vasyl'Stus Donetsk National University, Ukraine); **Reyber Parra Contreras** – Doctor of Humanities, Prof. (University of Zulia, Venezuela); **Nicolai Petro** – Ph.D. in Political Science, Prof. (University of Rhode Island, USA); **Ihor Polishchuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Oleksandr Romaniuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics, Ukraine); **Volodymyr Smolianiuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Yevheniy Bereznyak Military Diplomatic Academy, Ukraine); **Oleksandr Shevchuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Petro Mohyla Black Sea State University, Ukraine); **Stephan De Spiegeleire** – Ph.D. in Political Science, principal scientist (The Hague Centre for Strategic Studies, Netherlands); **Editorial Board members majoring in sociology**: **Eduard Afonin** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine); **Liudmyla Herasina** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Ukraine); **Halyna Klimova** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Marianna Klochko** – Ph.D. in Sociology, Prof. (Ohio State University, USA); **Nadiia Lysytsia** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Semen Kuznets Kharkiv National University of Economics, Ukraine); **Kateryna Mykhailova** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Kharkiv University of Humanities «People's Ukrainian Academy», Ukraine); **Oleksandr Panfilov** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Ukraine); **Viktoriia Pohribna** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Valentyna Podshyvalkina** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Odessa I. I. Mechnikov National University, Ukraine); **Olia Filippova** – Ph.D. in Sociological Sciences, Associate Prof. (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine); **Habibul Haque Khondker** – Ph.D. in Sociology, Prof. (Zayed University, Abu Dhabi, UAE).

Collection of scientific papers «“The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University”. Series: philosophy, philosophy of law, political science, sociology» is registered as a scientific professional publication, category “B” (Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine of 02.07.2020 No. 886).

The collection of scientific papers is registered and indexed in Google Scholar, the international scientometric databases: Index Copernicus International (Poland), Academic Research Index (Japan), Information Matrix for the Analysis of Journals (Spain), EBSCO Publisher (USA), WorldCat (USA), Scientific Indexing Services (USA), Science Impact Factor (Australia), International Innovative Journal Impact Factor (India), Cosmos Impact Factor (Germany), Bielefeld Academic Search Engine (Germany) as well as databases “Scientific Periodicals of Ukraine” and “Bibliometrics of Ukrainian Science” of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine et al.

Address of the editorial team: Yaroslav Mudryi National Law University, 77, Hrigory Skovorody St., Kharkiv, 61024, Ukraine.
Tel.: (057) 757-72-84; e-mail: kafedra_filosofy@ukr.net; website: <http://fil.nlu.edu.ua>

ЗМІСТ

Філософія

ДАНИЛЬЯН О. Г., ДЗЬОБАНЬ О. П. Правова держава в Україні: євроінтеграційний контекст та повоєнна розбудова	8
КАЛИНОВСЬКИЙ Ю. Ю., ЗОРКІН Р. Ю. Світоглядно-ціннісні орієнтири українського суспільства в умовах російської агресії	34
КАЧЕРАУСКАС Т. Культура в умовах нових медіа та штучного інтелекту	48
ПОХОАТА Г. Прийняття Еміля Чорана у світовій культурі через 30 років після його смерті	58
КОВАЛЕНКО І. І., МЕЛЯКОВА Ю. В. Поза стабільними кодами: культура цифрових номадів у семіотичній перспективі	72
АНДРУЩЕНКО О. П. Легітимація цифрових освітніх трансформацій: філософсько-правовий вимір	94
ДОЦЕНКО Є. А. Світоглядно-ціннісне підґрунтя трудового права як індикатор цивілізаційного поступу Європейського Союзу	109
ЛИХАЦЬКИЙ А. В., ЧОРНА Л. В. Штучний інтелект як когнітивне розширення: переосмислення людського знання	119
РАДІОНОВА Н. В. «Світ дитинства» як нормативний ідеально-типовий конструкт філософської антропології Григорія Сковороди	132
ПЕТРУК Н. К., ГАПЧЕНКО О. В. Комунікація та її роль у діяльності наукового товариства	143
ДОРОЖКО І. І., МАЛИХІНА О. Є., ТУРІЩЕВА Л. В. Інтегративні моделі філософсько-антропологічного осмислення дитини в контексті родинного виховання	156
ПОТІЩУК О. О. Логіка як нормативна та описова модель мислення: межі формалізації раціонального пізнання	168

Політологія

ФУНТІС А. Глобальний(-і) винятковий(-і) стан(-и) та Номос Землі	179
БУРЧАК А. Ю. Символічні технології конструювання політичної реальності	191

ДЬОМКІНА Ю. В.	
Волонтерство в нових умовах розвитку українського суспільства: особливості політичної інституціоналізації	205
РОМАНЮК А. А.	
Ідейна архітектура рашизму: неоінституційний та аксіологічний аналіз.....	217
НАШІ АВТОРИ	241
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.....	242
ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ У ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ ««ВІСНИК НАЦІОНАЛЬНОГО ЮРИДИЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО». СЕРІЯ: ФІЛОСОФІЯ, ФІЛОСОФІЯ ПРАВА, ПОЛІТОЛОГІЯ, СОЦІОЛОГІЯ».....	245

CONTENTS

Philosophy

DANILYAN O. G., DZOBAN O. P. The rule of law in Ukraine: european integration context and post-war development.....	8
KALYNOVSKIY YU. YU., ZORKIN R. YU. Worldview and value orientations of ukrainian society under conditions of russian aggression.....	34
KACERAUSKAS T. Culture inder conditions of new media and artificial intellect	48
POHOATĂ G. The reception of Emil Cioran in the world culture, after 30 years of posterity	58
KOVALENKO I., MELIAKOVA YU. Beyond stable codes: digital nomad culture in a semiotic perspective.....	72
ANDRUSHCHENKO O. Legitimation of digital educational transformations: a philosophical and legal dimension.....	94
DOTSENKO YE. A. The worldview and value foundations of labour law as an indicator of the civilizational progress of the European Union.....	109
LYKHATSKYI A., CHORNA L. AI as cognitive extension: reshaping human knowing	119
RADIONOVA N. V. “The world of childhood” as a normative ideal-type construct of grigory skovoroda’s philosophical anthropology.....	132
PETRUK N. K., GAPCHENKO O. V. Communication and its role in the activities of a scientific society.....	143
DOROZHKO I. I., MALYKHINA O. E., TURISHCHEVA L. V. Integrative models of philosophical-anthropological understanding of the child in the context of family upbringing.....	156
POTISHCHUK O. O. Logic as a normative and descriptive model of thinking: limits of formalization of rational cognition	168

Political science

FOUNTIS A. Global state(s) of exception and Nomos of the Earth	179
BURCHAK A. YU. Symbolic technologies for constructing political reality	191

DYOMKINA YU. V.
Volunteering in new conditions of development of ukrainian society:
features of political institutionalization.....205

ROMANIUK A. A.
Ideological architecture of ruscism: a neo-institutional and axiological analysis.....217

OUR AUTHORS241

AUTHOR INDEX242

REQUIREMENTS TO REGISTRATION OF ARTICLES IN THE COLLECTION OF
SCIENTIFIC PAPERS «THE BULLETIN OF YAROSLAV MUDRYI
NATIONAL LAW UNIVERSITY». SERIES: PHILOSOPHY, PHILOSOPHY
OF LAW, POLITOLOGY, SOCIOLOGY»245

ФІЛОСОФІЯ

УДК [340.12:[340.13:342.1]:327](477)

DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.68.349828>

Данильян Олег Геннадійович, доктор філософських наук, професор, завідувач сектору теоретико-методологічних проблем організації державної влади, Інститут державного будівництва та місцевого самоврядування

НАПрН України, м. Харків, Україна

e-mail: odana@i.ua

ORCID iD: 0000-0001-5308-4664

Дзьобань Олександр Петрович, доктор філософських наук, професор, головний науковий співробітник Державної наукової установи «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України»,

м. Харків, Україна

e-mail: a_dzeban@ukr.net

ORCID iD: 0000-0002-2075-7508

ПРАВОВА ДЕРЖАВА В УКРАЇНІ: ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИЙ КОНТЕКСТ ТА ПОВОЄННА РОЗБУДОВА

Дослідження присвячено розкриттю поточного стану розбудови правової держави в Україні в умовах війни та євроатлантичної інтеграції, комплексному аналізу актуальних проблем, що виникають у цьому процесі. У контексті повномасштабного збройного вторгнення держави-агресора й поточних євроінтеграційних процесів аналізуються актуальні проблеми захисту прав людини, розвитку публічного управління й діяльності громадянського суспільства в Україні як ключових складників правової держави. Робиться висновок про необхідність неухильного дотримання Конституції України при запровадженні обмежувальних заходів щодо прав людини в умовах дії правового режиму воєнного стану, потребу в проведенні низки інституційних реформ для ефективного забезпечення захисту прав людини, зниження рівня корупційних проявів всередині держави та досягнення загальної відповідності системи публічного управління засадничим цінностям Європейського Союзу.

Ключові слова: *правова держава, верховенство права, права людини, демократичні цінності, державне управління, громадянське суспільство, правова культура.*

Постановка проблеми. Розвиток правової держави – це динамічний процес, на перебіг якого постійно впливають різноманітні суспільно-політичні фактори, а також необхідність реагування на певні виклики надзвичайного характеру. У контексті розвитку державотворення в Україні особливої динаміки цьому процесу надає стрімкий євроінтеграційний поступ нашої держави, який до того ж відбувається в особливих умовах правового режиму воєнного стану. Повномасштабне збройне вторгнення держави-агресора на територію України, яке розпочалось у лютому 2022 р., з одного боку, являло собою серйозну загрозу державному суверенітету, територіальній цілісності та державності загалом, а з іншого – мобілізувало населення України, громадянське суспільство і державу на відсіч збройній агресії ворога та дало суттєвий суспільно-політичний поштовх євроінтеграційним процесам. У червні 2022 р. Україна здобула статус кандидата на вступ до Європейського Союзу [1] (далі – ЄС), паралельно отримавши низку завдань від Європейської комісії, виконання яких обумовлює подальший курс на набуття повноправного членства в ЄС [2]. У грудні 2023 р. Європейська рада ухвалила висновок про відкриття переговорів з Україною про вступ до ЄС [3].

У зв'язку із зазначеними вище подіями протягом останніх декількох років вектор вітчизняної наукової дискусії щодо державотворення в Україні був детермінований, окрім традиційної протягом останніх років європейської і євроатлантичної інтеграції, ще й тематикою війни. Станом на сьогодні в країні продовжується запекла боротьба проти ворога, паралельно з якою здійснюється робота над реформуванням окремих органів державної влади, а також наближенням вітчизняного законодавства до стандартів ЄС. Не менш важливим пунктом сучасного порядку денного також є питання подолання наслідків війни, яке потребує приділення належної уваги для стратегічного планування подальшого процесу державного будівництва. Отже, дослідження актуальних проблем розвитку правової держави в Україні у світлі окреслених викликів є надзвичайно важливим із прогностичної точки зору та потребує їхніх аналізу та синтезу для комплексного розуміння.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковий дискурс щодо розвитку правової держави в Україні відзначається посиленою увагою до сучасних викликів, пов'язаних із повномасштабною збройною агресією проти нашої держави та водночас з активним перебігом процесу вступу до ЄС.

У літературі з цієї тематики зазначається, що євроатлантична інтеграція України означає «рух держави до стандартів реальної, діючої демократії та цивілізованого, соціально орієнтованого ринкового господарства, від партнерства і співпраці до політичної асоціації та економічної інтеграції і, як наслідок, до гарантованого безпечного розвитку» [4, с. 16].

Аналізуючи передумови надання Україні статусу кандидата на вступ до ЄС, Р. Петров та К. Гіллйон зазначають, що російська агресія парадоксальним чином посприяла втіленню в реальність довгоочікуваної мрії українців щодо реалізації офіційного курсу на вступ до ЄС [5, с. 1290]. Це у свою чергу зумовило необхідність пошуку всередині держави належного балансу між активним євроінтеграційним поступом та відсіччю збройній агресії ворога. П. Горінов із цього приводу зазначає, що «реформи у правовій сфері, спрямовані на гармонізацію з нормами та стандартами ЄС, повинні враховувати також необхідність адаптації до умов воєнного стану, забезпечуючи правову безпеку та захист прав громадян» [6].

Ключовим аспектом розвитку правової держави в контексті європейської інтеграції постає необхідність адаптації на державному та суспільному рівні правових цінностей Європейського Союзу, провідне місце серед яких посідають верховенство права, повага та захист прав людини і основоположних свобод, законність тощо. З точки зору С. Кельбі, поглиблення досліджень із проблематики верховенства права (правовладдя) є надзвичайно важливим на шляху України до політичної та економічної євроінтеграції [7, с. 73].

С. Рабінович розглядає тріаду цінностей «демократія», «права людини» та «верховенство права» як термінологічні позначення сфер праволюднинної стандартизації та як форми і символічні засоби розбудови правової ідентичності ЄС та його правового поля [8, с. 88]. О. Котуха зазначає, що в умовах сьогодення спостерігається формування трьох рівнів панування права – національного, наднаціонального і глобального. Якщо перший рівень вже широко реалізується в багатьох країнах, то другий (рівень ЄС) склався до початку ХХІ ст. тільки в Європі та потенційно може поширитися і в інших регіонах [9, с. 42]. Відповідно, дослідження динаміки розвитку правової держави в умовах інтеграційних процесів є важливим з огляду на поступове розширення меж правопорядку ЄС.

Важливим фактором, який впливає на існування Української держави та розвиток державотворення в Україні є соціальна нестабільність, спричинена перерозподілом сфер впливу у світі, економічними кризами, політичним протистоянням, пандемією, яка охопила практично всі країни незалежно від рівня їхнього соціально-економічного розвитку. На нашу думку, на початку ХХІ ст. соціальна нестабільність та соціальна турбулентність стали трендами нашого часу [10, с. 142]. Тому в таких умовах держави повинні приділяти особливу увагу стратегічному плануванню, передбаченню ризиків, розробленню комп'ютерних і математичних моделей прогнозування можливих небезпек і засобів їхньої нейтралізації [11, с. 65].

Загострюють проблему розвитку державотворення в Україні активні військові дії держави-агресора та зумовлена ними дія правового режиму воєнного стану. Останнє у свою чергу призводить до вимушеного обмеження прав людини з метою протидії загрозам і захисту державного суверенітету та територіальної цілісності. Ураховуючи ці обставини, деякі автори (В. Дербак та ін.) стверджують, що «в умовах військового вторгнення РФ на територію України, збереження єдності України є обов'язковою умовою її подальшого існування як суверенної та незалежної держави, основою чого є саме забезпечення єдності правового простору (базовий принцип верховенства права)» [12, с. 28–29].

Не менш важливою є підготовка до майбутнього етапу повоєнної відбудови, який вимагатиме оперативного законодавчого відновлення обмежуваних наразі прав і свобод, а також подальшого процесу вдосконалення системи публічного управління для набуття повноправного членства в ЄС. У цьому розрізі слід врахувати позицію Н. Клещенко, за якою до ключових викликів, перед якими постає правотворчість у повоєнний період, слід віднести (1) визначення пріоритетів на тлі нестачі ресурсів; (2) оптимізацію правотворчої діяльності з метою регулювання правовідносин між державою та громадянами в контексті повоєнної відбудови [13, с. 232].

Мета статті – окреслити проблеми, які мають стати підґрунтям для подальшого євроінтеграційного поступу нашої держави, її відбудови та розвитку правової держави в повоєнний період.

Виклад основного матеріалу. Принцип верховенства права є однією з основоположних цінностей, на яких засновано ЄС, поряд із такими цінностями, як демократія, рівність, повага до прав людини і людської гідності (ст. 2 Договору про ЄС) [14]. Основоположний характер цього принципу також підкреслюється у преамбулі до Північноатлантичного договору [15]. Наведені засадничі положення не лише надають більшої ваги питанню розвитку правової держави в Україні, а й детермінують подальший вектор державотворення в бік неухильного дотримання цінностей євроатлантичного простору.

Під правовою державою в межах цього дослідження розуміється держава, у якій повноваження владних органів обмежуються правом, а сам процес управління відбувається за посередництвом права. Основні права і свободи захищаються від посягань із боку держави конституцією як актом установчої влади, який встановлює межі владних повноважень органів публічного управління. Будучи об'єктом багатьох доктринальних досліджень у працях західних науковців, поняття правової держави характерне здебільшого для континентальної системи права, де воно історично віднайшло своє втілення. Концеп-

туальний огляд щодо розуміння правової держави був наведений у доповіді Європейської комісії «За демократію через право» про верховенство права (правовладдя) 2011 р. Зокрема, німецьке поняття «Rechtsstaat» окреслювало заперечення абсолютистської держави, а захист від абсолютистської влади покладался на законодавчу гілку; французьке поняття «Etat de droit» розглядало державу як гаранта «вишпеканих у конституції засадничих прав супроти законодавця» [16, с. 18]. Принцип верховенства права або правовладдя (останнє, за позицією С. Головатого, є найточнішим відтворенням сутності англійського поняття «the rule of law» [17, с. 11]) характерний за своїм походженням для англосаксонської системи права, проте в умовах сьогодення він, безперечно, є універсальним принципом, про що свідчить, серед іншого, ухвалення вищезгаданої доповіді Венеційської комісії, а також подальше прийняття нею у 2016 р. розширеної доповіді «Мірило правовладдя» [18]. Відповідно, у цьому тексті поняття правової держави і верховенства права використовуватимуться як синонімічні на позначення обмеженості державної влади правом, всебічного захисту основоположних прав і свобод людини, законності, доступу до правосуддя тощо.

У сучасних вітчизняних наукових доробках чимало уваги приділяється реалізації ідей правової держави та верховенства права. До складників правової держави відносять «визначеність змісту і спрямованості діяльності держави правами і свободами людини та їхніми гарантіями; утвердження та забезпечення прав і свобод людини як головного обов'язку держави; відповідальність держави перед людиною за свою діяльність; підпорядкування суспільного і державного життя в Україні принципу верховенства права; найвища юридична сила Конституції України...» тощо [19, с. 61]. На думку Р. Луцького, принцип верховенства права, будучи основою правової держави, вимагає гармонійної відповідності нормативних актів і правозастосовної практики не просто букві закону, а й ідеям справедливості, найвищим цінностям прав людини, людської гідності та духу права в цілому [20, с. 44–45]. Як зазначає С. Кельб, принцип правовладдя має бути скерований насамперед на особу та покликаний відображати місце та роль права в державі й суспільстві, співвідношення права і держави, права і політики, права й економіки, права і моралі, а також співвідношення права і звичаїв [7, с. 73].

Німецький юрист П. Мюллер-Графф стверджує, що осердям європейського поняття «верховенства права» (rule of law) є гарантування основоположних прав людини та їхній захист незалежними судами від посягань [21, с. 3].

Х. Маркович зазначає, що основу правової держави повинні становити загальнолюдські цінності, демократичні принципи (зокрема гарантування пріоритету прав людини над правами держави), раціональне поєднання інте-

ресів особи, суспільства та держави, зважаючи на принцип визнання людини найвищою соціальною цінністю [22, с. 52]. На основі цих тверджень обґрунтовано видається точка зору, за якою «важливим методологічним підґрунтям адекватного сприйняття змісту принципу верховенства права є урахування аксіологічних аспектів як його сприйняття, так і розуміння самого правовладдя як аксіологічної складової системи національного права» [23, с. 26].

Отже, з наведеного випливає, що комплексний аналіз проблем розвитку правової держави неможливий без аналізу окремих її складників – забезпечення та захисту прав людини, дієвої системи публічного управління (зокрема в контексті її реформування в поточних умовах євроінтеграційного поступу) і ролі громадянського суспільства в популяризації та захисті демократичних цінностей. Особливим є контекст дослідження цих складників, який передбачає сучасний стан розвитку суспільних і державно-правових відносин в умовах повномасштабного збройного вторгнення, активну фазу євроінтеграційних процесів та потребу в підготовці до майбутніх процесів повоєнного відновлення. Розгляньмо ці складники окремо за групами.

1. Актуальні проблеми захисту прав людини в сучасних реаліях правового режиму воєнного стану та європейської інтеграції. Як було зазначено раніше, людська гідність, свобода, рівність і повага до прав людини є основоположними цінностями ЄС. Відповідно, поточний процес інтеграції України до ЄС повинен здійснюватися з урахуванням цих принципів, неухильне дотримання яких є передумовою набуття членства в об'єднанні. Стаття 6 Договору про ЄС передбачає визнання на рівні ЄС прав, свобод та принципів, закріплених у Хартії основоположних прав ЄС. Остання до того ж наділена юридичною силою установчих договорів ЄС. Крім цього, до основних принципів права ЄС належать також основоположні права, що гарантовані Європейською конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) і що становлять спільні конституційні традиції держав-членів.

Оскільки Україна ратифікувала Конвенцію, яка з огляду на це становить частину національного законодавства, дотримання її положень, окрім того, що є обов'язковим з огляду на взяті державою на себе міжнародні зобов'язання, прямо впливає на відповідність одній із вимог для майбутнього членства в ЄС. Проте дотримання положень Конвенції у воєнний період має свої особливості: згідно зі ст. 15 Конвенції, «під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації, будь-яка Висока Договірна Сторона може вживати заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією, виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом»

[24]. Відповідно, з початком повномасштабного збройного вторгнення держави-агресора на територію України уповноважені державні органи повідомили Раду Європи про відступ від низки зобов'язань за Конвенцією (статті 8–11, 13, 14, 16 Конвенції, ст. 2 Протоколу №4 до Конвенції) [25]. Цей перелік уточнювався протягом періоду дії правового режиму воєнного стану дипломатичними нотами до Генерального секретаріату Ради Європи при кожному випадку продовження дії цього правового режиму відповідними Указами Президента України [26].

Окреслене дає підстави стверджувати про особливий етап розвитку правової держави в Україні, який характеризується введенням надзвичайних заходів, пов'язаних з обмеженням прав людини, з метою захисту державного суверенітету і територіальної цілісності. Такі заходи, безумовно, спрямовані на досягнення легітимної мети та є необхідними для захисту демократії, проте вони мають бути пропорційними і не можуть суперечити основоположним правам людини, відступ від яких забороняється. З огляду на це органи державної влади мають дотримуватися всіх вимог щодо правомірності обмеження прав людини та зважати на наявність абсолютних прав, які не підлягають таким обмеженням [27, с. 51]. Ключовою в цьому контексті є роль органів судової влади, які покликані здійснювати судовий контроль за окремими обмеженнями прав людини і не допускати застосування непропорційних заходів органами державної влади.

В одному з перших рішень Конституційного Суду України після початку повномасштабного збройного вторгнення (справа про посилений соціальний захист військовослужбовців) суддею В. Лемаком в окремій (збіжній) думці була влучно описана специфіка балансу між захистом прав людини й обмеженнями, що запроваджуються в період дії правового режиму воєнного стану: «Під час війни неприпустимим є різке протиставлення публічного (державного) інтересу, відповідних конституційних цінностей, з одного боку, та поваги до індивідуальних прав людини, з іншого боку, як це нерідко бувало в мирні часи. Під час війни найбільше має виявлятися сприйняття того, що публічний інтерес (наприклад, оборона, національна безпека), в якому акумулюються індивідуальні права і свободи людини. Наприклад, обмеження пересування громадян (комендантська година, блокпости) чи навіть вилучення для потреб оборони майна громадян спрямоване на захист найбільш засадничих прав і свобод людини – права на життя, їх гідності і свободи (наприклад, захист від діяльності диверсійно-підривних груп ворога). Такий підхід підтверджується не тільки теоретично, а й суворими реаліями оборонної війни в Україні» [28]. Суддею також наголошувалось, що свавілля цивільних або воєнних властей не може обумовлюватися потребами оборони, а «жоден акт

і жодне рішення й під час війни не перебуває за межами судового контролю, а отже – за межами верховенства права».

Яскравим прикладом судового контролю за захистом закріплених у Конституції прав і свобод в умовах правового режиму воєнного стану є рішення Конституційного Суду України від 18 липня 2024 у справі про гарантії судового контролю за дотриманням прав осіб, яких утримують під вартою [29]. Ця справа стосувалась розгляду конституційної скарги щодо невідповідності Конституції України приписів ч. 6 ст. 615 Кримінального процесуального кодексу України, яка передбачала, що в разі «закінчення строку дії ухвали суду про тримання під вартою та неможливості розгляду судом питання про продовження строку тримання під вартою в установленому цим Кодексом порядку обраний запобіжний захід у вигляді тримання під вартою вважається продовженим до вирішення відповідного питання судом, але не більше ніж на два місяці» [30]. Ця норма була внесена до кримінального процесуального законодавства у відповідь на умови правового режиму воєнного стану та становила собою відступ від окремих зобов'язань за міжнародними договорами щодо захисту прав людини. Рішенням Конституційного Суду України цю норму було визнано такою, що не відповідає конституційному праву людини на судовий захист (ч. 1 ст. 55), праву на свободу й особисту недоторканність (ч. 1 ст. 29) та праву обвинуваченого на захист (ч. 2 ст. 63 Конституції України), оскільки вирішення питання про продовження строку тримання під вартою як запобіжного заходу мало здійснюватися без участі суду. При цьому Конституційний Суд зазначив, що відступ від деяких міжнародних зобов'язань України у сфері прав людини не означає можливості запровадження законодавчих обмежень, несумісних із Конституцією України.

В основу цього рішення Конституційного Суду було покладено принцип верховенства права (правовладдя), який передбачає неухильне дотримання органами влади прав людини, принципу законності та здійснення судового контролю незалежними судами. До того ж у рішенні наявні посилання на історичні правові документи, які свого часу зробили величезний внесок у формування підґрунтя принципу верховенства права та правового захисту прав людини – Magna Carta 1215 р., Habeas Corpus Act 1679 р. Наведене свідчить про пріоритезацію принципу правовладдя у практиці органу конституційної юрисдикції (рішення якого є остаточними й обов'язковими до виконання) в умовах дії правового режиму воєнного стану з характерними для останнього обмеженнями окремих прав і свобод із метою протидії збройній агресії ворога.

Загальний стан гарантованості й захисту прав людини в Україні в умовах війни та в контексті європейської інтеграції був проаналізований в останньо-

му Звіті Європейської комісії в межах Пакета розширення Європейського Союзу 2024 р. (далі – Звіт). У Звіті відзначено, що загальний стан основоположних прав людини в Україні є задовільним: держава в цілому дотримується принципу поваги до прав людини та демонструє власні зобов’язання щодо їхнього захисту та законодавчого узгодження з вимогами права ЄС (EU *acquis*) попри обмеження, зумовлені війною та правовим режимом воєнного стану. При цьому, наголошується у Звіті, органи влади в Україні повинні постійно аналізувати природу та обсяг таких обмежень і там, де дозволяє безпекова ситуація, розглядати їхнє скасування з метою дотримання принципу пропорційності таких обмежень [31, с. 36].

Як уже було зазначено вище, неухильне дотримання положень Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод є однією з вимог для набуття повноправного членства в ЄС і подальшого перебування в ньому. Відповідно, належна увага Європейської комісії була приділена загальному стану дотримання Конвенції Україною та статистиці поданих до Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) заяв проти України і кількості ухвалених за ними рішень. Так, станом на 1 вересня 2024 р. до ЄСПЛ було подано загалом понад 8000 заяв, які очікують розгляду. За період з 16 червня 2022 р. по 1 вересня 2024 р. Судом були розглянуті 524 справи, у яких було встановлено 310 порушень Конвенції. Згідно зі Звітом ці порушення переважно стосувалися захисту приватної власності, права на справедливий судовий розгляд, заборони тортур тощо. Під посиленням наглядом із боку Комітету міністрів Ради Європи станом на дату публікації Звіту (30 жовтня 2024 р.) перебувало 616 справ, які здебільшого стосувалися питань, пов’язаних із незаконними арештами, тривалістю тримання під вартою, порушенням права на життя, жорстоким поведінням із боку правоохоронних органів, поганими умовами тримання під вартою та відсутністю належного лікування, а також надмірною тривалістю кримінального й цивільного судочинства, відсутністю ефективних засобів правового захисту тощо. З огляду на це Європейською комісією надана рекомендація про необхідність вирішення структурних і системних проблем, визначених ЄСПЛ у сферах судової системи, правоохоронної діяльності та прав людини, а також забезпечення систематичного та своєчасного виконання рішень ЄСПЛ [31, с. 36–37].

Серед іншого, у Звіті також вказується на наявні випадки ймовірного переслідування та залякування журналістів, включаючи незаконне стеження; висловлюється занепокоєння щодо катувань та жорстокого поведіння в пенітенціарній системі України, а також проблем гендерно зумовленого насильства, для подолання якого потрібні більш рішучі заходи з огляду на війну, що триває; необхідність перегляду концепції державного проєкту телемарафону

в контексті вільного обміну поглядами серед населення [31, с. 36–40] тощо. Крім рекомендацій в окремих сферах, Європейською комісією підкреслюється вжиття законодавчою та виконавчою гілками влади України заходів щодо вдосконалення правового регулювання з цих питань, які потребують поступової імплементації. У цьому розрізі варто погодитися з думкою О. Неліна про те, що в сучасних геополітичних умовах права людини потребують не стільки додаткового декларування, скільки напрацювання реальних механізмів забезпечення основних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина [32, с. 10].

Як зазначалося нами раніше, механізм захисту прав людини під час військового конфлікту часто виявляється недостатньо ефективним через повсюдну нестабільність, спричинену агресією і територіальною окупацією. Отже, в умовах воєнного стану для держави стає необхідним створення нових, надійних механізмів захисту прав людини. Ці механізми повинні включати положення про компенсацію за майнову шкоду, завдану внаслідок обстрілів, пов'язаних із конфліктом, обов'язкове документування порушень прав людини та притягнення до відповідальності винних осіб, зокрема за такі злочини, як геноцид, воєнні злочини та злочини проти людяності [33, с. 356]. Особливої актуальності набуває ця теза в світлі рекомендацій Європейської комісії щодо необхідності розроблення в Україні стратегії відновлення всіх прав і свобод, які наразі підлягають обмеженням, після скасування правового режиму воєнного стану [31, с. 36].

Наведене свідчить про суттєвий пласт законодавчої та правозастосовної роботи, яка стоїть перед органами державної влади в Україні щодо забезпечення й захисту прав людини і основоположних свобод як у поточних умовах війни, так і в перспективі повоєнного відновлення. Ефективне виконання цієї роботи є неможливим без дієвої системи публічного управління, заснованої на принципах доброчесності, законності, нульової толерантності до корупції та найголовніше – принципі верховенства права (правовладдя), який має опосередковувати процес регулювання суспільних відносин. Надалі розгляньмо основні виклики, які постають в контексті реформування органів державної влади з огляду на активізацію євроінтеграційних процесів.

2. Актуальні проблеми реформування системи публічного управління в Україні в сучасних реаліях правового режиму воєнного стану та європейської інтеграції. Розвиток правової держави в Україні на шляху до членства в ЄС потребує вдосконалення системи органів державної влади для приведення її у відповідність до європейських стандартів. Цей процес є комплексним і нескороминущим через низку об'єктивних факторів, до яких насамперед слід віднести поточну безпекову ситуацію в країні. На думку П. Го-

рінова, важливим аспектом євроінтеграційного розвитку є стимулювання внутрішніх реформ, необхідних для членства в ЄС (зміцнення верховенства права, боротьба з корупцією, децентралізація влади, оптимізація податкової та митної політик тощо) [6]. Важливо розуміти, що трансформація правової системи держави, за твердженням О. Передерія, обумовлюється врахуванням конституційних положень щодо євроінтеграційного курсу держави при розробленні та прийнятті нормативних актів, що у свою чергу сприятиме розвитку більш тісних політичних, економічних і гуманітарних відносин України з країнами – членами ЄС [34, с. 67].

У вітчизняній літературі виокремлюється низка напрямків для забезпечення верховенства права в Україні, які є актуальними й у контексті поступу нашої держави до ЄС. До них відносять, зокрема: забезпечення доступу до правосуддя, забезпечення справедливого вирішення справи неупередженим і незалежним судом, гарантії ефективної процедури відбору кандидатів на посади суддів, наявність чіткого механізму притягнення суддів до відповідальності за невиконання чи неналежне виконання своїх повноважень, подолання корупційних проявів тощо [35, с. 91–92]. У своєму висновку від 17 червня 2022 р. щодо заявки України на вступ до ЄС, яким Україні було рекомендовано надати статус кандидата, Європейська комісія окреслила низку заходів, що є обов'язковими для подальшого прогресу нашої держави на євроінтеграційній ниві. До них, серед іншого, входили: прийняття та реалізація законодавства щодо конкурсної процедури відбору суддів до Конституційного Суду України, завершення перевірки на доброчесність кандидатів на посади до Вищої ради правосуддя та відбір кандидатів до Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, подальший процес боротьби з корупцією, завершення реформування правової бази щодо захисту прав національних меншин та ін. [2, с. 20–21].

Частина з цих вимог передбачала ухвалення відповідних законів (урегулювання процедури конкурсної процедури відбору кандидатів на посади суддів Конституційного Суду України, прийняття відповідного закону щодо національних меншин з урахуванням висновку Венеційської комісії тощо), інша частина – ухвалення рішень, зокрема, щодо призначення керівника Спеціалізованої антикорупційної прокуратури та директора Національного антикорупційного бюро, членів Вищої ради правосуддя за результатами відповідних конкурсів. У той самий час інші вимоги (наприклад ефективна боротьба проти корупції) є тривалими в часі та для їхнього належного виконання потребують паралельного законодавчого вдосконалення цих процесів (наприклад, ухвалення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо одноособового розгляду справ у Вищому антикорупційному суді для прискорення правосуддя,

внесення змін до Кодексу, покликаних запобігти уникненню кримінальної відповідальності за корупційні кримінальні правопорушення через недоліки у процесуальному законодавстві, збільшення штату НАБУ та САП для підвищення ефективності розслідування корупційних злочинів та ін.).

У Звіті Європейської комісії в межах Пакету розширення ЄС 2024 р. зазначається, що загалом в Україні існують конституційні та законодавчі гарантії суддівської незалежності, проте певні недоліки все ж наявні як на законодавчому рівні, так і на практиці. Зокрема, у Звіті надано рекомендації щодо вдосконалення новосформованими органами судової влади незалежності, безсторонності та підзвітності системи правосуддя в Україні [31, с. 29]; здійснення подальших зусиль щодо дотримання єдності судової практики поміж всіма інстанціями [33, с. 31].

Щодо реалізації судової реформи в контексті процесів європейської інтеграції слід зазначити, що критерієм її ефективності є забезпечення доступу громадян до правосуддя, забезпечення права на справедливе судове рішення та гарантування реальної незалежності суддів [36, с. 560]. У доктрині та, зокрема, рішеннях Суду справедливості ЄС виділяються два аспекти суддівської незалежності – зовнішній (автономне здійснення судом своїх функцій без підпорядкування будь-якому іншому органу; правила, які чітко визначають підстави для притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності, оскарження рішень дисциплінарних органів тощо) та внутрішній (неупередженість, об'єктивність у реалізації правосуддя) [37, с. 69–70]. Реалізація зазначених принципів на практиці – комплексний процес, який вимагає не лише структурних і системних змін на інституційному рівні, а й зрушень у суспільному сприйнятті необхідності таких змін. Саме панування правових і демократичних цінностей у суспільстві здатне сприяти прогресу в цьому питанні, про що йтиметься мова згодом. На думку Н. Демчик, у разі успіху судової реформи в окресленому контексті судова влада має стати ключовим елементом принципу верховенства права в Україні, що у свою чергу становитиме основу процесу суспільних змін на шляху до членства України в ЄС [38, с. 75].

Питання боротьби з корупцією в Україні, на думку Європейської комісії, не стоїть на місці та поступово вдосконалюється. У вищезгаданому Звіті відзначається, що за останній звітний період кількість обвинувальних актів та судових рішень у справах про вчинення корупційних кримінальних правопорушень досягла найвищих показників із початку формування ключових антикорупційних інституцій [33, с. 34]. Ефективна боротьба з корупцією – чи не найважливіша запорука формування високорозвиненої правової держави, у якій панують принципи законності, рівності у правах, відсутності будь-яких необґрунтованих привілеїв у реалізації прав тощо. Корумпованість системи

державного управління становить собою значну перепону для реалізації принципу верховенства права, починаючи від порушення базових прав людини у сфері належного урядування та правосуддя, закінчуючи негативними суспільними проявами, наприклад у вигляді правового нігілізму.

Окремо слід зазначити про інститут виборів як фундаментального складника демократичної держави. Згідно з Конституцією України та чинним законодавством правовий режим воєнного стану забороняє проведення виборів на момент його дії (що також відображено у Звіті Європейської комісії в підрозділі 2.1.1 «Демократія»). Дані обмеження мають на меті забезпечення принципу продовжуваності (континуїтету) повноважень виборних органів влади в Україні з огляду на суттєву загрозу конституційному ладу, державному суверенітету й територіальній цілісності. Тим не менш послідовна робота щодо вдосконалення приписів Виборчого кодексу здійснюється парламентом для перспективи проведення післявоєнних виборів [33, с. 22].

Заключним підпитанням, якому слід приділити увагу в контексті розвитку системи публічного управління в Україні, є система багаторівневого управління – національного, регіонального та місцевого. Європейська комісія звертає увагу на необхідність розроблення прозорого механізму для фінансування потреб субнаціональних органів влади у відновленні, реконструкції та модернізації відповідно до плану «Ukraine Facility». Щодо зростання кількості місцевих військових адміністрацій зазначається, що критерії необхідності їхнього створення мають бути визначені на рівні закону, а заміщення такими адміністраціями роботи органів місцевого самоврядування має розглядатись як винятковий захід, і за можливості має здійснюватися пошук альтернативних заходів безпеки [33, с. 24].

Підсумовуючи аналіз проблем розвитку публічного управління в Україні в сучасних умовах, слід зазначити, що процес реформування органів державної влади й удосконалення управлінських процесів триває попри важку безпекову ситуацію в країні та демонструє помірний прогрес. Подальший розвиток цих процесів (його якість і темпи) напряму впливатимуть на темп руху нашої держави до членства в ЄС. Відповідно, вкрай важливим є послідовний системний підхід до викорінення негативних факторів у системі органів державної влади, таких як корупція, тимократія, непотизм, нехтування правовими нормами та ін. У цьому аспекті варто навести напрями вдосконалення стратегічного публічного управління, які мають сприяти ефективному розподілу державних ресурсів та моніторингу їхньої реалізації:

1. Розроблення правової бази з удосконалення стратегічного публічного управління в контексті євроінтеграції.
2. Підвищення якості моніторингу впровадження стратегічних документів.

3. Упорядкування повноважень між органами публічної влади і системна взаємодія між ними.

4. Упорядкування оптимізації організаційного забезпечення стратегічного публічного управління.

5. Формування організаційних заходів, що сприятимуть підвищенню стратегічного публічного управління в аспекті євроінтеграції [39, с. 14].

3. Актуальні проблеми функціонування громадянського суспільства в Україні в сучасних реаліях правового режиму воєнного стану та європейської інтеграції. Розвиток правової держави неможливий без активної участі громадянського суспільства в цьому процесі. Обмеження державного апарату правом (принцип верховенства права) покликане захистити політичну спільноту від несанкціонованих посягань із боку державних органів та гарантувати права і свободи, необхідні для гармонійного співіснування людей у суспільстві. Відповідно, посягання на основоположні права і свободи, перевищення уповноваженими органами своїх владних повноважень нерідко викликають спротив насамперед представників громадянського суспільства, які стають на захист політичного устрою, закріпленого Основним Законом та прийнятим на його основі законодавством. Це зумовлюється, по-перше, установчою владою народу як єдиного джерела державної влади та, по-друге, контролюючою роллю громадянського суспільства щодо дій і рішень можновладців. Із цього приводу О. Котуха слушно зазначає, що за допомогою загального виборчого права громадяни мають можливість контролювати владу і за потреби коригувати дії її органів, тим самим відіграючи балансувальну роль у системі стримувань і противаг, яка притаманна правовій державі [9, с. 43].

Інститути громадянського суспільства в Україні досить активно виконують контрольну функцію щодо політик, рішень і заходів, що розробляються і затверджуються органами законодавчої, виконавчої і судової гілок влади, тим самим посилюючи підзвітність таких органів та спонукаючи їх до підвищеного рівня прозорості у здійсненні своєї діяльності. Починаючи від Революції Гідності, в осерді якої перебувало громадянське суспільство, яке прагнуло європейського вектора розвитку України, простежується суттєвий вплив громадського сектору, зокрема, на реформування органів судової влади, створення нової системи антикорупційних інституцій та впровадження низки організаційних і нормативних заходів, спрямованих на подолання системної корупції в Україні. Постійний громадський контроль за діями владних органів здатний мінімізувати ризики негласного прийняття суспільно важливих рішень, тіньової корупції та переслідування державними службовцями приватних інтересів у супереч публічним інтересам. Здатність громадськості контролю-

вати владні структури з метою дотримання основоположних прав і свобод людини є однією з характеристик правової держави [40, с. 165], яка в центрі своєї уваги ставить людину, а не державну владу.

Позитивний вплив громадянського суспільства, на відміну від можливих деструктивних його проявів, на процеси державотворення значною мірою визначається рівнем правосвідомості та сприйняття базових демократичних цінностей – верховенства права, законності, рівності, справедливості тощо. Підвищений рівень правової культури, європеїзація українського суспільства є запорукою удосконалення національного законодавства і державного управління, які у свою чергу здатні забезпечити динамічний розвиток суспільства та скоротити відставання держави та її економіки від розвинутих країн світу [41, с. 107]. Прийняття Конституції України в 1996 р., ратифікація низки міжнародних договорів, які вимагають неухильного додержання основоположних демократичних цінностей і захисту прав людини, – приклади юридичного поширення цих цінностей в українському суспільстві, які поступово мають імплементуватися на рівні індивідуальної та колективної свідомості. Суттєвим поштовхом у цьому напрямку стало підписання Угоди про асоціацію з ЄС, яка обумовила закріплення базових європейських цінностей на конституційному рівні в Україні [42, с. 96] через проведення структурних реформ, яких вимагає європейський та євроатлантичний вектор розвитку.

Трансформація правової культури суспільства в Україні у світлі європейської інтеграції, на думку В. Резнікова [43, с. 294] та колективу авторів – В. Петришина, Т. Кагановської та О. Передерія [44, с. 99], вимагає підвищення обізнаності та інформованості населення щодо євроінтеграційних процесів. Усвідомлення принципів, на яких засновано ЄС, механізму та процедури приєднання до нього, а також особливостей перебування країн-членів у такому наднаціональному об'єднанні є запорукою національної єдності щодо цього курсу держави. За твердженням А. Міщенко, саме консолідоване та впевнене в успіху євроінтеграційної стратегії суспільство сприятиме посиленню міжнародної суб'єктності держави та забезпечуватиме загальний прогрес країни [45, с. 204].

Із лютого 2022 р. українське громадянське суспільство суттєво об'єднало свої сили для спільної боротьби проти ворога та для наближення України до ЄС попри надзвичайні воєнні умови. Небезпідставно зазначається, що «війна призвела до зміни світогляду українського суспільства, прийняття європейських цінностей та руху до Європи як єдиного та безальтернативного варіанта подальшого розвитку нашої держави» [46, с. 268]. Активна боротьба на полі бою, на міжнародних платформах і майданчиках, у багатьох сферах управління всередині країни дала можливість державі ефективно продовжу-

вати боротьбу за інституційне виживання, тим самим зберігаючи за громадянським суспільством роль «ключового елемента української демократії» [31, с. 24].

При цьому підтримання такої єдності є вкрай непростим, але водночас вкрай важливим завданням у світлі повоєнної відбудови України, яка потребуватиме значних фінансових, інтелектуальних та людських ресурсів з огляду на відновлення економіки, відбудови цивільної та промислової інфраструктури і наближення України до членства в ЄС та НАТО. Невід’ємним складником цього процесу є правотворчість, від якої залежатиме якість повоєнного розвитку держави і темп державотворення в цілому. Правотворчий процес має здійснюватися на основі взаємодії держави і громадянського суспільства [13, с. 232], тим самим посилюючи симбіоз цих інститутів з єдиною метою розбудови прогресивної правової держави.

Висновки. На основі вищевикладеного варто підсумувати, що розвиток правової держави в тих умовах, у яких зараз перебуває Україна, – досить непростий і комплексний процес, який вимагає залучення значного обсягу ресурсів з огляду на контекст повномасштабного збройного вторгнення та активного поступу нашої держави до ЄС.

Одним із ключових викликів неухильного дотримання принципу верховенства права (правовладдя) в умовах війни є обмеження низки прав людини через дію правового режиму воєнного стану. Такі обмеження зумовлюються об’єктивною необхідністю підтримання публічної безпеки і порядку та протидії підривної діяльності ворога, а отже – переслідують легітимну мету та узгоджуються з нормами міжнародного права. Але будь-які обмеження мають узгоджуватися з приписами Конституції України та не суперечити їй, оскільки запровадження обмежувальних заходів, не передбачених Основним Законом, становитиме порушення принципу верховенства права. Саме дотримання принципів законності та пропорційності в контексті дії правового режиму воєнного стану в поточних реаліях є одним із маркерів, за яким можна визначити загальний стан дотримання прав людини та відповідно рівень розвитку правової держави.

Євроатлантичний вектор розвитку України вимагає проведення низки інституційних реформ із метою досягнення відповідності нашої держави критеріям вступу до ЄС. У зв’язку з цим протягом останніх трьох років із моменту набуття Україною статусу кандидата на вступ до ЄС у державі здійснюється низка інституційних перетворень, робота над якими досі триває. Важливо розуміти, що запорукою стабільного поступу нашої держави в аспекті євроінтеграційних процесів є здійснення дієвих реформ, покликаних, серед іншого, суттєво знизити рівень корупції в державному і приватному секторах,

забезпечити прозорість та ефективність органів публічного управління й доступ до неупередженого і незалежного правосуддя.

Невід'ємним рушієм цього процесу має стати активне громадянське суспільство, яке своєю позицією має обстоювати розвиток правової держави та популяризацію демократичних цінностей всередині країни. Визнання та дотримання базових демократичних цінностей є фундаментальною вимогою членства в ЄС, дотримання якої українське суспільство продемонструвало з початку повномасштабного збройного вторгнення держави-агресора. Тим не менш подальша просвітницька діяльність щодо європейського та євроатлантичного вектора розвитку України має важливе значення для інформування населення про його зміст і переваги.

Окреслені вище напрямки діяльності мають стати підґрунтям не лише для подальшого євроінтеграційного поступу нашої держави, а й для злагодженої й ефективної роботи над відбудовою України та розвитком правової держави в повоєнний період.

ЛІТЕРАТУРА

1. European Council Conclusions (23 and 24 June 2022) / Official website of the European Council, Council of the European Union. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/06/24/european-council-conclusions-23-24-june-2022/> (дата звернення: 28.06.2025).
2. Opinion on Ukraine's application for membership of the European Union / Official website of the European Commission. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/opinion-ukraines-application-membership-european-union_en (дата звернення: 28.06.2025).
3. European Council Conclusions (14 and 15 December 2023) / Official website of the European Council, Council of the European Union. URL: <https://www.consilium.europa.eu/media/68967/european-council-conclusions-14-15-12-2023-en.pdf> (дата звернення: 30.06.2025).
4. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Національна безпека в контексті євроатлантичної інтеграції України: філософська рефлексія. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. 2020. Вип. 1 (44). С. 8–22. URL: <http://fil.nlu.edu.ua/article/view/195725> (дата звернення: 08.07.2025).
5. Petrov R., Hillion C. «Accession through war» – Ukraine's road to the EU. *Common Market Law Review*. 2022. Vol. 59. P. 1289–1300. URL: <https://kluwerlawonline.com/api/Product/CitationPDFURL?file=Journals\COLA\COLA2022092.pdf> (дата звернення: 10.07.2025).
6. Горінов П. Європейська інтеграція України: правовий вимір і стратегії впровадження. *Політика та право в умовах дії воєнного стану: пошук рішень* : зб. матеріалів Міжнар. наук. конф. (м. Київ, 23 квіт. 2024 р.). Київ : Вид-во УДУ імені Михайла Драгоманова, 2024. С. 47–51. URL: <https://enquir.npu.edu.ua/bitstream/>

- handle/123456789/44822/Polityka%20ta%20pravo%20v%20umovakh%20dii%20voiennoho%20stanu.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 10.07.2025).
7. Кельба С. Міжнародні стандарти та доктринальне позуміння правовладдя як основа формування демократичної української держави. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія: Право*. 2024. Вип. 17 (29). С. 69–74. URL: <https://visnyk.iful.edu.ua/> (дата звернення: 19.07.2025).
 8. Рабінович С. П., Томіна О. В. Європейська інтеграція і праволюдінні маркери культурно-правової ідентичності України: соціологічний підхід. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2024. Вип. 2 (31). С. 75–95. URL: <https://visnyk.kh.ua/en/article/download/yevropeyska-integratsiya-i-pravolyudinnyi-markeri-kulturno-pravovoyi-identichnosti-ukrayini-sotsiologichny-pidkhyd> (дата звернення: 20.07.2025).
 9. Котуха О. С. Ідея панування права або правової держави в умовах глобалізації. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. Вип. 3. С. 42–47. URL: http://lsej.org.ua/3_2023/8.pdf (дата звернення: 22.07.2024).
 10. Danilyan O. G., Dzeban O. P., Kalynovskyi Y. Y. Social instability as a global trend of the modern world. *Cogito*. 2022. Vol. 14. Iss. 3. P.141–162. URL: https://cogito.ucdc.ro/COGITO_SEPTMBER_2022.pdf.
 11. Danilyan O., Dzeban O., Kalynovskyi Y., Saltanov M. Value aspects of the safe existence of social systems in an unstable world. *Cogito*. 2023. Vol. 15. Iss. 4. P. 60–78. URL: https://cogito.ucdc.ro/COGITO_DECEMBER_2023.pdf.
 12. Дербак В. І., Дербак А. П. Принцип єдності – основа побудови демократичної держави: філософські та правові засади. *Аналітично-порівняльне правознавство* : електрон. наук. вид. 2023. С. 25–29. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/04/5.pdf> (дата звернення: 25.07.2025).
 13. Клещенко Н. О. Правотворча діяльність у повоєнний період: виклики та перспективи. *Альманах права*. 2022. Вип. 13. С. 231–235. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILA=&S21STR=ap_2022_13_39 (дата звернення: 03.08.2025).
 14. Consolidated version of the Treaty on European Union. *Official Journal of the European Union*. URL: https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:2bf140bf-a3f8-4ab2-b506-fd71826e6da6.0023.02/DOC_1&format=PDF (Last accessed: 03.08.2025).
 15. The North Atlantic Treaty (Washington D. C. – 4 April 1949). Official website of the North Atlantic Treaty Organization. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_17120.htm (дата звернення: 03.08.2025).
 16. Доповідь про правовладдя / Європейська комісія «За демократію через право». URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev2-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev2-ukr) (дата звернення: 03.08.2025).
 17. Головатий С. Вимірювати, здавалося б, незмірнене. *Мірило верховенства права (правовладдя) національного рівня: практика України / за заг. ред. М. Козюбри*. Київ, 2021. С. 5–24. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/golovaty_s._mirylo_verhovenstva_prava_2021_2.pdf (дата звернення: 04.08.2025).

18. Мірило правовладдя / Європейська комісія «За демократію через право». URL: <https://www.venice.coe.int/images/SITE%20IMAGES/Publications/Rule%20of%20Law%20checklist%20UKR.pdf> (дата звернення: 06.08.2025).
19. Скрипнюк О. Демократична, соціальна, правова держава в контексті національної ідеї України. *Право України*. 2021. № 2. С. 52–62. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=prukr_2021_2_7 (дата звернення: 08.08.2025).
20. Луцький Р. П. Верховенство права та правопорядок в країнах Європейського Союзу. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія: Право*. 2023. Вип. 16 (28). С. 41–47. URL: <https://visnyk.iful.edu.ua/> (дата звернення: 09.08.2025).
21. Müller-Graff P. The rule of law in European integration: roots, functions, challenges. *Kyiv-Mohyla law and politics journal*. 2018. Vol. 4. P. 1–14. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/dd184c84-5f70-4de6-993f-b16dc3ad12dd/content> (дата звернення: 09.08.2025).
22. Маркович Х. М. Правова ідеологія як механізм конструювання правової держави. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 4. С. 51–54. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2021/12.pdf (дата звернення: 10.08.2025).
23. Кучук А. М. Правовладдя: аксіологічний аспект. Реалії та перспективи розбудови правової держави в Україні та світі : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Суми, 26 трав. 2023 р.). Суми, 2023. С. 25–28. URL: <https://repository.sspu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f61905a7-79cb-42ee-b062-3c425d2039d0/content> (дата звернення: 11.08.2025).
24. Європейська конвенція з прав людини. *Офіц. вебсайт ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 12.08.2025).
25. Note verbale No. 31011/32-017-3 from the Permanent Representation of Ukraine to the Council of Europe (1 March 2022). URL: <https://rm.coe.int/1680a5b0b0> (дата звернення: 12.08.2025).
26. Reservations and Declarations for Treaty No.005 – Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (ETS No. 005). Council of Europe Portal. URL: <https://www.coe.int/en/web/Conventions/full-list?module=declarations-by-treaty&numSte=005&codeNature=10&codePays=U> (дата звернення: 14.08.2025).
27. Корнієнко М. В. Забезпечення прав людини в екстраординарних умовах: пропедевтичний аспект. *Реалії та перспективи розбудови правової держави в Україні та світі* : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. Дню юриста (м. Суми, 7 жовт. 2022 р.). Суми, 2022. С. 50–53. URL: <https://repository.sspu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/90d183df-43fb-4c7d-b781-75a1143ce7ca/content> (дата звернення: 15.08.2025).
28. Окрема (збіжна) думка судді Конституційного Суду України Лемака В. В. стосовно Рішення Конституційного Суду України (справа про посилення соціального захисту військовослужбовців). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/na01d710-22#n2> (дата звернення: 15.08.2025).

29. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) від 18.07.2024 № 8-р(П)/2024 (справа про гарантії судового контролю за дотриманням прав осіб, яких утримують під вартою). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-24> (дата звернення: 16.08.2025).
30. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон від 13.04.2012 № 4651-VI. *Офіц. вебсайт ВР України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n7178> (дата звернення: 16.08.2025).
31. Commission staff working document: Ukraine 2024 Report. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of Regions: 2024 Communication on EU enlargement policy. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/document/download/1924a044-b30f-48a2-99c1-50edeac14da1_en?filename=Ukraine%20Report%202024.pdf (дата звернення: 17.08.2025).
32. Нелін О. І. Права людини і громадянина як детермінанта національного державотворення. *Юридична Україна*. 2020. № 7. С. 6–12. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=A SP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=urykr_2020_7_3 (дата звернення: 17.08.2025).
33. Danilyan O., Dzeban O., Mansilla Sepúlveda J., Kalynovskyi Y., Andrushchenko O. Protection of human rights in Ukraine under martial law. *Revista Notas Históricas y Geográficas*. 2024. Número 33. P. 464–487. URL: <https://www.revistanotashistoricasygeograficas.cl/index.php/nhyg/article/view/626/719>.
34. Передерій О. С. Тенденції трансформації законодавчих засад європейської інтеграції України на сучасному етапі. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 66–70. URL: <https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/view/257/242> (дата звернення: 14.08.2025).
35. Луцький Р. П., Каленюк О. М., Лицур М. З. Конституційне закріплення верховенства права як основи розбудови Української держави: історичні витоки та практика реалізації. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету імені Короля Данила Галицького*. 2024. № 17 (29). С. 87–93. URL: <https://visnyk.iful.edu.ua/> (дата звернення: 15.08.2025).
36. Качурінер В. Л., Пахлевандзе А. Аналіз європейського досвіду та європейських стандартів щодо організації судової влади в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 9. С. 558–561. URL: http://lsej.org.ua/9_2022/137.pdf (дата звернення: 20.08.2025).
37. Комарова Т. В. Цінності Європейського Союзу як орієнтир для правової системи України. *Проблеми законності*. 2024. Спецвип. С. 61–82. URL: https://www.researchgate.net/publication/387546947_EU_Values_as_a_Guide_for_Ukrainian_Legal_System (дата звернення: 20.08.2025).
38. Демчик Н. П. Судова реформа в умовах євроінтеграційних процесів. *Нове українське право*. 2023. Вип. 5. С. 73–78. URL: <http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/545/494> (дата звернення: 22.08.2025).
39. Галич Я., Могиль О. Напрями реформування системи публічного управління в Україні в контексті євроінтеграційного вектору. *Наукові праці Міжрегіональної*

- академії управління персоналом. Політичні науки та публічне управління. 2024. Вип. 3 (75). С. 7–16. URL: <https://journals.maup.com.ua/index.php/political/article/view/4438/4748> (дата звернення: 22.08.2025).
40. Машталір Х., Леськів С. Інтеграція України до Європейського Союзу як основа розбудови громадянського суспільства. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. Вип. 6. С. 163–166. URL: <http://www.pgj-journal.kiev.ua/archive/2017/6/37.pdf> (дата звернення: 23.08.2025).
41. Ломака В. С. Правова культура суспільства в умовах європейської інтеграції. *Проблеми законності*. 2022. Вип. 159. С. 105–128. URL: <http://plaw.nlu.edu.ua/article/view/268418/266031> (дата звернення: 24.08.2025).
42. Petrov R. The constitutional legal order of Ukraine and its adaptability to the process of European integration. Post-Soviet constitutions and challenges of regional integration / R. Petrov, P. Van Elsuwerge (eds.). *Routledge Press*. 2017. P. 91–104. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3146984 (дата звернення: 24.08.2025).
43. Резніков В. В. Напрями удосконалення механізмів формування та реалізації державної політики у сфері європейської інтеграції України. *Державне управління : наук. вісн.* 2020. Вип. 2 (4). С. 290–299. URL: <https://nvdu.undicz.org.ua/index.php/nvdu/article/view/71> (дата звернення: 24.08.2025).
44. Петришин О. В., Кагановська Т. Є., Передерій О. С. Трансформація в Україні правової культури суспільства під впливом процесів європейської інтеграції. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. Вип. 3 (29). С. 89–107. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/petryshyn_o._v._transformaciya_v_ukrayini_pravovoyi_kultury_suspilstva_pid_vplyvom_procesiv_yevropeyskoyi_integraciyi_2022.pdf (дата звернення: 25.08.2025).
45. Міщенко А. Б. Суспільні настрої українців як фактор реалізації євроінтеграційної політики сучасної України. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*. 2021. Вип. 8. С. 196–209. URL: <http://international-relations.knukim.edu.ua/article/view/249050/248759> (дата звернення: 24.08.2025).
46. Захаров Т. Євроінтеграційні прагнення суспільства в умовах війни. *Політика та право в умовах дії воєнного стану : зб. матеріалів Міжнар. наук. конф. (м. Київ, 23 квіт. 2024 р.)*. Київ, 2024. С. 267–269. URL: <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi78/0058055.pdf#page=267> (дата звернення: 24.08.2025).

REFERENCES

1. European Council Conclusions (23 and 24 June 2022). Official website of the European Council, Council of the European Union. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/06/24/european-council-conclusions-23-24-june-2022/>
2. Opinion on Ukraine's application for membership of the European Union. Official website of the European Commission. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/opinion-ukraines-application-membership-european-union_en
3. European Council Conclusions (14 and 15 December 2023). Official website of the European Council, Council of the European Union. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2023/12/15/european-council-conclusions-14-and-15-december-2023/>

- www.consilium.europa.eu/media/68967/europeancouncilconclusions-14-15-12-2023-en.pdf
4. Danylian, O. G., Dzoban, O. P. (2020). Natsionalna bezpeka v konteksti yevroatlantlychnoi intehtratsii Ukrainy: filosofska refleksii. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho – The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University*, 1(44), 8–22. URL: <http://fil.nlu.edu.ua/article/view/195725> [in Ukrainian].
 5. Petrov, R., Hillion, C. (2022). «Accession through war» – Ukraine’s road to the EU. *Common Market Law Review*, Vol. 59, 1289–1300. URL: <https://kluwerlawonline.com/api/Product/CitationPDFURL?file=Journals\COLA\COLA2022092.pdf>
 6. Horinov, P. (2024). Yevropeiska intehtratsiia Ukrainy: pravovyi vymir i stratehii vprovadzhennia. Polityka ta pravo v umovakh dii voiennoho stanu: poshuk rishen: proceedings of the International scientific conference. Kyiv: Publishing house of Mykhailo Dragomanov UDU, 47–51. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/44822/Polityka%20ta%20pravo%20v%20umovakh%20dii%20voiennoho%20stanu.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [in Ukrainian].
 7. Kelba, S. (2024). Mizhnarodni standarty ta doktrynalne pozuminnia pravovladdia, yak osnova formuvannia demokratychnoi ukrainskoi derzhavy. *Naukovo-informatsiinyi visnyk Ivano-Frankivskoho universytetu prava imeni Korolia Danyla Halytskoho: Zhurnal. Seriia Pravo – Scientific and Information Bulletin of Ivan-Frankivsk University named after King Danylo Halytskyi: Journal, Law Series*, Vol. 17(29), 69–74. URL: <https://visnyk.iful.edu.ua/> [in Ukrainian].
 8. Rabinovych, S. P., Tomina, O. V. (2024). Yevropeiska intehtratsiia i pravoliudynni markery kulturno-pravovoi identychnosti Ukrainy: sotsiolohichni pidkhyd. *Visnyk Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy – Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, Vol. 2(31), 75–95. URL: <https://visnyk.kh.ua/en/article/download/yevropeyska-integratsiya-i-pravolyudinni-markeri-kulturno-pravovoi-identychnosti-ukrayini-sotsiologichny-pidkhyd> [in Ukrainian].
 9. Kotukha, O. S. (2023). Ideia panuvannia prava abo pravovoi derzhavy v umovakh hlobalizatsii. *Yurydychnyi naukovi elektronnyi zhurnal – Legal Scientific Electronic Journal*, Vol. 3, 42–47. URL: http://lsej.org.ua/3_2023/8.pdf [in Ukrainian].
 10. Danilyan, O. G., Dzeban, O. P., Kalynovskyi, Y. Y. Social instability as a global trend of the modern world. *Cogito. 2022. Vol. 14. Iss. 3*, 141–162. URL: https://cogito.ucdc.ro/COGITO_SEPTEMBER_2022.pdf
 11. Danilyan, O., Dzeban, O., Kalynovskyi, Y., Saltanov, M. (2023). Value aspects of the safe existence of social systems in an unstable world. *Cogito*, Vol. 15, Iss. 4, 60–78. URL: https://cogito.ucdc.ro/COGITO_DECEMBER_2023.pdf
 12. Derbak, V. I., Derbak, A. P. (2023). Pryntsyp yednosti – osnova pobudovy demokratychnoi derzhavy: filosofski ta pravovi zasady. *Elektronne naukovye vydannia «Analytychno-porivnialne pravoznavstvo» – Electronic scientific bulletin «Analytical and Comparative Jurisprudence»*, 25–29. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/04/5.pdf> [in Ukrainian].
 13. Kleshchenko, N. O. (2022). Pravotvorcha diialnist u povoiennyi period: vyklyky ta perspektyvy. *Almanakh prava – Almanac of Law*, Vol. 13, 231–235. URL:

- http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=A SP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=ap_2022_13_39 [in Ukrainian].
14. Consolidated version of the Treaty on European Union. *Official Journal of the European Union*. URL: https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:2bf140bf-a3f8-4ab2-b506-fd71826e6da6.0023.02/DOC_1&format=PDF
15. The North Atlantic Treaty (Washington D. C. – 4 April 1949). Official website of the North Atlantic Treaty Organization. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_17120.htm
16. Yevropeiska komisiiia «Za demokratiuu cherez pravo» (2016). URL: <https://www.venice.coe.int/images/SITE%20IMAGES/Publications/Rule%20of%20Law%20checklist%20UKR.pdf> [in Ukrainian].
17. Holovatyi, S. (2021). Vymiriuvaty, zdavalosia b, nezmirenne. *Mirylo verkhovenstva prava (pravovladdia) natsionalnoho rivnia: praktyka Ukrainy*: M. Koziubra (Ed.). Kyiv, 5–24. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/golovatyy_s._mirylo_verhovenstva_prava_2021_2.pdf [in Ukrainian].
18. Mirylo pravovladdia. Yevropeiska komisiiia «Za demokratiuu cherez pravo» (2016). Mirylo pravovladdia. URL: <https://www.venice.coe.int/images/SITE%20IMAGES/Publications/Rule%20of%20Law%20checklist%20UKR.pdf> [in Ukrainian].
19. Scrypniuk, O. (2021). Demokratychna, sotsialna, pravova derzhava v konteksti natsionalnoi idei Ukrainy. *Pravo Ukrainy – Law of Ukraine*, 2, 52–62. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=A SP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=prukr_2021_2_7 [in Ukrainian].
20. Lutskyi, R. P. (2023). Verkhovenstvo prava ta pravoporiadok v krainakh Yevropeiskoho Soiuzu. *Naukovo-informatsiyni visnyk Ivano-Frankivskoho universytetu prava imeni Korolia Danyla Halytskoho: Zhurnal. Seriia Pravo – Scientific and Information Bulletin of Ivan-Frankivsk University named after King Danylo Halytskyi: Journal, Law Series*, Vol. 16(28), 41–47. URL: <https://visnyk.iful.edu.ua/> [in Ukrainian].
21. Müller-Graff, P. (2018). The rule of law in European integration: roots, functions, challenges. *Kyiv-Mohyla law and politics journal*, Vol. 4, 1–14. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/dd184c84-5f70-4de6-993f-b16dc3ad12dd/content>
22. Markovych, Kh. (2021) M. Pravova ideolohiia yak mekhanizm konstruiuvannia pravovoi derzhavy. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal – Legal Scientific Electronic Journal*, Vol. 4, 51–54. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2021/12.pdf [in Ukrainian].
23. Kuchu, A. M. (2023). Pravovladdia: aksiolohichniy aspekt. *Realii ta perspektyvy rozbudovy pravovoi derzhavy v Ukraini ta sviti: proceedings of the VI International Scientific Practical Conference*. Sumy, 25–28. URL: <https://repository.sspu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f61905a7-79cb-42ee-b062-3c425d2039d0/content> [in Ukrainian].

24. European Convention on Human Rights. Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004
25. Note verbale No. 31011/32-017-3 from the Permanent Representation of Ukraine to the Council of Europe (1 March 2022). URL: <https://rm.coe.int/1680a5b0b0>
26. Reservations and Declarations for Treaty No.005 – Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (ETS No. 005). Council of Europe Portal. URL: <https://www.coe.int/en/web/Conventions/full-list?module=declarations-by-treaty&numSte=005&codeNature=10&codePays=U>
27. Korniienko, M. V. (2022). Zabezpechennia prav liudyny v ekstraordynarnykh umovakh: propedevtychnyi aspekt. *Realii ta perspektyvy rozbudovy pravovoi derzhavy v Ukraini ta sviti*: proceedings of the V International Scientific Practical Conference. Sumy, 50–53. URL: <https://repository.sspu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/90d183df-43fb-4c7d-b781-75a1143ce7ca/content> [in Ukrainian].
28. Constitutional Court of Ukraine (2022). Okrema (zbizhna) dumka suddi Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy Lemaka V. V. stosovno Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (sprava pro posyleni sotsialnyi zakhyst viiskovosluzhbovtiv). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/na01d710-22#n2> [in Ukrainian].
29. Constitutional Court of Ukraine (2024). Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Druhyi senat) vid 18.07.2024 № 8-r(II)/2024 (sprava pro harantii sudovoho kontroliu za dotrymanniam prav osib, yakych utrymuiut pid vartoiu). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-24> [in Ukrainian].
30. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: Zakon vid 13.04.2012 № 4651-VI. *Ofitsiyni veb-sait Verkhovnoi Rady Ukrainy – Official Website of the Verkhovna Rada of Ukraine*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n7178> [in Ukrainian].
31. Commission staff working document: Ukraine 2024 Report. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of Regions: 2024 Communication on EU enlargement policy. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/document/download/1924a044-b30f-48a2-99c1-50edeac14da1_en?filename=Ukraine%20Report%202024.pdf
32. Nelin, O. I. (2020). Prava liudyny i hromadianyna yak determinanta natsionalnogo derzhavotvorennia. *Yurydychna Ukraina – Legal Ukraine*, 7, 6–12. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=A SP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=urykr_2020_7_3 [in Ukrainian].
33. Danilyan, O., Dzeban, O., Mansilla Sepúlveda, J., Kalynovskyi, Y., Andrushchenko, O. (2024). Protection of human rights in Ukraine under martial law. *Revista Notas Históricas y Geográficas*, 33, 464–487. URL: <https://www.revistanotashistoricasygeograficas.cl/index.php/nhyg/article/view/626/719>
34. Perederiy, O. S. (2020). Tendentsii transformatsii zakonodavchykh zasad yevropeiskoi intehratsii Ukrainy na suchasnomu etapi. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava – Journal of Kyiv University of Law*, 1, 66–70. URL: <https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/view/257/242> [in Ukrainian].

35. Lutskyi, R. P., Kalenok, O. M., Lytsu, M. Z. (2024). Konstytutsiine zakriplennia verkhovenstva prava yak osnovy rozbudovy Ukrainskoi derzhavy: istorychni vytoky ta praktyka realizatsii. *Naukovo-informatsiyni visnyk Ivano-Frankivskoho universytetu imeni Korolia Danyla Halytskoho – Scientific and Information Bulletin of Ivan-Frankivsk University named after King Danylo Halytskyi*, Vol. 17(29), 87–93. URL: <https://visnyk.iful.edu.ua/> [in Ukrainian].
36. Kachuriner, V. L., Pakhlevanzade, A. (2022). Analiz yevropeiskoho dosvidu ta yevropeiskikh standartiv shchodo orhanizatsii sudovoi vlady v Ukraini. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal – Legal Scientific Electronic Journal*, 9, 558–561. URL: http://lsej.org.ua/9_2022/137.pdf [in Ukrainian].
37. Komarova T. V. (2024). Tsinnosti Yevropeiskoho Soiuzu yak oriiientyr dlia pravovoi systemy Ukrainy. *Problemy zakonnosti – Problems of Legality, Special, Vol.*, 61–82. URL: https://www.researchgate.net/publication/387546947_EU_Values_as_a_Guide_for_Ukrainian_Legal_System [in Ukrainian].
38. Demchuk, N. P. (2023). Sudova reforma v umovakh yevrointehratsiinykh protsesiv. *Nove ukrainske pravo – New Ukrainian Law*, Vol. 5, 73–78. URL: <http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/545/494> [in Ukrainian].
39. Halych, Ya, Mohy, O. (2024). Napriamy reformuvannia systemy publichnoho upravlinnia v Ukraini v konteksti yevrointehratsiinoho vektoru. *Naukovi pratsi Mizhrehionalnoi akademii upravlinnia personalom. Politychni nauky ta publichne upravlinnia – Scientific works of the Interregional Academy of Personnel Management. Political Science and Public Administration*, issue 3(75), 7–16. URL: <https://journals.maup.com.ua/index.php/political/article/view/4438/4748> [in Ukrainian].
40. Mashtalir, Kh., Leskiv, S. (2017). Intehratsiia Ukrainy do Yevropeiskoho Soiuzu yak osnova rozbudovy hromadianskoho suspilstva. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo – Entrepreneurship, Economy an Law*, Vol. 6, 163–166. URL: <http://www.pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/6/37.pdf> [in Ukrainian].
41. Lomaka, V. S. (2022). Pravova kultura suspilstva v umovakh yevropeiskoi intehratsii. *Problemy zakonnosti Problems of Legality*, Vol. 159, 105–128. URL: <http://plaw.nlu.edu.ua/article/view/268418/266031> [in Ukrainian].
42. Petrov, R. (2017). The constitutional legal order of Ukraine and its adaptability to the process of European integration. Post-Soviet constitutions and challenges of regional integration: R. Petrov, P. Van Elsuwerge (eds.): Routlege Press, 91–104. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3146984
43. Rieznikov, V. V. (2020). Napriamy udoskonalennia mekhanizmiv formuvannia ta realizatsii derzhavnoi polityky u sferi yevropeiskoi intehratsii Ukrainy. *Naukovyi visnyk: derzhavne upravlinnia – Scientific Journal: State Governance*, Vol. 2(4), 290–299. URL: <https://nvdu.undicz.org.ua/index.php/nvdu/article/view/71> [in Ukrainian].
44. Petryshy, O. V., Kahanovska, T. Ye., Perederiy O. (2022). Transformatsiia v Ukraini pravovoi kultury suspilstva pid vplyvom protsesiv yevropeiskoi intehratsii. *Visnyk Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy – Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, Vol. 3(29), 89–107. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/petryshyn_o._v._transformaciya_v_ukrayini_ppravovoyi_kultury_suspilstva_pid_vplyvom_procesiv_yevropeyskoyi_integraciyi_2022.pdf [in Ukrainian].

45. Mishchenko, A. B. (2021). Suspilni nastroi ukraintsiv yak faktor realizatsii yevrointehratsiinoi polityky suchasnoi Ukrainy. *Mizhnarodni vidnosyny: teoretyko-praktychni aspekty – International Relations: Theoretical and Practical Aspects, Vol. 8, 196–209*. URL: <http://international-relations.knukim.edu.ua/article/view/249050/248759> [in Ukrainian].
46. Zakharov, T. (2024). Yevrointehratsiini prahnennia suspilstva v umovakh viiny. *Polityka ta pravo v umovakh dii voiennoho stanu: proceedings of the International Scientific Conference*. Kyiv, 267–269. URL: <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi78/0058055.pdf#page=267> [in Ukrainian].

Danilyan Oleg Gennadiyovych, Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Head of the Sector for Theoretical and Methodological Issues of the
Organization of State Power, Institute of State Building and Local
Self-Government of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine,
Kharkiv, Ukraine

Dzoban Olexander Petrovych, Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Chief Research Fellow, State Scientific Institution “Institute of Information,
Security and Law of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine”,
Kharkiv, Ukraine

THE RULE OF LAW IN UKRAINE: EUROPEAN INTEGRATION CONTEXT AND POST-WAR DEVELOPMENT

The study is dedicated to the disclosure of the current state of the development of the rule of law in Ukraine in the conditions of war and Euro-Atlantic integration, a comprehensive analysis of the actual problems that arise in this process. In the context of the full-scale armed invasion of the aggressor state and current European integration processes, the current problems of human rights protection, development of public administration and civil society activities in Ukraine are analyzed as key components of the rule of law. A conclusion is made about the need for strict adherence to the Constitution of Ukraine when introducing restrictive measures regarding human rights under the conditions of the legal regime of martial law, the need to carry out a number of institutional reforms to effectively ensure the protection of human rights, reduce the level of corruption within the state and achieve the general compliance of the public administration system with the fundamental values of the European Union.

Keywords: the rule-of-law state, the rule of law, human rights, democratic values, public administration, civil society, legal culture.



Калиновський Юрій Юрійович, доктор філософських наук, професор,
професор кафедри філософії, Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: kalina_yu@ukr.net
ORCID iD: 0000-0002-0081-8107

Зоркін Роман Юрійович, викладач циклової комісії «Харчових технологій,
готельно-ресторанної справи та туризму», Відокремлений структурний
підрозділ «Харківський торговельно-економічний фаховий коледж
Державного торговельно-економічного університету», м. Харків, Україна
e-mail: rzorkin76@gmail.com
ORCID iD: 0000-0003-3973-7766

СВІТОГЛЯДНО-ЦІННІСНІ ОРІЄНТИРИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ

Досліджено ціннісні орієнтири вітчизняного суспільства в умовах широкомасштабної російської агресії. Визначено, що провідними цінностями для українських громадян є безпека, свобода та демократія. Доведено, що системоутворюючою цінністю й підґрунтям для реалізації інших цінностей є незалежна Українська держава як інституційний та духовний феномен. Констатується зміцнення підвалин громадянської та національної ідентичності в сучасній Україні.

Ключові слова: цінності, свобода, безпека, демократія, патріотизм, громадянська ідентичність, європейські цінності.

Постановка проблеми. Російсько-українська війна кардинально вплинула на всі сфери суспільного буття, включаючи духовно-ціннісну. Перебуваючи в шоковому стані, вітчизняне суспільство загалом та окремі громадяни зокрема змушені були переглянути ціннісні орієнтири свого існування, адаптуючись до нових умов. Перші місяці війни продемонстрували сплеск позитивних духовних якостей Українського народу, що втілилися в активізації волонтерських рухів, консолідації української нації в боротьбі з ворогом, патріотичних вчинках щодо захисту Батьківщини в будь-який спосіб, здатності відмовитися від особистого комфорту на користь суспільних і національних інтересів тощо. За роки війни «аксіологічний портрет» вітчизняного

соціуму набув значних сутнісних трансформацій, які потребують комплексного дослідження та розуміння їхніх наслідків у подальшій долі України. Система цінностей, що формується зараз в українському суспільстві, на нашу думку, буде активно відтворюватись і в повоєнний час у різних сферах суспільного буття. Спираючися на методологію синергетики, можна стверджувати, що російсько-українська війна відкрила перспективи для прискореного реформування нашої держави в соціально-економічному, політико-правовому і духовно-ціннісному вимірах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досліджуючи трансформації ціннісних орієнтирів українського суспільства, що активізувалися з 24 лютого 2022 р., ми спиралися на науковий доробок низки фахівців. Зокрема, Т. Неприцька [1] проаналізувала зміни в системі цінностей українства з 2014 р. та з початком широкомасштабного вторгнення РФ в Україну, а О. Висоцький [2] довів спільність таких цінностей українського та американського суспільств, як демократія, індивідуальна свобода й економічні можливості. У свою чергу Т. Небрат [3] і Н. Карамішева [4] акцентують увагу на ціннісних аспектах наукового знання загалом та під час війни зокрема, вказуючи основні напрями його розвитку й популяризації в українському суспільстві. У цих дослідженнях зазначається, що знання й технології стали потужною зброєю в російсько-українській війні. А. Редькіна [5], послуговуючись численними соціологічними дослідженнями щодо мовного питання в Україні, показала зростання суспільної значущості та культурно-комунікаційної цінності української мови під час російсько-української війни. Автори колективної монографії під назвою «Українське суспільство в умовах війни» [6] довели, що в умовах російської агресії для більшості громадян України державна незалежність перестала бути чимось абстрактним, вона стала сприйматись екзистенційно – не тільки як формальна інституція, а й як «оберіг» індивідуальних життєвих проєктів. Дослідники М. Козир, О. Козік, К. Петренко, С. Холівінська [7] розкрили значення освітніх установ для збереження та впровадження цінностей у вітчизняному соціумі, особливо у кризових ситуаціях. Наша наукова розвідка також ґрунтується на результатах соціологічних досліджень за різні роки, проведених «Разумков Центром», соціологічною групою «Рейтинг» та ін.

Формулювання мети. У статті буде визначено та досліджено світоглядно-ціннісні характеристики українського суспільства, які набули сутнісних трансформацій в умовах російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу. Війна є тим непереборним чинником, який об'єктивно змінює світоглядні орієнтири людини та впливає на її духовно-ціннісне буття. Ставши об'єктом агресії РФ, Українська держава та українське

суспільство зосередились на безпекових цінностях, аксіологемах солідарності, колективного супротиву й виживання в надскладних умовах боротьби за незалежність і збереження національної ідентичності, що відповідно привело до зміни ієрархії цінностей у суспільній свідомості та її якісного переформатування.

З точки зору Т. Неприцької, така реструктуризація цінностей є реактивним феноменом, який не буде тривало вкоріненим у систему цінностей вітчизняного соціуму. У 2014 р., а особливо в лютому 2022 р., спостерігалась наступна ключова зміна в аксіологічному та поведінковому портреті українського суспільства – згуртованість під впливом спільної загрози, при цьому кожна людина реагувала на небезпеку в такий спосіб, який відповідав її індивідуальній системі цінностей, враховуючи також і суспільні настрої та колективні форми адаптації до форс-мажорних обставин. На перший план вийшли цінності інструментально-інституційного характеру та екзистенційні цінності, що визначали колективні та індивідуальні способи реагування на безпекові виклики. Вищезначена авторка констатує, що наявний виклик для України, а саме збройна агресія Російської Федерації, «спричинила тимчасову зміну у ієрархії термінальних цінностей, зокрема виходом на перший план такої цінності, як національна безпека. Саме на питанні національної безпеки, на нашу думку, слід фокусувати увагу під час формування цінностей та ціннісних орієнтацій суспільства. При цьому потрібно постійно акцентувати увагу на тимчасовості даного пріоритету та на тому, що саме демократичні, пацифістські та альтруїстичні цінності є життєздатними у довгостроковій перспективі, а також такими, що є характерними для українського суспільства» [1, с. 96–97].

На наше переконання, безпекові цінності для сучасної Української держави та вітчизняного суспільства в різних форматах будуть зберігати свою актуальність і після завершення російсько-української війни. Їхня тривала пріоритетність зумовлена декількома причинами: наявністю агресивних планів РФ, спрямованих проти української державності та демократичного світу загалом, необхідністю посилення розбудови сектору безпеки та оборони у зв'язку з тими, що існують, і майбутніми викликами, важливістю суспільної та індивідуальної безпеки після перенесених українськими громадянами стресових станів, спричинених війною, тощо. На нашу думку, демократичні та альтруїстичні цінності, на які звертає увагу вищезначена авторка, зберуться та посиляться в повоєнний час, але пацифістські настрої не будуть першорядними у зв'язку з агресивною політикою РФ (інших авторитарних держав) та глобальним і регіональним протистоянням.

Для більш глибокого розуміння ціннісних пріоритетів українства під час російсько-української війни звернімось до актуальної соціології. Так, загально-

національне опитування, присвячене темі прав людини в Україні, яке було проведене Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва протягом 29 жовтня – 12 листопада 2023 р., показало, що більшість наших співвітчизників (90 % опитаних) переконані – найважливішим є право людини на життя, друге місце посідає право людини на свободу та особисту недоторканність (66 % опитаних). При цьому опитані респонденти трактували право на життя як право не бути позбавленим свого справжнього життя, що особливо важливо під час війни. Також пріоритетними для українців є право на справедливий суд та право на житло (50 % опитаних). Також це опитування показало, що порівняно з попереднім дослідженням права у сфері соціального забезпечення (право на працю, освіту) для певної кількості громадян стали менш пріоритетними. Коментуючи такі результати, експерт Центру прав людини «ZMINA» Тетяна Печончик підкреслила, що вкрай важливо, що цінність свободи є базовою для вітчизняного соціуму, що унеможливило вкорінення авторитарних тенденцій. «Експертка також підкреслила, що, на жаль, шкільна освіта та університети не є провідними інституціями, де українці можуть отримати якісну інформацію про свої права. Серед провідних джерел, де особи шукають таку інформацію, – засоби масової інформації та соціальні мережі. Своєю чергою заступник постійного представника Програми розвитку ООН (UNDP) в Україні Христофорос Політіс акцентував увагу на тому, що наразі існує потреба в системній політиці держави щодо прав і свобод людини, а також необхідності постійно підвищувати обізнаність суспільства про права людини» [8].

Можна констатувати, що безпека та свобода в усіх її вимірах стали провідними цінностями українського суспільства з початком російської агресії. Незважаючи на війну, значна кількість українців не сприймає ідею звуження своїх прав і свобод, прагнучи реалізації принципів справедливості та верховенства права.

Загалом соціологи зауважують, що за останні роки кількість громадян України, які є прихильниками демократичної політичної системи, збільшилась: «...демократію вважали “скоріше, хорошою” або “дуже хорошою” для країни у 2017 р. 86,5 %, то у 2023 р. 93 %. Більш помітно зросла частка тих, хто вважає демократичну політичну систему «дуже хорошою» (з 36 % до 57 %). Разом з тим, ситуація широкомасштабної війни призвела до зростання в Україні частки респондентів, які вважають «скоріше хорошою» або «дуже хорошою» систему, коли правлять військові або військовий режим (до 28 %), тоді як у 2017 р. таких було 12 %. Однак, переважна більшість (71 %) українців і зараз вважають таку систему поганою» [9].

Суголосну світоглядну позицію формулює і Т. Небрат підкреслюючи, що ціннісним підґрунтям захисту України під час російсько-української війни

є система ключових особистісних і національних цінностей, а саме: збереження життя та свободи громадян, захист національної ідентичності та державного суверенітету. Дослідниця підкреслює, що особливо в умовах війни всебічно усвідомлюється ідея про те, що людина є найвищою цінністю, а людський капітал – фундаментальним фактором ефективного розвитку соціально-економічної сфери, науково-технічного прогресу та стійкості держави. Також Т. Небрат наголошує на значущості для вітчизняного суспільства наукового знання. Важливо, що у воєнні часи наука є не тільки цінністю особистісного саморозвитку, вона перетворюється на аксіологему стійкості й виживання суспільства. Наука і технології є основою для створення нової зброї, що стримує ворога, вони також сприяють появі новітніх розробок щодо захисту людини й відновлення суспільного і природного середовища. У зв'язку з цим для посилення оборонних можливостей держави, створення підґрунтя для перемоги України, якісного повоєнного відновлення економічного потенціалу та соціогуманітарного простору ключову роль відіграє наукова та освітня еліта, яка має відтворювати аксіологічні орієнтири в межах таких напрямків:

- розвінчання радянських міфів і стереотипів у патернах політичного мислення та історичної пам'яті;
- вирішення проблеми формування національної ідентичності з подальшою актуалізацією аксіологем соціальної консолідації, громадянської єдності та відповідальності;
- збільшення обсягу соціального капіталу та поглиблення інклюзії – рівня участі громадян у соціальних процесах, у тому числі – захисті та зміцненні країни;
- «піднесення цінності людини як найвищої мети і головного засобу суспільного розвитку;
- переосмислення ролі науки в контексті необхідності досягнення якісної переваги над ворогом, забезпечення структурно-технологічної незалежності» [3, с. 14–15].

Продовжуючи вищезначену логіку, науковці стверджують, що під час глобального інформаційного протистояння, інформаційної, гібридної та класичної війни знання перетворюються на зброю, використання якої призводить до не менших збитків для держав, ніж традиційні засоби ураження супротивника. «Інформаційно-знаннєва зброя застосовується найбільш ефективно проти держав із низьким рівнем освіти та недостатнім рівнем розвитку науки, оскільки саме знання є основою критичного мислення, адекватної оцінки фактів і подій. Людина з розвиненими аналітичними здібностями здатна ставити під сумнів не тільки інформацію, а й знання як такі» [10, с. 33].

З точки зору Н. Карамішевої, усвідомлення аксіологічної сутності знань можливе у трьох вимірах – утилітарному, професійному та суто ціннісному. Утилітарне сприйняття знання передбачає, що набуте знання є потрібним, ефективним, надійним у практичному сенсі, воно має в першу чергу забезпечувати повноту життєдіяльності людини в навколишньому середовищі. «Професійне ставлення до знання передбачає свідоме їх набуття задля освоєння відповідних професійних навичок, щоб бути компетентним в обраній сфері суспільної діяльності, бути фахівцем. Ціннісне ставлення до знання (знання як цінність) означає жадобу знання, “волю до знання” (Ф. Ніцше, М. Фуко), інтерес до набуття знання. Цей інтерес може бути “чистим” (знання заради знання, жадоба знання без усякої утилітарної мети) або “корисливим” (раптом знадобиться)» [4, с. 28–29].

Знання як цінність духовного розвитку та системного, високотехнологічного спротиву України має утверджуватись не тільки в освітніх практиках, але й у послідовній політиці держави щодо підтримки науки та системи освіти в конкурентоспроможному стані – на рівні світових стандартів.

В аксіологічному портреті українського суспільства чільне місце посідають і європейські цінності, усвідомлення значущості яких лише зросло під час російсько-української війни. Зокрема, соціологічні заміри 2022–2023 рр. показали, що 79 % громадян України підтримують вступ нашої держави до Європейського Союзу (ЄС). При цьому такі показники підтримки не залежать від вікових, регіональних, освітніх та майнових характеристик. Як свідчать соціологічні дослідження, 60 % респондентів вважають, що «українська влада повинна виконувати всі вимоги європейських інституцій, якщо це зможе прискорити вступ України до ЄС. Чим молодші респонденти, тим частіше вони збираються голосувати за вступ до ЄС» [11].

Водночас опитування, проведене Соціологічною групою «Рейтинг» у липні 2023 р., репрезентувало відмінні настрої серед українців, які мешкають на Батьківщині, і тими громадянами України, які виїхали до Європи під час російсько-української війни: «...підтримка вступу до ЄС серед тих, хто проживає сьогодні в Україні, становить 85 %, а серед тих, хто перебуває в Європі, – 83 %. Проти вступу до ЄС в Україні – 4 %, у Європі – 8 %» [12].

Такі відмінності у сприйнятті європейських перспектив громадянами України, скоріш за все, зумовлені тим, що, опинившись в Європі, частина наших співвітчизників не змогла пристосуватись до нових умов життя – стикнулася зі складною бюрократією, іншими ціннісними орієнтаціями, мовним бар’єром, неорганічним для українства способом життя, проявами нетолерантності тощо.

Незважаючи на вищезначені відмінності, у січні 2024 р. переважна більшість респондентів (84 %) підтримала вступ України до ЄС, не підтримали

вступ до ЄС 7 % опитаних. У розрізі регіонів України, «вступ до ЄС підтримують 91 % мешканців Західного регіону, 86 % – Центрального регіону, 78 % жителів Сходу та 74,5 % жителів Півдня. Чим молодші респонденти, тим частіше вони підтримують вступ до ЄС – частка таких зростає з 80 % у найстаршій (60 і більше років) групі до 89 % серед тих, кому менше 30 років» [13].

Євроінтеграційні пріоритети українців є важливим підґрунтям для існування у вітчизняному суспільстві демократичних цінностей, вони також є складником формування європейської ідентичності в українських громадян.

Своєрідною квінтесенцією різноманітних цінностей у суспільній свідомості став феномен незалежності Української держави як базової аксіологеми та умови для реалізації інших цінностей – таких як свобода, демократія, права людини, безпека, справедливість. За даними дослідження, проведеного групою «Рейтинг» 17–18 серпня 2022 р.. державна незалежність України є базовою консолідуючою ціннісною основою для громадян України. За результатами соціологічного дослідження, переважна більшість респондентів (86 % однозначно і 11 % скоріше), коли б у день опитування треба було визначатись, підтримали б проголошення незалежності Української держави. Порівняно з попереднім роком цей показник збільшився з 80 до 97 %, порівняно з 2012 р. – з 62 до 97 %. У цьому опитуванні групи «Рейтинг» респондентам також запропонували назвати три слова (відкрите питання), якими вони характеризують майбутнє України. «Першим словом найчастіше була “вільна”, другою ознакою для характеристики майбутнього України респонденти називали “незалежна”, третьою – “багата”» [14].

Відчувши в реальному часі небезпеку для власного буття, українські громадяни скоріш за все почали більш глибоко та змістовно сприймати цінність державної незалежності як форми гарантування особистого вільного існування. Відбулось переосмислення сутнісних характеристик незалежності Української держави – від формального сприйняття до фактичного усвідомлення її значущості в житті кожної людини.

Як підкреслюють автори колективної монографії під назвою «Українське суспільство в умовах війни», для більшості громадян України державна незалежність перестала бути чимось абстрактним, вона стала сприйматись екзистенційно, оскільки, захищаючи незалежність держави, суспільство виборює власне право на життя, гарантує гідне існування своїм нащадкам засноване на принципах свободи, утворює можливість облаштовувати майбутнє на рідній землі на власний розсуд. Фактично «з початком повномасштабної війни особисте, громадянське та національне тісно перетнулися. Сьогодні багато хто усвідомлює, що матеріальні статки не можна взяти з собою, ховаючись

у підвалах, матеріальний добробут мало чим захистить від удару ракет чи влучення снаряду. Сьогодні добробут та міцна сім'я стали більш значущими для забезпечення власної безпеки і безпеки близьких людей» [6, с. 329].

Можна стверджувати, що між громадянами й державою (у територіально-культурному та інституційному розумінні) посилюється екзистенційний та духовно-ціннісний взаємозв'язок. Переосмислюючи довоєнні проблеми нашої країни, громадяни подивились на них з іншого боку – сама наявність незалежної держави є великим благом, стрижневою цінністю, навколо якої формуються інші соціально-економічні, політико-правові, духовні та інші цінності. У громадян зросло бажання захищати національні інтереси та цінності, але разом із тим громадянське суспільство вимагає від державних інституцій більшої ефективності, системності, послідовності щодо здійснення державної політики за різними напрямками.

Важливим ціннісним маркером національного буття вітчизняного суспільства до та під час російсько-української війни є ставлення громадян до української мови: розуміння її значущості для розвитку державності, рівень її використання в усіх соціальних сферах та повсякденному вжитку. Проаналізувавши та порівнявши дані соціологічних опитувань за декілька років із мовного питання А. Редькіна наводить такі характеристики: «За даними соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України, протягом 1992–2006–2020 рр. на питання “Якою мовою Ви переважно спілкуєтеся у Вашій родині?” у 1992 р. – 36,8 %; у 2006 р. – 38,0 %; у 2020 р. – 50,0 % населення України відповіли, що переважно українською. Натомість, протягом багатьох років значно поширилось спілкування вдома російською мовою: від 29,0 % у 1992 р. до 39,2 % у 2006 р. (найвищий показник за роки незалежності), згодом використання російської мови вдома добігло 27,6 % (2020 р.)» При цьому кількість тих, хто спілкується вдома і українською, і російською, зменшилася: у 1992 р. – 32,0 %, у 2006 р. – 22,6 %, у 2020 р. – 21,3 %» [5, с. 153]. Водночас за результатами Всеукраїнського опитування, яке провела Соціологічна група «Рейтинг» у лютому 2023 р., показники мовної самоідентифікації українства змінились після російської агресії. «На питання “Якою мовою Ви зазвичай розмовляєте вдома?” 58,0 % українців відповіли, що українською; 30,0 % – і українською, і російською; 11,0 % – російською» [5, с. 153].

Російсько-українська війна прискорила формування проукраїнської мовної свідомості, сприяла підняттю рівня розуміння цінності української мови для збереження національної самоідентифікації та утвердження основ державної незалежності. Важливо, що в умовах буремних подій російсько-української війни, наші співвітчизники свідомо та вільно обрали українську мову для повсякденного спілкування.

Отже, усвідомлення національно-державницьких ціннісних пріоритетів українством під час російсько-української війни є необхідною передумовою консолідації нації, посилення громадянської й національної ідентичності. Базовим чинником та потужним ресурсним компонентом глибинної інтеграції суспільства є громадянська ідентичність, коли людина ототожнює себе з національною та державною спільнотами, відчуває зобов'язання й розуміє свої права стосовно певної соціальної спільноти та держави. Як зазначав французький мислитель Е. Ренан, «існування нації є щоденним “плебісцитом”» у сенсі підтвердження своєї приналежності до неї через постійну, повсякденну участь в інститутах та інфраструктурі, спільних для всієї нації. Під час цього “плебісциту” формується національний світогляд. Він складається з урахуванням загального соціально-політичного досвіду людей. Громадянська ідентичність є джерелом і водночас результатом такого досвіду» [15, с. 118–119].

У контексті нашого дослідження, громадянська ідентичність – це в першу чергу сприйняття та реалізація цінностей, які напрацьовані у відповідній соціальній спільноті та які стають підґрунтям об'єднання різних народів у політичну націю. Під час російської агресії громадянські та національні цінності в українському суспільстві максимально «зблизилися», складаючи єдиний аксіологічний фундамент розвитку української державності.

Можна погодитися з вітчизняними науковцями в тому, що повоєнні перспективи України, яка наразі проходить етап невідворотних трансформаційних процесів в умовах російської агресії, напряду залежать від здатності суспільства й кожної людини зберегти та відтворити традиційні моральні цінності, ідеали добра, справедливості, свободи, що є основою самоототожнення українців як вільної, незалежної й консолідованої нації. Необхідність захисту вищезначених цінностей у вітчизняному суспільстві обумовлена також поширенням в інформаційному просторі на різних його рівнях ворожих деконсолідаційних та антиукраїнських наративів, образів страху, безвиході, руйнування та смерті. У зв'язку з цим «сьогодні важливим завданням усіх освітніх установ є створення умов, за допомогою яких діти дізнаватимуться більше про історію українців, свій рідний край, відчуватимуть гордість за Україну, будуть готові її захищати й оберігати державні кордони, цінуватимуть традиції і звичаї українського народу, підтримуватимуть взаємозв'язок між поколіннями, прагнутимуть розвитку своєї країни, дбатимуть про розквіт культури, шанобливо ставитимуться до історичних здобутків» [7, с. 198–199].

На думку фахівців, «під час війни наративи нападника стають все більш агресивними й систематично “бомбардують” не тільки інформаційне поле країни, на яку здійснено напад, а й інші країни задля формування вигідної

агресору картини світу. Відповідна країна, яка захищається, має перманентно продукувати “захисні” наративи, які відтворюють національно-культурні та цивілізаційні цінності, спрямовані на захист інтересів держави у всіх вимірах» [16, с. 31].

Формулюючи державницькі, проукраїнські наративи, ми в ціннісному вимірі закладаємо підвалини майбутнього нашої країни. Необхідно зазначити, що наративи, які відтворюються під час російсько-української війни, репрезентують світоглядно-ціннісну прірву між ворожими сторонами щодо ідеалів майбутнього, норм та принципів його облаштування. «Наративи під час війни стають “сміисловою зброєю”, яка впливає на свідомість громадян, пояснюючи їм логіку розгортання подій під відповідним кутом зору. Особливо “глибокими” та всезагальними є цивілізаційно-ціннісні наративи, які базуються на ментальних структурах, історичній пам’яті народів та спільнот. Створення та поширення цивілізаційно-ціннісних наративів сприяє об’єднанню народу (народів) для боротьби з ворогом» [17, с. 290].

Безумовно, відтворення проукраїнських, державницьких цінностей, культивування моральної поведінки є важливим завданням сучасної системи освіти та виховання. До цього процесу мають активніше долучатися представники політичних партій, громадських рухів, засоби масової комунікації, релігійні та культурно-просвітницькі об’єднання тощо. Захист духовно-ціннісних основ української державності є спільним завданням для всіх інституцій та суб’єктів інформаційного простору нашої країни. Враховуючи реалії війни, українське суспільство має не тільки прагнути свободи, але й відчувати відповідальність за долю держави у складні часи її існування.

Висновки. Підбиваючи підсумки наших роздумів, щодо аксіологічних орієнтирів українського суспільства під час російської агресії можна констатувати, що цінності безпеки та свободи об’єктивно вийшли на перший план. Показово, що українські громадяни залишаються прихильниками демократії й демократичних цінностей, не поділяючи ідею «сильної руки» в будь-якому вигляді. Незважаючи на обмеження прав і свобод під час російсько-української війни, наші співвітчизники хочуть бачити в суспільному житті реалізацію принципів верховенства права, соціальної справедливості та правової рівності. Проаналізовані соціологічні дослідження та наявні приклади боротьби Українського народу з ворогом також показали, що громадяни України у своїй більшості вважають стрижневою цінністю суспільного та індивідуального буття незалежність Української держави, без існування якої всі інші цінності втрачають свій сенс.

Загалом наявні ціннісні орієнтири української політичної нації дають підстави стверджувати, що відбулось посилення національно-культурної та гро-

мадянської самоідентифікації населення України, збільшилась кількість прихильників європейської інтеграції нашої держави, зросла кількість громадян, які у своєму повсякденному спілкуванні послуговуються українською мовою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Неприцька Т. І. Формування ціннісних орієнтацій в суспільстві в умовах війни: реалії України. *Політичне життя*. 2022. № 3. С. 93–97.
2. Vysotskyi O. Y. Ukrainian anti-Americanism during full-scale Russian aggression through the lens of the President of Ukraine's public diplomacy: A deconstructive attempt. *Ideology and Politics Journal*. 2024. № 2 (26). P. 112–129. URL: <https://doi.org/10.36169/2227-6068.2024.02.00006>.
3. Небрат В. Ціннісні орієнтири суспільства в час війни та повоєнної відбудови: історичний вимір. *Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід* : зб. тез IV Міжнар. наук.-практ. конф. (13–14 трав. 2022 р., м. Тернопіль). Тернопіль : Вектор ; ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2022. С. 12–15.
4. Карамішева Н. В. «Знаюча людина» як соціокультурний феномен. *Соціогуманітарні проблеми людини*. 2013. № 7. С. 26–36.
5. Редькіна А. Українські національні інтереси й цінності: суспільне усвідомлення та переоцінка. *Політичні дослідження*. 2023. № 1 (5). С. 144–162.
6. Українське суспільство в умовах війни : монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін. ; за ред. чл.-кор. НАН України, д.філос.н. Є. Головахи, д.соц.н. С. Макеєва. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2022. 410 с.
7. Козир М., Козік О., Петренко К., Холявінська С. Абетка моральних цінностей: погляд на сучасну людину в умовах війни. *Інноватика у вихованні*. 2023. Вип. 18. С. 197–211.
8. Які права та цінності найголовніші для українців під час війни: результати дослідження. *Укрінформ*. 2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/3889114-aki-prava-ta-cinnosti-najgolovnisi-dla-ukrainciv-pid-cas-vijni-rezultati-doslidzenna.html> (дата звернення: 21.11.2025).
9. Суспільно-політичні орієнтації громадян України (травень 2023 р.) / Разумков Центр. 2023. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/suspilnopolitychni-orientatsii-gromadian-ukrainy-traven-2023r> (дата звернення: 28.11.2025).
10. Калиновський Ю. Ю., Жданенко С. Б. Трансформація ролі знань у соціокультурних процесах сучасності: аксіологічний та безпековий контексти. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2024. № 1 (60). С. 23–42.
11. Зовнішньополітичні орієнтації громадян України, оцінка зовнішньої політики влади, ставлення до іноземних держав та політиків (лютий-березень 2023 р.). *Разумков Центр*. 2023. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/zovnishnopolitychni-orientatsii-gromadian-ukrainy-otsinka-zovnishnoi>

- polityky-vlady-stavlennia-do-inozemnykh-derzhav-ta-politykiv-liutyi-berezen-2023r (дата звернення 29.11.2025).
12. Підтримка міжнародних союзів: опитування в Україні та Європі (4–10 лип. 2023 р.). *Рейтинг*. 2023. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/p_dtrimka_m_zhnarodnih_soyuz_v_opituvannya_v_ukra_n_ta_vrop_4-10_lipnya_2023.html (дата звернення: 29.11.2025).
 13. Оцінка громадянами зовнішньої політики влади, ефективності міжнародної підтримки та впливу зовнішньополітичних чинників на Україну (січень 2024 р.). *Разумков Центр*. 2024. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-zovnishnoi-polityky-vlady-efektyvnosti-mizhnarodnoi-pidtrymky-ta-vplyvu-zovnishnopolitychnykh-chynnykiv-na-ukrainu-sichen-2024r> (дата звернення: 30.11.2025).
 14. Рейтинг. Соціологічна група. (17–18 серп. 2022). Сімнадцяте загальнонаціональне опитування. Ідентичність. Патріотизм. Цінності. 2022. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_dentichn_st_patr_otizm_c_nnost_17-18_serpnia_2022.html (дата звернення: 30.11.2025).
 15. Ренан Е. Що таке нація? Націоналізм. Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ : Смолоскип, 2000. С. 107–120.
 16. Калиновський Ю. Ю., Жданенко С. Б. Роль цивілізаційно-ціннісних наративів у глобальному інформаційному протиборстві. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2023. № 3 (58). С. 23–38.
 17. Калиновський Ю. Ю. Цивілізаційно-ціннісні наративи російсько-української війни. *Трансформація системи міжнародних відносин в умовах російсько-української війни (до дня спротиву окупації Автономної республіки Крим та м. Севастополя)* : (за матеріалами Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 23 лют. 2023 р.). Київ, 2023. С. 290–292.

REFERENCES

1. Neprytska, T.I. (2022). Formuvannia tsinnisnykh oriantatsii v suspilstvi v umovakh viiny: realii Ukrainy. *Politychne zhyttia – Political Life*, 3, 93–97 [in Ukrainian].
2. Vysotskyi, O.Y. (2024). Ukrainian anti-Americanism during full-scale Russian aggression through the lens of the President of Ukraine's public diplomacy: A deconstructive attempt. *Ideology and Politics Journal*, 2(26), 112–129. <https://doi.org/10.36169/2227–6068.2024.02.00006>
3. Nebrat, V. (2022). Tsinnisni oriientyry suspilstva v chas viiny ta povoiennoi vidbudovy: istorychnyi vymir. Tsinnisni oriientyry v suchasnomu sviti: teoretychnyi analiz ta praktychnyi dosvid: zbirnyk tez IV Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii (13–14 travnia 2022 roku, m. Ternopil). Ternopil: Vektor; TNPU im. V. Hnatiuka, 12–15 [in Ukrainian].

4. Karamysheva, N.V. (2013). «Znaiucha liudyna» yak sotsiokulturnyi fenomen. *Sotsiohumanitarni problemy liudyny – Socio-Humanitarian Problems of the Human Being*, 7, 26–36 [in Ukrainian].
5. Redkina, A. (2023). Ukrainski natsionalni interesy y tsinnosti: suspilne usvidomlennia ta pereotsinka. *Politychni doslidzhennia – Political Studies*, 1(5), 144–162 [in Ukrainian].
6. Ukrainse suspilstvo v umovakh viiny. Kolektyvna monohrafiia (2022) / S. Dembitskyi, O. Zlobina, N. Kostenko ta in.; za red. chlen.-kor. NAN Ukrainy, d. filos. n. Ye. Holovakhy, d. sots. n. S. Makeieva. Kyiv: Instytut sotsiologhii NAN Ukrainy [in Ukrainian].
7. Kozyr, M., Kozik, O., Petrenko, K., Kholiavinska, S. (2023). Abetka moralnykh tsinnosti: pohliad na suchasnu liudynu v umovakh viiny. *Innovatyka u vykhovanni – Innovation in Education*, issue 18, 197–211 [in Ukrainian].
8. Yaki prava ta tsinnosti naiholovnishy dlia ukrainsiv pid chas viiny: rezultaty doslidzhennia. Ukrinform. (2024). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/3889114-aki-prava-ta-tsinnosti-najgolovnishy-dlia-ukrainciv-pid-cas-vijni-rezultaty-doslidzhennia.html> [in Ukrainian].
9. Suspilno-politychni oriiientatsii hromadian Ukrainy (traven 2023 r.). (2023). Razumkov Tsentr. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/suspilnopolitychni-oriiientatsii-hromadian-ukrainy-traven-2023r> [in Ukrainian].
10. Kalynovskyi, Yu.Yu., Zhdanenko, S. B. (2024). Transformatsiia roli znan u sotsiokulturnykh protsesakh suchasnosti: aksiologichnyi ta bezpekovi konteksty. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Serii: filosofii, filosofii prava, politologii, sotsiologii – The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, philosophy of law, political science, sociology*, 1(60), 23–42 [in Ukrainian].
11. Zovnishnopolitychni oriiientatsii hromadian Ukrainy, otsinka zovnishnoi polityky vlady, stavlennia do inozemnykh derzhav ta politykiv (liutyi – berezen 2023 r.). (2023). Razumkov Tsentr. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/zovnishnopolitychni-oriiientatsii-hromadian-ukrainy-otsinka-zovnishnoi-polityky-vlady-stavlennia-do-inozemnykh-derzhav-ta-politykiv-liutyi-berezen-2023r> [in Ukrainian].
12. Pidtrymka mizhnarodnykh soiuziv: opytuvannia v Ukraini ta Yevropi (4–10 lypnia 2023). *Reitynh*. (2023). URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/p_dtrimka_m_zhnarodnih_soyuz_v_opituvannya_v_ukra_n_ta_vrop_4-10_lipnya_2023.html [in Ukrainian].
13. Otsinka hromadianamy zovnishnoi polityky vlady, efektyvnosti mizhnarodnoi pidtrymky ta vplyvu zovnishnopolitychnykh chynnykiv na Ukrainu (sichen 2024 r.). (2024). *Razumkov Tsentr*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-zovnishnoi-polityky-vlady-efektyvnosti-mizhnarodnoi-pidtrymky-ta-vplyvu-zovnishnopolitychnykh-chynnykiv-na-ukrainu-sichen-2024r> [in Ukrainian].
14. Reitynh. Sotsiologichna hrupa. (17–18 serpnia 2022). Cimnadsiate zahalnonatsionalne opytuvannia. Identychnist. Patriotyzm. Tsinnosti. (2022). URL: <https://ratinggroup.ua/>

research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_dentichn_st_patr_otizm_c_nnost_17-18_serpnya_2022.html [in Ukrainian].

15. Renan, E. (2000). Shcho take natsiia? *Natsionalizm. Antolohiia / uporiad. O. Protsenko, V. Lisovyi. Kyiv: Smoloskyp* [in Ukrainian].
16. Kalynovskyi, Yu.Yu., Zhdanenko, S. B. (2023). Rol tsyvilizatsiino-tsinnisnykh naratyviv u hlobalnomu informatsiinomu protyborstvi. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Serii: filozofia, filozofia prava, politolohiia, sotsiolohiia – The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, philosophy of law, political science, sociology, 3(58), 23–38* [in Ukrainian].
17. Kalynovskyi, Yu.Yu. (2023). Tsyvilizatsiino-tsinnisni naratyvy rosiisko-ukrainskoi viiny. Transformatsiia systemy mizhnarodnykh vidnosyn v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny (do dnia sprotyvu okupatsii Avtonomnoi respubliky Krym ta m. Sevastopolia) / (za materialamy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, Kyiv, 23 liutoho 2023 r.). Kyiv, 290–292 [in Ukrainian].

Kalynovskyi Yurii Yuriyovych, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Professor of the Department of Philosophy, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

Zorkin Roman Yuriyovych, Lecturer of the cyclical commission “Food technologies, hotel and restaurant business and tourism”, Separate structural unit “Kharkiv Trade and Economics Professional College of the State University of Trade and Economics”, Kharkiv, Ukraine

WORLDVIEW AND VALUE ORIENTATIONS OF UKRAINIAN SOCIETY UNDER CONDITIONS OF RUSSIAN AGGRESSION

The value orientations of Ukrainian society under the conditions of large-scale Russian aggression are examined. It is determined that the leading values of Ukrainian citizens are security, freedom, and democracy. The analysis demonstrates that the system-forming value and the foundation for the realization of other values is the independent Ukrainian state understood as both an institutional and spiritual phenomenon. The findings also indicate a strengthening of the foundations of civic and national identity in contemporary Ukraine.

Keywords: values, freedom, security, democracy, patriotism, civic identity, European values.



Качераускас Томас, доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри філософії та культурології Вільнюського
технічного університету імені Гедимінаса,
м. Вільнюс, Литва
e-mail: tomas.kacerauskas@vilniustech.lt
ORCID iD: 0000-0003-2761-5913

КУЛЬТУРА В УМОВАХ НОВИХ МЕДІА ТА ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ¹

У статті здійснено філософський аналіз культури в умовах нових медіа та штучного інтелекту. Автор спирається на запропоноване Блезом Паскалем розрізнення математичного та інтуїтивно-проникливого типів розуму, обґрунтовуючи тезу про те, що людський творчий розум поєднує обидва виміри, тоді як штучний інтелект обмежується виключно математичною раціональністю. У контексті глобалізованої культури інтуїтивний розум залишається привілеєм поодиноких творців, поступаючися домінуванню процедурного мислення. У статті розгортаються такі основні положення: масові медіа разом зі своїм користувачем утворюють самовідтворювану систему, несприйнятливую до інтуїтивного та творчого мислення, здатного порушити її стабільність; штучний інтелект формує ілюзію зняття особистої відповідальності за рішення, оскільки мораль, заснована на обґрунтованій думці, підмінюється обчислюваним знанням; штучний інтелект постає ефективним інструментом соціальної інженерії, що загрожує самому існуванню демократичної політики, яка живиться плюралізмом думок і політичною боротьбою, а не консенсусом, характерним для тоталітарних моделей. Методологічну основу дослідження становлять філософський аналіз, етимологічне дослідження та аналіз окремих випадків.

Ключові слова: культура, нові медіа, штучний інтелект, творчість.

Вступ. Філософи вже тривалий час звертають увагу на математичні істини, з якими штучний інтелект пов'язаний принаймні процедурно. У діалозі Платона «Менон» ідеться про неосвіченого раба, який, відповідаючи на запитання Сократа, мимоволі «відкриває» геометричні істини. Звідси Платон доходить висновку, що математичні та геометричні істини мають апіор-

¹ Цю статтю було опубліковано в журналі «LOGOS» видавництва «PO LOGOS Press», 2025 р., № 123, с. 55–63. http://www.litlogos.eu/L123/Logos_123_055_063_Kacerauskas.pdf. Пер. з литовської – О. Данильян.

ний і універсальний характер, а отже, філософське мислення має орієнтуватися саме на них [1]. Протиставляючи істинне знання (*epistēmē*) думці, навіть правильній (*doxa alēthēs*), Платон пов'язує пізнання з доктриною пригадування (*anamnesis*) та логічною впорядкованістю мислення. Блез Паскаль у «Думках» розрізняє два типи розуму (*esprit*): математичний (*esprit de géométrie*) та інтуїтивно-проникливий (*esprit de finesse*). Перший ґрунтується на чітко визначених засадах, віддалених від повсякденного досвіду, через що вони важкодоступні для нефахового мислення. Другий тип розуму Паскаль порівнює з безпосереднім баченням, яке не потребує формалізованих правил, а лише «добрих очей». Творчий людський розум, на думку Паскаля, поєднує обидва ці виміри, тоді як штучний інтелект обмежується лише математичною раціональністю [2].

Подібну позицію обстоює Губерт Дрейфус, заперечуючи можливість редукції людського мислення до сукупності правил, що оперують контекстно нейтральними елементами [3, с. 102–103]. Посилаючись на Л. Вітгенштейна [4, с. 13], він наголошує, що поділ ситуації на факти та правила має сенс лише в конкретному контексті та щодо визначеної мети. Самі елементи вже містять відбиток тих завдань, для яких вони були сконструйовані. Натомість принцип функціонування комп'ютера полягає у використанні універсальних мінімальних одиниць – бітів, що мають бути придатними для будь-яких обчислювальних завдань.

У цьому контексті показовою є також епістемологія І. Канта, заснована на понятті синтетичних апіорних суджень, до яких він зараховує твердження математики та геометрії [5]. З одного боку, вони фіксують стійкі істини точних наук, з іншого, – потребують активної роботи уяви й творчих зусиль для поєднання цих істин із людськими цілями та практичними завданнями. Водночас поява неевклідових геометрій і неньютонівської фізики поставила під сумнів універсальність таких суджень, актуалізувавши значення контексту та перспективи пізнання. Саме тому в сучасній філософії набувають ваги ідеї Ф. Ніцше та концепція постправди, що визнає множинність істин, зокрема в моральній сфері. Мультиперспективність, властива людському мисленню, принципово відрізняє його від одномірної машинної логіки. Якщо масові медіа поглинають людину «домінантною одномірністю» (Г. Маркузе) [6], то незалежно від ідеологічної позиції виникає підозра, що суб'єкт поступово трансформується у функціональний елемент медійно-пропагандистської системи. Водночас сама здатність до сумніву, подібно до картезіанської радикальної недовіри, засвідчує збереження людського виміру мислення, відмінного від алгоритмічної обробки даних. Згадаймо слова Декарта: «...я повинен визнати хибним усе те, в чому можу засумніватися хоча б найменшою мірою» [7, с.120].

Однак вчені з інших галузей рідко розглядають ці питання при обговоренні штучного інтелекту. Зазвичай вони оцінюють штучний інтелект (ШІ) із різних перспектив, аналізуючи його переваги та загрози для розвитку конкретних видів мистецтва та культури загалом. Наприклад, Наталє Сімонє та Андреа Л. Гузман, звертаючись до штучного інтелекту, переосмислюють взаємозв'язок між технологіями та культурою. Вони стверджують, що не лише люди, а й «машини створюють і конструюють культуру» [8, с. 627], значення якої залежать від взаємодії людських і машинних систем. Джуссара Борхес наголошує на необхідності інфокомунікаційної грамотності, яку визначає як «конвергенцію та взаємодію між інформацією та комунікацією» [9, с. 609] в інформаційному середовищі, що зазнало впливу штучного інтелекту. Деян Грба досліджує артефактну креативність у мистецтві нових медіа та культурі загалом, наголошуючи на комбінаторному застосуванні винахідливості щодо «специфічних особливостей, значень, контекстів або наслідків наявних артефактів з метою створення цікавих нових артефактів» [10, с. 74]. Стівен Фокс аналізує взаємозв'язки між масовою уявою, масовою кастомізацією та масовим виробництвом за допомогою алгоритмів штучного інтелекту. Масова уява визначається ним як «ряд тенденцій “зроби сам”, зумовлених людською уявою в поєднанні з автоматизованою інженерією» [11, с. 67]. Маріо Піредду досліджує взаємозв'язок між мистецтвом, технологіями та людським досвідом у контексті генеративного штучного інтелекту, аналізуючи його вплив на художню творчість, де змінюється концепція авторства. Це проявляється в ширшому медіасередовищі, оскільки соціо-технічні системи формують сучасну культуру. Піредду називає цей процес «постмедіальністю», коли традиційні медіа межі зникають, а культурні продукти дедалі більше опосередковуються програмним забезпеченням та алгоритмами [12, с. 37].

У цій статті я розгляну зазначені філософські питання. Спочатку досліджу взаємозв'язок між культурою та медіа, включаючи етимологію обох понять, а потім розгляну штучний інтелект із культурної точки зору. Я застосую методи філософського аналізу, етимологічного дослідження та кейс-стаді. Хоча переважно орієнтуюся на феноменологічний підхід, водночас спираюся на представників соціальної та медіафілософії. Таким чином, текст є міждисциплінарним. Дотримуючись домовленостей Пола Рікера, я використовую першу особу однини («я») у випадках, коли ділюся власним досвідом, наприклад при обговоренні конкретних кейсів, що часто практикується у феноменології. Першу особу множини («ми») застосовую для вираження спільних позицій, зокрема у філософському контексті, як у випадку з «я» (das Man) Мартіна Гайдеггера [13, с. 105–108].

Культура та ЗМІ. Розглядаючи філософські поняття, варто озирнутися на їхні витoki, навіть якщо їхній зміст змінився. Татаркевич показує, що розвиток понять також красномовний, його слід розглядати як історію «проблем, понять, естетичних теорій» [14, с. 8]. Латинське слово «cultura» походить від «agriculture» (землеробства), де воно означало оброблення землі й одночасне поклоніння їй. Тут ми маємо на увазі повагу до природи, обителі богів. Це поняття включало як обробіток, так і культивуацію, а також збереження, шанування. Ще в античності культура була відокремлена від землеробства, маючи на увазі все, що ми створюємо. Більше того, з розвитком монотеїстичного підходу, витoki якого сягають мислення Платона (наприклад, у діалозі «Тімей»), природа розглядалася як результат творіння Бога [15].

Тому варто розуміти природу як середовище нашого існування, так само як і красномовну книгу деміурга, що розповідає про його творіння. Коли культура розуміється як людське творіння, вона протиставляється природі. Однак ця концепція приховує легковажне ставлення до природи, яка є середовищем нашого життя і творіння й тому заслуговує на нашу повагу. З іншого боку, різні натуралістичні тенденції – як у харчуванні, так і в способі життя – також виражають певне культурне ставлення та моду.

Сьогодні, говорячи про культуру, ми часто забуваємо про такі аспекти. Ми маємо на увазі лише людське творіння у вузькому сенсі або певні туристичні об'єкти, такі як театр, музей, концертний зал, кінотеатр чи спортивна арена. Коли культура стає настільки «розпорошеною», її споживання стає спеціалізованим: неможливо цікавитися всім. Ще однією сучасною рисою є споживацький підхід до культури. По-перше, це означає недбале, «швидко» споживання культури. Така тенденція частково була сформована засобами масової інформації, які, пропонуючи надлишок культури, змушують нас вибирати менш ретельно і споживати більш поверхово. На це вже вказували Макс Горкхаймер і Теодор В. Адорно, які були стурбовані поширенням масової культури та зникненням елітного мистецтва, доступного людині з вибірковою освітою й винятковим смаком. Мистецтво стало «бізнесом, ідеологією та виробництвом» [16, с. 142]. По-друге, це також формує відповідний соціальний порядок: культурний продукт має бути легкозасвоюваним, швидко обмінюваним та подаватися в невеликих дозах. Невипадково телевізійні (інтернет) серіали заміняють фільми, а популярні музичні пісні – симфонії чи опери. Останні не зникають, але пропонуються разом із візуальними ефектами, обіцяючи урочисту атмосферу. Крім того, рейтинговий комплекс також допомагає масовій культурі закріпитися, оскільки засоби поширення інформації (передусім телебачення) прагнуть економічного прибутку. П'єр Бурдьє зазначає, що таке ранжування мислення руйнує наш художній смак, який

тепер живиться виключно «дістою» масового ринку [17]. Саме тому симфонії та опери поступаються місцем популярній музиці. Тим не менш, принаймні в секторах креативної економіки, принцип «мистецтво заради мистецтва» певною мірою зберігається, навіть за умови «системи бюджетного контролю» [18, с. 141], а економічне благополуччя не повністю затьмарює інші аспекти нашого життя, наприклад, митці продовжують реалізовувати свої творчі ідеї – це невіддільно від підтримки культурного середовища. Ще однією особливістю є «лінь» та пасивність як споживачів, так і творців у зв'язку з появою нових медіа і технологій. Маршалл Маклюен вже говорив про холодні (такі як телебачення) та гарячі (такі як радіо) медіа п'ятдесят років тому у своїй книзі «Розуміння медіа: людський континуум» [19, с. 40], зазначаючи, що перші перемагають в еволюційній боротьбі за існування. Однак пасивність тут має інше значення – вона означає пристрасть та страждання, оскільки технології затьмарюють творця та його творіння. Дослідники медіа, такі як Лев Манович, зазначають, що нове творіння вже не є новим – це просто інший вид змішування даних. Припущення про базу даних – це світ, який сприймається «як нескінченна та непослідовна колекція зображень, текстів та інших медіаданих» [20, с. 318]. Крім того, з появою штучного інтелекту творці дедалі частіше схильні довіряти доручити йому творчі завдання, особливо тому, що він може оцінити очікуваний попит, а отже, й успіх майбутньої роботи. Таким чином, під впливом штучного інтелекту ми ще більше заплутуємося в замкненому колі культурного споживання, про яке згадував Бурдьє, коли попит формує пропозицію, що прагне догодити масовим споживачам. Ба більше, замість локальної культури, яка століттями була найважливішим фактором ідентичності спільнот і націй, панує глобальна культура. З іншого боку, глобальність та одноманітність культури переживають найбільшу інфляцію та зрештою відчужують споживача, який прагне дедалі більш ексклюзивних образів і вражень. Поява нових медіа, невіддільних від технологій, змінює як саму культуру, так і ставлення до неї. Ці процеси почалися сто років тому, з розвитком масової комунікації, рупором якої на той час було радіо. Хоркхаймер та Адорно звертають увагу на це у своєму відомому тексті «Індустрії культури». По-перше, культура, яка може похвалитися спадщиною творчої праці, що охоплює століття, стає широко доступною для всіх користувачів медіа. Це стирає різницю між масовою та елітарною культурою.

По-друге, на культуру впливають самі медіа та ЗМІ, за допомогою яких вона передається. Як висловився Маклюен, контент медіа – це ще один засіб [19, с. 26]. Культура, яка стає дедалі одноманітнішою, тут є лише мастилом, що допомагає збільшити оборот медіа. Здається, що масово вироблена культура «масово» культивує широке коло споживачів. Та сама культура «культи-

вується» ще більше – її карають і виганяють у підпілля, якщо вона не слугує масам, які мають схожі смаки. Більше того, глобальна культура характеризується мімікрією: коли вона домінує, вона стає епістемою, істинним знанням, хоча масовість не означає правильність. Тут ми стикаємося з логічною помилкою, яка стає правилом культурного споживання. Проникливий розум залишається привілеєм видатних творців, його затьмарює правильність. Однак це правильність лише в економічному плані (прогнозування прибутків) або з процедурної (дія у відриві від контексту) точки зору. Такий розум, що ігнорує інші аспекти та пропонує адаптивну стратегію, є логічно хибним. Перефразуючи Маклюєна, ми не можемо помилятися, рухаючись до великої помилки.

Штучний інтелект і культура. Виникає питання: як штучний інтелект змінює культуру? Було б помилкою боятися його, як і будь-якої інновації. Кожну технологію можна використовувати як для добрих, так і для поганих цілей. Та навіть якщо ми бачимо потенціал штучного інтелекту щодо полегшення життя, нам також слід враховувати небезпеки, які він становить. Адже штучний інтелект загрожує вбити наш власний інтелект, який характеризується не лише гумором, а й почуттям, співчуттям і доброчесним ставленням, інакше кажучи – замінити проникливий розум Паскаля точним. Ця ситуація нагадує описані в діалозі Платона «Федр» страхи щодо письма, коли усвідомлюєш, що воно водночас є ліками й отрутою, яка допомагає запам'ятовувати, проте загрожує вбити пам'ять. Так само штучний інтелект створює ілюзію, що наш інтелект більше не буде потрібен – ми зможемо дати йому відпочити. Однак, враховуючи його «дієтичність», обмеженість доступними даними, виявляється, що цього разу наші інтелектуальні зусилля ще більше потрібні для усунення недоліків штучного інтелекту та покращення його результативності. По-перше, ми, чий інтелект не є штучним, повинні ретельно стежити за тим, як дані «змішуються», оскільки штучний інтелект, як не дивно, не здатний відсіяти нісенітницю з контенту, який він створює. Наприклад, коли нас запитують, як найкраще склеїти шматочки піци, ми отримаємо відповідь: «Клей». По-друге, його «творчість» обмежується змішуванням, що не обіцяє жодного якісного стрибка, який би ознаменував зміну естетичного підходу. Виникає питання: як це взагалі можливо в умовах масмедіа та глобальної культури, коли кожен користувач, навіть креативний, формується як продукт цієї системи, що висуває нові вимоги до ринку? Таким чином, ЗМІ та користувачі є самовідтворюваною системою, яка не терпить проникливого та креативного розуму, що загрожує її порушити, тому й видатні діячі і навіть екстремісти опиняються в нішах елітарної культури та на периферії політики. Цій соціально-політичній машині не потрібно нічого, крім оновлення, навіть

революційним шляхом. Однак точний розум і створений ним штучний інтелект, замкнений у власній процедурній логіці, зовсім не здатні цього досягнути. Звернімось до курсу творчого письма, що викладається в різних університетах. Такий курс також викладається на факультеті креативних індустрій Вільнюського технічного інституту. Читаючи цей курс, я навіть заохочую використання штучного інтелекту, але результати поки що дуже невтішні.

Найбільша проблема полягає не в буквальних повтореннях: їх легко можна видаляти під час редагування тексту. Набагато більше занепокоєння викликають кліше, яких письменник повинен максимально уникати, але штучний інтелект не вважає їх фігурами мови, яких слід уникати. Насправді навіть не всі молоді письменники розпізнають формули, що миготять у ЗМІ – «бути лідером», «виходити із зони комфорту», «це теорія змови», – як кліше, що не мають нічого спільного з оригінальною роботою. Читаючи «роботу» штучного інтелекту, неможливо позбутися враження, що все це вже десь чули. Інакше й бути не може, бо штучний інтелект генерує лише те, що вже написано. У таких випадках, як правило, ідеться про вплив інших авторів, чого не можуть позбутися всі письменники, хоча вони відчайдушно прагнуть цього в намірі створити власний унікальний стиль. Однак ми, хто включає штучний інтелект у свою роботу та контролює її, навіть не усвідомлюємо питання впливу. Це, назвімо це несвідомим, – перша ознака того, що штучний інтелект зробив із нашим інтелектом чи свідомістю, а в ширшому сенсі – з нашим сумлінням. Ми навіть не говоримо про те, що штучний інтелект не здатний змусити нас сміятися, плакати, надихати, ризикувати, провокувати чи передавати «живі» почуття, коли ми боїмося і тремтимо (Серен К'єркегор), перебуваючи, за словами Гайдеггера, на межі смерті. Ба більше, усі «автори», які використовують штучний інтелект, скаржаться, що вони витрачають набагато більше часу, ніж витратили б на самостійне написання історії. Я також згадав про іншу велику небезпеку, коли говорив про єдину та глобалізовану культуру, у формування якої вирішальний внесок зробили нові медіа. Усе це може набутися ще більших масштабів, якщо ми сліпо довірятимемо штучному інтелекту. Крім того, штучний інтелект створює ілюзію того, що ми не несемо відповідальності за свої рішення. Особи, які приймають найгірші рішення, можуть виправдатись порадою штучного інтелекту. Інакше кажучи, ми більше не зобов'язані дотримуватися моралі, заснованої на правильній думці (грец. *doxa alethēs*), оскільки це, зрештою, замінюється прорахованим знанням (грец. *epistēmē*). Таким чином, штучний інтелект повертає нас до утилітарної етики Джеремі Бентама, коли метою є принести користь якомога більшій кількості людей, можливо, жертвуючи інтересами деяких із них. Штучний інтелект здатний це розрахувати, але він не здатний зважити сльози

однієї дитини (апелюючи до Федора Достоєвського), які ми не повинні ігнорувати, рухаючись до світлого завтра. Інакше кажучи, штучний інтелект є чудовим інструментом для соціальної інженерії, ліквідації самої демократії та політики загалом.

Згадаймо Карла Шмітта, який стверджував, що «феномен політики виникає лише як реальна можливість друга та ворога» [21, с. 36]. Ідея Шмітта про те, що війна становить зміст політики, також означає, що крайні політичні сили, борючись одна з одною, змушують політичний ландшафт змінюватися в пошуках рішень для соціальних криз, що постійно виникають. Вони часто виникають не в результаті запеклої політичної боротьби чи протистояння, а навпаки, як давно приховані та розривні тріщини під шкірою нібито єдиної та концентрованої нації. Політичність і демократія означають різні думки та боротьбу між партіями, а не спільну думку – це зазвичай позначає тоталітарні наміри, тобто занепад політики. Парадокс полягає в тому, що стійкість політики підтримується не «кризовим управлінням» (ще одне кліше), а піднесенням крайніх сил. Конфліктуючі крайні сили говорять про природу людини як політичної істоти (грец.: *zoon politikon*, за Арістотелем [21, с. 1253a], у цьому випадку невіддільної від його (політичної) культури. Більше того, крайні сили найбільше потрібні поміркованим політичним силам середини, які мають найбільший потенціал для політичної творчості. Штучний інтелект обіцяє долати політичні кризи та вирішувати розбіжності не на політичному, а на технічному й управлінському рівні. Дослідження думок, побоювань чи очікувань людей більше не є необхідним, оскільки штучний інтелект знає краще за будь-кого, хто помиляється. Однак таким чином усувається сама політика, а разом із нею і демократія. Якби Ленін був живий зараз, він би переформулював своє відоме гасло так: «Комунізм – це радянська влада плюс штучна інтелектуалізація всієї країни». У своїй крайній формі штучний інтелект передбачає ситуацію, коли люди більше не думають, тому що за них це роблять інші (пропагандистські машини). Такий стан речей повністю відповідає прагненням диктатури.

Висновки. Культура одночасно потребує збереження і постійного переосмислення. Перефразовуючи М. Гайдеггера, можна стверджувати, що культура є домом людського буття, середовищем формування і самоперевершення. Саме завдяки напрузі між традицією та новизною культурна спадкоємність залишається живою, а не перетворюється на догматичну інерцію. Освіта і культурне середовище виконують продуктивну функцію лише тоді, коли сприяють виходу за власні межі – як у мистецькій, так і в інтелектуальній творчості. У цьому контексті штучний інтелект постає не нейтральним інструментом, а продуктом масмедійної системи, зорієнтованої на відтворення

процедурної раціональності. Він несумісний з інтуїтивно-проникливим і творчим типом мислення, здатним порушувати встановлені алгоритми культурного й політичного відтворення. Використання штучного інтелекту сприяє ерозії етичної відповідальності, створюючи ілюзію, що рішення більше не потребують морального обґрунтування, оскільки їх можна делегувати обчислювальним системам.

Крім того, поширення штучного інтелекту загрожує самій основі політичності. Прагнення замінити політичну дискусію технічним управлінням і алгоритмічним консенсусом призводить до нівелювання демократичного плюралізму. Політика і демократія існують завдяки конфлікту позицій і відкритій боротьбі інтересів, тоді як одностайність, до якої тяжіє алгоритмічне управління, є характерною ознакою тоталітарних проєктів. У граничному вимірі це означає не лише трансформацію культури, а й поступову ліквідацію людської відповідальності як підґрунтя етики та політики.

REFERENCES

1. Plato (1997). *Meno. Plato. Complete Works*. Indianapolis: Hackett Publishing Company.
2. Pascal, B. (1992). *Pensées*. Paris: Gallimard [in French].
3. Dreyfus, H. (1992). *What Computers Still Can't Do*. Cambridge, MA: MIT Press.
4. Wittgenstein, L. (1990). *Philosophische Untersuchungen, Wittgenstein's Werkausgabe, Bd. 1*. Frankfurt am Main: Suhrkamp [in German].
5. Kant, I. (1998). *Critique of Pure Reason*. Cambridge: Cambridge University Press.
6. Marcuse, H. (1991). *One-Dimensional Man*. Boston: Beacon Press.
7. Descartes, R. (2021). Samprotavimas apie metodą, Rinktiniai raštai, 99–149. Iš prancūzų k. Vertė G. Bartkus ir P. Račius. Vilnius: Margi raštai [in Lithuanian].
8. Natale, S., Guzman, A. L. (2022). Reclaiming the human in machine cultures: Introduction. *Media Culture & Society*, 44(4), 627–637.
9. Borges, J. (2023). Infocommunicative literacy: Conceptual structure and applications. *Journal of Librarianship and Information Science*, 55(3), 609–616.
10. Grba, D. (2020). Alpha version, delta signature: cognitive aspects of artefactual creativity. *Journal of Science and Technology of the Art*, 12(3), 63–83.
11. Fox, S. (2019). Mass imagineering, mass customization and mass production: Complementary cultures for creativity, choice and convenience. *Journal of Consumer Culture*, 19(1), 67–81.
12. Pireddu, M. (2024). The new fables. Generativity and knowledge between phenomenology, mediology, and post-mediality. *Hermes – Journal of Communication*, 26, 37–54.
13. Heidegger, M. (2014). Būtis ir laikas. Vertė iš vokiečių k. T. Kačerauskas. Vilnius: Technika [in Lithuanian].
14. Tatarkiewicz, W. (2007). Šešių sąvokų istorija. Iš lenkų k. vertė T. Bairašauskaitė. Vilnius: Vaga [in Lithuanian].
15. Plato (1997). *Timaeus. Plato. Complete Works*. Indianapolis: Hackett Publishing Company.

16. Horkheimer, M., Adorno, T. W. (1984). *Dialektik der Aufklärung*, Adorno, T. W. *Gesammelte Schriften*, Bd. 3. Frankfurt am Main: Suhrkamp [in German].
17. Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. London: Routledge.
18. Caves, R. E. (2002). *Creative industries: Contracts between arts and commerce*. Cambridge: Harvard University Press.
19. McLuhan, M. (2003). Kaip suprasti medijas: žmogaus tęsiniai. Iš anglų k. vertė D. Valentinavičienė. Vilnius: Baltos lankos [in Lithuanian].
20. Manovich, L. (2009). Naujųjų medijų kalba. Iš anglų k. vertė T. Čiučelis. Vilnius: Mene [in Lithuanian].
21. Schmitt, C. (1963). *Der Begriff des Politischen*. Berlin: Duncker & Humblot [in German].
22. Aristotelis (1997). *Politika*. Vertė M. Strockis. Vilnius: Pradai [in Lithuanian].

Kacerauskas Tomas, Doctor of Philosophical Sciences, Full Professor and the Head of the Department of Philosophy and Cultural Studies at Vilnius Gediminas Technical University, Vilnius, Lithuania

CULTURE INDER CONDITIONS OF NEW MEDIA AND ARTIFICIAL INTELLECT

The article offers a philosophical analysis of culture under the conditions of new media and artificial intelligence. The author draws on Blaise Pascal's distinction between mathematical reason and intuitive, penetrating reason, arguing that human creative reason integrates both dimensions, whereas artificial intelligence is limited exclusively to mathematical rationality. Within the context of a globalized culture, intuitive reason remains the privilege of a small number of creators, giving way to the dominance of procedural thinking. The article develops the following key theses: mass media, together with their users, form a self-reproducing system that is resistant to intuitive and creative thinking capable of disrupting its stability; artificial intelligence generates the illusion of the removal of personal responsibility for decisions, as morality grounded in reasoned judgment is replaced by calculable knowledge; artificial intelligence emerges as an effective instrument of social engineering that threatens the very existence of democratic politics, which is sustained by pluralism of opinions and political struggle rather than by the consensus characteristic of totalitarian models. The methodological framework of the study includes philosophical analysis, etymological inquiry, and case analysis.

Keywords: culture, new media, artificial intelligence, creativity.



Похоата Габріела, докторка філософії, професорка,
Християнський університет Димитрія Кантемира, Бухарест, Румунія
e-mail: gabriela_pohoață@yahoo.com

ПРИЙНЯТТЯ ЕМІЛЯ ЧОРАНА У СВІТОВІЙ КУЛЬТУРІ ЧЕРЕЗ 30 РОКІВ ПІСЛЯ ЙОГО СМЕРТІ¹

*Цей текст є даниною поваги румунському мислителю і письменнику Емілю Чорану з нагоди 30-ї річниці його смерті. Еміль Чоран, румунський мислитель за походженням, народився й отримав освіту в Румунії, але вирішив продовжити навчання і працювати у Франції. Таким чином, Чоран представляв себе як *homo duplex*, що належить до обох культур, хоча він хотів бути метафізичною особою без громадянства. Можна оцінити, що Еміль Чоран був універсальним духовно, завдяки своєму існуванню в якості «скептика на службі світу, що занепадає, а не філософа», як він називав себе у працях, присвячених таким темам, як випадковість людського буття, первородний гріх, кінець цивілізації, трагічне значення історії, роль життя і смерті, відмова від втіх через релігійну віру.*

У цій статті підкреслюється той факт, що Чоран, хоча він досконало писав французькою мовою, думав і жив на батьківщині румунської мови. Румунська культура була основою його буття. Хоча за життя його вважали найбільшим французьким філософом свого часу, він залишався громадянином Румунії до самої смерті, відповідно до свого права за народженням. Оскільки він не був громадянином Франції, сьогодні всі світові словники у розділі під заголовком «Еміль Чоран» вказують саме про його румунське походження. Його творчість інтегрована у світову культуру як завдяки своїй проблематиці, так і, особливо, завдяки глибині та оригінальності його ідей, вплив яких продовжує лунаати в усьому світі.

Ключові слова: культура, освіта, робота, мова, румунський громадянин, особа без громадянства.

Постановка проблеми. Еміль Чоран, один з найвидатніших філософів і есеїстів ХХ ст., відомий своїм скептичним і негативним поглядом на існування, не був при цьому нігілістичним мислителем, як його сприймали протягом тривалого часу. У цьому сенсі я маю на увазі зізнання мислителя: «Я не нігіліст, хоча заперечення завжди мене спокушало» [1, с. 195], або твердження: «Я страждаю від невиліковних сумнівів» [1, с. 196]. Саме з сумнівів народилося

¹ Цю статтю було опубліковано в журналі: Cogito. 2025. №3 (17). С. 10–23. URL: <https://cogito.ucdc.ro/cogitoxvii3.pdf>. Пер. з англ. О. Данильян.

метафізичне страждання, що домінувало над усім його життям, а його філософія була певним чином вираженням цього страждання. Чоран усвідомлював, що «драма того, хто сумнівається, більша за драму того, хто заперечує, тому що жити без мети набагато болісніше, ніж жити заради неправильної мети... коли ти заперечуєш, ти знаєш, чого хочеш; коли ти сумніваєшся, ти виявляєш, що більше не знаєш цього» [2, с. 99]. Таким чином, у постійному самоаналізі автор зізнається: «...невдача мого життя полягала в тому, що я не пішов до кінця. Я був зачарований містицизмом і містиками, я також досяг певної межі, але не зміг досягти остаточної» [1, с. 270]. Між скептицизмом і містицизмом, «цими двома формами відчаю, що стикаються зі знанням» [3, с. 17], Чоран обрав безнадійне знання скептицизму, не маючи змоги обрати втечу від знання, якою є містицизм, через свою ясну свідомість, а також через свою нездатність вірити в Бога [4]. У цьому сенсі Чоран заявляє: «Я не знаю, як люди можуть вірити в Бога, хоча я думаю про нього щодня» [2, с. 243].

Через тридцять років після його смерті варто задуматися над його життям і філософським внеском у румунську та світову культуру. Еміль Чоран займає місце в рейтингу Дж. Келинеску [5] поряд з Лучіаном Благою, Нае Іонеску, Мірчею Еліаде, Міхаїлом Челаріану, Антоном Холбаном та ін. Критики відносять його до послідовників Нае Іонеску (чийм учнем від був) та підкреслюють вплив на нього К'єркегора, Шиллера та Гегеля [6].

Через тридцять років після смерті його творчість залишається актуальною, пропонуючи глибоке дослідження людського буття та екзистенційних питань, які турбують людей протягом століть. Його спадщина полягає не тільки в його літературному та філософському внеску, але й у його сміливості досліджувати глибини відчаю та звертатися до найтемніших аспектів людського існування, і в мінливому світі його ідеї залишаються потужним нагадуванням про крихкість і складність життя.

Сьогодні, у світі, позначеному стражданнями та війнами, актуальними є слова великого філософа: «Проблема не в тому, щоб бути, а в тому, щоб бути тим, ким ти є», які виражають суть його глибокої філософії, якоюсь мірою натхненної «Ессе Ното» Ф. Ніцше [7], але з відбитком його мислення, просякнутого важливістю автентичності та складністю прийняття власного існування в контексті, у якому ідентичність і сенс життя постійно ставляться під сумнів. У наведеному вище твердженні ми можемо знайти глибоку рефлексію, яка спонукає нас зіткнутися з нашими внутрішніми істинами та знайти в собі мужність жити відповідно до них, навіть стикаючись із сучасними екзистенційними невизначеностями та викликами.

Виклад основного матеріалу. Еміль Чоран між Румунією та Францією. Еміль Чоран народився 8 квітня 1911 р. в місті Рашинарі, Сібіу, в родині пра-

вославних священників. Його батько, Еміліан Чоран, був священником, а мати, Ельвіра, була жінкою з сильною особистістю і скептичним поглядом на життя, що глибоко вплинуло на молодого Еміля. Його дитинство було позначене мальовничими пейзажами Трансильванії, які він цінував як період початкового, первісного щастя, що почало руйнуватися у віці 17 років, коли у нього з'явилися напади безсоння. Насправді першою драмою Еміля Чорана, як зізнається сам автор [1], було те, що він мусив покинути рідне село, де відвідував початкову школу, і переїхати до Сібіу, де навчався у Вищій школі імені Георге Лазара [8, 9]. Чоран навчався на факультеті літератури та філософії Бухарестського університету (1928–1931), закінчивши його написанням дисертації про Анрі Бергсона (1936), а потім був стипендіатом Фонду Гумбольдта в Берліні (1933–1935). У 1937 р. він оселився у Франції, отримавши стипендію на факультеті літератури Паризького університету, залишаючись «вічним студентом», як він сам заявляв. Свої студентські роки він присвятив переважно читанню німецької філософії, яке розпочав ще задовго до того, у 1926 р. і яке з часом стало для нього способом існування у Франції. Також відомо, що під керівництвом Нае Іонеску Чоран почав розвивати і кристалізовувати свої філософські ідеї, перебуваючи під глибоким впливом таких мислителів, як Іммануїл Кант, А. Шопенгауер і Ф. Ніцше.

Еміль Чоран опублікував свою першу книгу «На вершинах відчаю» в 1934 р. Ця робота, написана в ліричному та насиченому стилі, глибоко відображає його внутрішні переживання та екзистенційний песимізм. Вона стала наріжним каменем його літературної та філософської кар'єри, за що він отримав премію Комісії з підтримки молодих письменників та премію Королівського фонду для молодих румунських письменників. У наступні роки Чоран опублікував «Книгу ілюзій» (1935), «Перетворення Румунії» (1936) та «Сльози й святі» (1937). Перед від'їздом до Франції, а точніше, у 1936 р., він повернувся до Румунії і став професором філософії у Вищій школі імені Андрея Шагуна у Брашові, але через рік покинув викладацьку діяльність, заявивши, що філософію слід не вивчати, а судити. У 1940 р. він написав «Сутінки думок», а між 1940 і 1944 рр. – «Пристрасний посібник», свою останню книгу румунською мовою.

У 1945 р. він остаточно переїхав до Франції, де провів решту свого життя і написав більшість своїх творів. Під час перебування у Франції Чоран почав писати французькою мовою, адже вірив, що вона дає йому більшу точність і ясність у вираженні його складних ідей. Першою книгою, на яку звернули увагу французькі критики, була «Про розкладання основ» (1949): «Коротка історія розпаду» (1992), за яку він отримав премію «Rivarol». Вона стала фактично його єдиною нагородою, оскільки автор протягом багатьох років

відмовлявся від будь-якої публічності навколо своєї особи та визнання, яке йому пропонувала французька культура, продовжуючи жити скромно до самої смерті. Він ніколи не звертався для отримання французького громадянства. Серед його важливих праць також варто згадати: «Силогізми гіркоти» (1952), «Спокуса існування» (1956), «Історія й утопія» (1960), «Падіння в час» (1964), «Злий Деміург» (1969), «Про незручність народження» (1973), «Розривання» (1979), «Вправи зі славослів'я» (1986), «Зізнання і прокляття» (1987) – твори, що досліджують такі теми, як абсурдність існування, марність життя і людські страждання, справжні віхи у філософії та світовій літературі.

Еміль Чоран помер 20 червня 1995 р. (за деякими джерелами – 26 червня) у Парижі й був похований на кладовищі Монпарнас. У рік його смерті видавництво «Gallimard» присвятило йому том «Oeuvres» (твори) обсягом понад 1800 сторінок, у якому було зібрано всі його книги, опублікувавши таким чином повну його збірку творів французькою мовою. Його творчість, яку одночасно цінують та з якою не погоджуються, складається з шести згаданих вище книг, опублікованих у рідній країні, і більше десяти, опублікованих у Франції, у престижному паризькому видавництві «Gallimard». Після того як він покинув Румунію, усі його твори було написано й опубліковано французькою мовою. Цікаво, проте, що Еміль Чоран написав «Про Францію» («De la France») у 1941 р. румунською мовою в Парижі, і вона була опублікована видавництвом «Humanitas» у 2011 р. Так само твори, опубліковані у Франції, були опубліковані в Румунії після 1990-х рр. видавництвом «Humanitas». «Précis de décomposition» (вид. «Gallimard», 1949): «Про розкладання основ» (1992, вид. «Humanitas»), «Syllogismes de l'amertume» (1952): «Силогізми гіркоти» (1992), «La tentation d'exister» (1956): «Спокуса існування» (1992), «Histoire et utopie» (1960): «Історія й утопія» (1992), «La chute dans le temps» (1964): «Падіння в час» (1994), «Le mauvais Démon» (1969): «Злий Деміург» (1995), «De l'inconvénient d'être né» (1973): «Про незручність народження» (1995), «Écartèlement» (1979): «Розривання» (1992, 1995), «Exercices d'admiration» (1986): «Вправи зі славослів'я» (1993), «Aveux et anthèmes» (1987): «Зізнання й прокляття» (1994), «Есе» – антологія, опублікована в його рідній країні (1988), «Розмови» (1993), «Листи додому» (1995), «Моя країна» (1996) (твори румунською мовою). У 2009 р. він був посмертно оголошений членом Румунської академії, яка з 2011 р. зберігає рукописи з фонду Чорана, подаровані бізнесменом Джорджем Брейлою. На згадку про великого культурного діяча в 2015 р. в Бухаресті було відкрито бронзовий бюст, створений скульптором Валентином Дуйку. Також образи великого філософа залишились у фільмах, знятих Габрієлем Ліцеану в Парижі в червні 199 р.: «Вправи в захопленні» та «Апокаліпсис за Чораном», які транслювалися румунським телебаченням у 1992 р.

Еміль Чоран мав значний вплив на літературу та філософію, його афористичний стиль, сповнений емоційної інтенсивності та глибокого песимізму, вплинув на багатьох письменників і філософів. Хоча в молодості його думки часто були суперечливими, Чоран зумів утвердитися у якості однієї з найвпливовіших постатей сучасної філософії. Його життя і творчість залишаються підтвердженням складності та парадоксів людського буття, що пропонують унікальний погляд на існування та межі людського знання. У Румунії його вважають одним із найважливіших мислителів, а його твори продовжують вивчати і цінувати за їхню глибину й оригінальність.

Життя і творчість Еміля Чорана глибоко відображають його філософію: «Я, більше ніж будь-хто інший, мав саме те життя, якого прагнув: вільне, без обмежень професії, без прикрих принижень і дрібних турбот. Просто мрія, майже ледаче життя, як у небагатьох у цьому столітті [10], – казав філософ, і ці слова розкривають його глибоке прагнення свободи та інтелектуальної незалежності, підкреслюючи соціальну дистанцію та звички, а також зобов'язання, що обмежують дух і творчість. Мало хто з мислителів наважився у віці тридцяти років, як Чоран у 1941 р. у знаменитому есе «Про Францію», порівняти ритм і еволюцію культури великих країн. Хоча у Франції любили стиль і «задоволення інтелекту», поширюючи при цьому «вдумливу фасадність вишуканості на кожен пристрасний спалах» і розвиваючись «рівномірно від народження до смерті», цього не відбувалося в Німеччині, Англії та Росії. Вони «є країнами геніальних нерівностей. Їхня відсутність внутрішньої форми визначає їх еволюцію через злети і падіння» [11].

Переконаний, що він вник та зрозумів природні схильності народів, Чоран прагнув визначити їх по суті, і порівняння, як правило, були на користь Франції. Для нього Франція «є країною реалізації, з піковим моментом в епоху Просвітництва і з Наполеоном». На противагу, «слов'яни і німці... не мали нормального курсу, тоді як Франції було дано виважену долю... Слов'янський світ, – пише він, – загрозливо піднімається для Європи через надлишок душі. Росія має занадто багато...» [11]. «Дух культури, – підкреслює Чоран, наслідуючи Шпенглера [12], – вичерпаний, він більше не творить, його охоплює нудьга» (*cafard*, французький термін). Таким чином, він завершує свою думку пам'ятним реченням: «...народи починаються в епосах і закінчуються в елегіях». З цієї точки зору есеїст виходить за межі суворих рамок французької реальності й затримується на аналізі стану, який характеризує його як візіонера.

Суб'єктивним і візійним є відступ, присвячений ідеї «громадянина світу», відходу від безпосередньої географії на користь глобального, «універсального міста». Таким чином, він замовчує голос своєї батьківщини в собі. Але

основна ідея всього тексту лежить в основі есе, присвяченого Франції, – психологічна підготовка до інтеграції у французьку культуру. Серед історичних і загальних людських істин, сформульованих афористично, як і в інших творах, тут також є фрази, спеціально адресовані нам, що закликають до самопізнання як тоді, так і сьогодні. Якимось чином Чоран уже відчував себе бажаним гостем Франції, коли писав з висоти історичної перспективи: «нація є творчою, доки життя не є єдиною цінністю, а цінності є її критеріями. Вірити у фікцію свободи і померти за неї; вирушати на пошуки слави; вважати престиж своєї країни необхідним для людства; замінити себе нею через свої переконання – ось це і є цінностями» [11, с. 48–49]. На 91-й сторінці роботи ми знайомимося із загальною картиною історії Франції в баченні Еміля Чорана – культурою, що зростає і занепадає, від найвищих цінностей минулого до стрімкого занепаду, що стався в 1940 р.

Аналізуючи занепад у коротких визначеннях, автор дещо рятує, повертаючись до моментів величі. Більше того, навіть у занепаді «Франція слугуватиме зразком для великих сучасних націй... Тому що Франція передвіщає долю інших країн...». «Країна є великою не стільки завдяки підвищенню рівня гордості своїх громадян, скільки завдяки ентузіазму, який вона вселяє в іноземців»; це вираз докору для нас, якщо згадати психоаналіз Чорана в «Перетворенні Румунії» [13]. Румунський мислитель виявився чудовим знавцем чеснот румунського народу, але у психоморальному портреті, що створений у цій праці, переважає негатив. Однак Чоран ніколи не переставав сподіватися на зміну долі Румунії. Так, він підкреслює: «З любові до Румунії я не можу змиритися з її вічним приреченням на посередню долю, яку вона мала до нині» [13, с. 31].

Літературні критики стверджують, що твір «Перетворення Румунії» не можна читати, не прочитавши спочатку текст «Про Францію», написаний румунською мовою Чораном у 1941 р., як згадувалося вище. Тут молодий автор вихваляв «міру Франції і Францію як міру». Відкидаючи гарячі пристрасті нігілізму, Чоран обрав класичну ясність і рівновагу, віддаючи перевагу мистецтву розмови над расистською дискримінацією, культурі над природою і почуттю міри над надмірністю. На момент публікації «Перетворення Румунії» Чорану було лише 30 років, він був відчайдушним молодим чоловіком, на якого вплинула книга «Занепад Заходу» О. Шпенглера, і водночас обуреним тим, що народився в країні, яка не мала великої історії. Але він надзвичайно захоплювався Францією, пишучи про неї з повагою, бо саме там він вирішив жити і вдосконалювати свою творчість, постійно розриваючись між тугою за Румунією, яку він безмежно любив, з її хорошими і поганими сторонами. «Я з гіркою ненавистю люблю історію Румунії», – писав він у «Перетворенні

Румунії» [13, с. 32]. Це, безперечно, іронія великого румунського мислителя, філософа абсолюту і румунського питання.

Якщо французи мають філософію свідомості, розроблену Декартом або Сартром, а німці пишуться Гегелем і Кантом, то ми, румуни, маємо Еміля Чорана, чия творчість є безперервним дослідженням ясної і невтомної свідомості [14, с. 272–285]. Сам Чоран заявляє: «Людина, яка не пережила драму свідомості, є наївною» [15]. Дійсно, історія життя Еміля Чорана втілює *«драму румунської свідомості»* [16, с. 15–20].

Чому варто читати Еміля Чорана? У часи кризи та відчаю Чоран є джерелом меланхолії, яка спонукає до самопізнання, ясного та реалістичного аналізу власного життя. Кожен із нас знаходить себе в його творах, але ми повинні бути обережними під час тлумачення його текстів, уникаючи будь-якого ризику спотворення сенсу. Чоран ніколи не переставав викривати ілюзії свого часу з ясністю, і XX ст. зникло під його прокляттями, так само як і XIX ст. закінчилося під прокляттями Ніцше. Примітно, що Еміль Чоран мав таку ж виразну особистість, як і Ніцше, хоча між ними не було суттєвої збіжності, за винятком ворожості до християнської метафізики та презирства до буржуазії, яка ототожнює досконалість з матеріальним успіхом. Ніцше вважав себе реформатором, педагогом. Його нападки на юдео-християнську традицію та демократичний егалітаризм були спрямовані на встановлення аристократичних цінностей греко-латинської античності, тоді як Чоран обмежується руйнуванням поняття цінності, не пропонуючи жодної альтернативи. З його точки зору, все є абсолютно безглуздом. У людини немає сенсу, а надання цінності будь-чому є довільним та ірраціональним. Йому все одно, чи діяти, чи залишатися пасивними. Зрештою, все буде втрачено в тій самій порожнечі без змісту.

Чоран перевертає відомий вислів Спінози, згідно з яким «вільна людина не думає ні про що інше, крім смерті» [17]. Це неправда: раціональна та послідовна вільна людина прагне лише рухатися до кінця, вважає Чоран. «Вільна людина культивує байдужість і розуміє, що народження є найсерйознішим і нестерпним злом», – пояснює він [10]. Ніцше стверджує, що філософствує ударами молотка, але коли він закінчує руйнувати, він зберігає *amor fati* стоїцизму: життя треба любити, навіть коли воно приносить нам нещастя. Чоран не бачить причин любити життя і навіть присвячує багато сторінок самогубству, не приховуючи свого захоплення жестом, який він інтерпретує як звільнення: «самогубство – це нірвана насильства» [18], – каже він. Тільки наївні люди вірять, що, пропагуючи песимізм як спосіб життя, Еміль Чоран закликав свою аудиторію до самогубства через свої твори. Те, чого румунський мислитель досягнув майстерним талантом у своїх творах, – досягнення, яке визна-

чає його заслуги, – є одним із найсерйозніших роздумів про земне життя – нещасне, неотесане, суворе, невідсолоджене обіцянками з терміном придатності, що тягнеться до нескінченності. Це реальність, яку деякі люди мають можливість глибоко осмислювати протягом усього свого життя – принаймні епізодично, а інші, щасливіші за своєю природою, лише тоді, коли передчасна поява якогось нещастя змушує їх це робити. Це реальність, від якої всі ми шукаємо захисту у віри або заміників-підробок.

З життям, побудованим у вигляді незбалансованої гри і неминуче пережеваним трагедіями, позначеним невеликими моментами, які ми час від часу називаємо радощами, у якому Бог іноді створює враження, що грає в хованки з людством і з кожною окремою людиною, акт категоричного героїзму – вчить нас Чоран – полягає просто в тому, щоб прожити життя з усіма його неминучими нещастями до самого кінця, навіть припускаючи можливу відсутність кінцевого сенсу, про яку деякі заявляють у постмодерністському сьогоденні, навіть за обставин, коли людська пропріоцепція робить самогубство доступним для нас у будь-який момент. Просте протистояння кожному моменту стає досягненням саме по собі, але – ризикнувши перефразувати філософську думку Чорана із виходом за її межі – це також може бути актом, що виражає тонку надію, що хтось (Хтось?) усе ж визнає і позитивно оцінить рух крізь страждання, плутанину і невизначеність життя.

Хоча безпосередні роздуми про самогубство завжди мають психопатологічний вимір, міркування Чорана про саму можливість самогубства можна застосувати – у зменшеному, метафоричному сенсі – до багатьох аспектів життя, які з часом здатні перетворюватися на тяжкий тягар. Ідеться, зокрема, про взяті на себе зобов'язання або відповідальність, що накопичується з роками: завершення навчальної програми, перебування у шлюбі, сумлінне виконання батьківських обов'язків. Вони теж несуть «самогубства», очевидно, на метафоричному рівні, але саме поява спокуси здатися підтверджує заслугу прийняття цього зобов'язання. «Не варто вчиняти самогубство, бо це в будь-якому разі буде запізно» [18] – це парадоксальний спосіб Еміля Чорана закликати людину жити одночасно переможеною і героїчною, його версія заохочення до прийняття особистого хреста з гідністю – послання з несподіваними і, ймовірно, ненавмисними християнськими відтінками, замасковане у вигляді посилянь на безодню відчаю. Можливо, саме тому його дружба з християнським філософом Петре Цуцею залишилася антологічною, адже, висловлюючи гіркоту від того, що його покинув Бог, Еміль Чоран не тільки не заперечує божественність як таку, але й нагадує нам, що ця екзистенційна печаль не є аномальною, тим більше, що Святе Письмо запевняє нас, що Ісус також страждав від неї перед своєю трагічною і героїчною смертю на хресті.

Аналізувати тексти необхідно з ясністю, оскільки існує ризик впасти в ідолопоклонство та ототожнювання себе з автором, його волею, проблемами та рішеннями [19]. Дуже мало людей готові скуштувати темряву Чорана без ризику зачаруватися, а ті, хто це роблять без внутрішнього опору, у підсумку закохуються в насильство, кров і смерть, які письменник звеличує. Мислення Чорана є очевидно хаотичним, він наслідує приклад Ніцше, вводячи «кров» у свої твори: «Я хотів би написати щось лівою рукою... Ніби все в мені є раною і кровоточить» [20, с. 63]. Чоран спокушає читача, непрямо запрошуючи його на «вершини відчаю», де «дихати можна лише тоді, коли одна нога вже по той бік життя» [20, с. 123]. Тільки так можна жити інтенсивно, повністю, без спокою: маючи доступ до трагічного.

Хоча твори Чорана часто здаються «спокусливою рекламою спалення, руйнування і смерті», автор не перетворює свої почуття на пропаганду. Навпаки, його досвід є суто особистим і залишає кожному читачеві свободу жити своїм власним досвідом. Єдина «провина» Чорана полягає в тому, що його тексти ніколи не є нейтральними, безособовими (Петре Цуця зауважив, що Еміль Чоран робив усе можливе, щоб позбутися одержимості експозиційною філософією, екзистенційно незаангажованою). Автор досліджує власну безодню, занурюється в себе, щоб дослідити свої темні куточки, населені, щоправда, монстрами. Для нього писання є провокацією і способом звільнитися від obsesій. Хоча він зізнається у своєму намірі «відмовитися від життя і людяності», Чоран не обирає самогубство. Насправді в творчості Чорана самогубство не постає як рішення, і це розуміє більшість читачів, оминаючи ризик пристрасного та неусвідомленого сприйняття.

Усі тексти, що стосуються самогубства, слід розглядати з точки зору автора, який обрав природну смерть. Ті, хто прочитає «Листи додому» [21], зможуть помітити, що більшість уривків, присвячених самогубству, є уявними жахами, за допомогою яких Чорану легше боротися з абсурдом. Це спосіб саботувати смерть. Чоран чудово справляється з «грою у смерть», хоча він так само поглинений життям. Уся драма всередині нього походить від цього безперервного коливання між добром і злом, життям і смертю. Мабуть, одним із найважливіших аспектів творчості Чорана є те, що бунт і негативізм перетворюються на апологію життя. Поглинений метафізичними тривогами та внутрішніми суперечностями, Чоран розчаровує всіх, хто вважає його переконаним нігілістом, зізнаючись у кінці, що... він був пристрасним прихильником життя. Крім того, під час читання творів Еміля Чорана можна заплутатися з огляду на постійну суперечку письменника з Богом. Через непорозуміння багато теологів оголосили його «єретиком і небезпечною особою» або навіть атеїстом. Люди плутають ставлення Чорана до Бога із його ставленням

до релігії, які тісно пов'язані з етапами складного, звивистого, навіть травматичного духовного розвитку.

При спрощеному прочитанні Чоран здається богохульником. Тут можна згадати такі суворі назви, як «Злий Деміург» [22], «Зізнання та прокляття» [23] або «Коротка історія занепаду» [24]. При уважному прочитанні (якщо ми ризикнемо це зробити) ми помітимо в творах Еміля Чорана бунт, джерелом якого є глибоке розчарування в деспіритуалізованій епосі, у якій ми живемо. Майже всі «діалоги» Чорана з Богом є гнівними закликами, сповненими бунту. Однак цей бунт не заважає йому сказати у «Сльозах і святих», що «без Бога все є темрявою, а з Ним світло вже не є корисним» [3, с. 83]. Наближаючись до Бога, автор відчуває загрозу, що змушує його вигукнути: «Боже, без Тебе я – божевільний, а з Тобою – божеволію!» Часто гнів і прокляття Чорана щодо Бога перетворювалися на вираз любові: «...ця абсурдна сила, яка змушує тебе обійняти Бога, ніби він є істотою, прихованою в агонії, щоб попросити його про остаточний доказ любові...» [3, с. 95].

Щоб не спотворити стосунки Чорана з Богом, необхідно проаналізувати ще дві ідеї, які спонукають до серйозного прочитання текстів Чорана, а саме: «Без Нього немає самопізнання» або «Я не знаю, як думають інші, а я весь час думаю про Бога». Так з'явилася перша стаття, присвячена думкам Еміля Чорана [4]. Щоб уникнути будь-яких спотворень, читач повинен знати, що коли Чоран не мав з ким поговорити серед ночі, він розмовляв із Богом. Так народилася книга Чорана «Про Бога», у якій зібрано багато його роздумів про божественність. Крістіан Бяділіца дуже добре розкрив приховане обличчя Чорана: «У творчості Чорана ви не знайдете нічого такого, що відштовхувало би. Ви знайдете лише спокусливу жорстокість і стримане самокатування. До цього додається багато гумору» [25, с. 86]. Чорана, безперечно, варто читати, тому що всі його книги, без винятку, є запрошенням до пізнання самих себе, до глибокого занурення в глибини нашого єства і до великої сміливості у протистоянні життєвим перипетіям.

Тренування страждання, що його пропонує Чоран, є посібником з того, як його подолати, піднявшись над ним. «Найкраще в мені, – писав Чоран, – є результатом страждання. Я не люблю його, але й не засуджую» [26], або «людина бореться з посередністю не за допомогою культури чи духу, а за допомогою страждання. Страждання перетворює людину, воно може навіть змінити її темперамент» [26]. Але до його творів потрібно підходити з обережністю. Для тих, хто сприймає його занадто серйозно, у трагічному розумінні, зустріч із Чораном може бути надзвичайно болючою. Чорана можна читати і розуміти лише без упереджень і за умов наявності жаги до знань та істини. Дійсно, ідеї румунського мислителя повністю базуються на реаль-

ності людського життя, на аспектах, які з'являються в житті кожної людини в цьому світі: розчарування в неістотних діях, іноді важливих, а іноді менш значущих для повсякденного життя; розчарування в повсякденній рутині, у своїх ближніх, а також у собі самому, залежно від випадку та ситуації. Такі речі можуть траплятися в житті будь-якої людини і можуть відбуватися на різних етапах життя; але ці стани душі, що гнітять людську психіку, можуть минути або поліпшитися лише шляхом віднаходження адекватного емоційного балансу або шляхом здійснення відповідної діяльності, яка відволікає від гнітючих думок і стану.

Таким чином, великий румунський філософ, знайшовши розраду у письменництві, зрештою залишив людству надзвичайно цінний літературний доробок, зміст філософських творів якого стосується світу і зла в цьому всесвіті, культури та ідентичності його власного народу, а також його власних проявів, зумовлених повсякденним життям і навколишнім середовищем, і, нарешті, особистої долі, перенесеної в автобіографічні мемуари. Незважаючи на все, творчість великого румунського філософа Еміля Чорана є всесвітнім шедевром, а основною рисою його особистості є разуючий чистий розум. Еміль Чоран присвятив своїй літературній діяльності 60 років, і завдяки його зацікавленням, що охоплювали стани і процеси життєвого розчарування, а також негативні явища, було створено цей філософський доробок, що став знаковим для світової культури.

Замість висновків. Як видатний філософ і письменник Еміль Чоран добре відомий у світовій культурі, його творчість відображає пряму взаємозалежність з життєвими процесами особистості, аспектами, які було висвітлено через теми про значення людської історії, первородний гріх, неприйняття віри як системи координат існування, одержимість свідомості, небезпеки, що виникають опосередковано через посередництво негативних рис, прихисток втіхи (французький прихисток) як форма соціального захисту через філософію життєвого досвіду, невблаганні наслідки для ідентичності й культурного розвитку людини та її суспільства, а також багато інших. Викладення, зроблені в роботі Чорана, особливо ті, що стосуються етики, метафізики, естетики й людського духу, вивчаються численними літературними критиками та філософами в Румунії та за її межами. У цьому сенсі ми згадуємо їхні рецензії, статті, дослідження та монографії, написані румунською і багатьма іноземними мовами, відповідну літературну критику, що стосується як творів, опублікованих у Румунії румунською мовою, так і тих, що були видані французькою мовою після переїзду філософа до Франції.

Як про важливого філософа світової культури згадки про Еміля Чорана присутні в численних енциклопедіях Великої Британії, США, Франції, Італії,

Німеччини, Португалії тощо, а також, звісно, у Румунії, відповідно, його твори присутні у відомих бібліотеках світу. Філософська творчість Еміля Чорана з великим інтересом вивчається й оцінюється літературними критиками, філософами, письменниками, викладачами, акторами з усього світу [27].

Іронія долі полягала в тому, що Еміль Чоран став відомим саме завдяки використанню французької мови, обмеження якої він відкидав у молодості. Якщо французька мова вгамувала його надмірності й дала йому секрет форми і формулювання, то його румунські корені забезпечили енергію, яка надавала його творчості блиск геніальності. На пенсії він жив у Латинському кварталі в Парижі, звідки не виходив, уникаючи публічності; натомість він культивував дар спілкування зі своїми численними друзями (Мірча Еліаде, Ежен Йонеско, Поль Селан, Барбу Фундояну, Семюел Беккет та ін.); він підтримував переписку, проявивши себе як видатний епістолярний автор... «Le Centre National du Livre» в Парижі щорічно присуджує стипендію на честь Чорана; у Парижі, Бухаресті, Сібіу, Клужі, Рашинарі є вулиці, названі на його честь; він був помертньо оголошений членом Румунської академії.

Еміль Чоран був складним мислителем, захопленим історією, яку він добре знав завдяки своєму обширному читанню, а особливо завдяки авторам і мемуаристам періодів занепаду, звідки й походять гностичні та антимодерністські роздуми, дещо в дусі Шпенглера, про долю людини і цивілізації: доки людина зберігала зв'язок зі своїми витоками і не відчужувалася, вона чинила опір. Сьогодні вона стоїть на межі самознищення через самооб'єктивізацію, нестримне виробництво і відтворення, надмірний самоаналіз, прозорість і тріумф штучного [28, с. 48]... Попередження Чорана здається пророцтвом, яке робить румунського мислителя присутнім у вічності, у світовій культурі.

REFERENCES

1. Cioran, E. (1996). *Conversations with Cioran*. Bucharest: Humanitas Publishing House.
2. Cioran, E. (1997). *On God, Anthology, selection of texts by Aurel Cioran*. Bucharest: Humanitas Publishing House.
3. Cioran, E. (1990). *Tears and Saints*. Bucharest: Humanitas Publishing House.
4. Pohoată, G. (2011). Emil Cioran – The Nihilist Thinking of God. *Cogito*, 3, 5–11.
5. Călinescu, G. (1989). *The History of Romanian Literature from its Origins to the Present*. Bucharest: Minerva Publishing House.
6. Documentation – Cerasela Bădiță, editor: Liviu Tatu, online editor: Irina Giurgiu. www.agerpres.ro/ [in Romanian].
7. Nietzsche, F. (2013). *Ecce Homo*. Bucharest: Humanitas Publishing House.
8. *The Dictionary of Romanian Writers* (1995). Bucharest: The Romanian Cultural Foundation Publishing House.

9. The General Dictionary of Romanian Literature (2004). The Encyclopaedic Universe Publishing House.
10. Cioran, E. (2017). On the Inconvenience of Being Born. Bucharest: Humanitas Publishing House.
11. Cioran, E. (2019). About France. Bucharest: Humanitas Publishing House.
12. Spengler, O. (1996). The Decline of the West. Bucharest: Beladi Publishing House.
13. Cioran, E. (1993). The Transfiguration of Romania. Bucharest: Humanitas Publishing House.
14. Pohoată, G. E. (2018). Cioran or Consciousness as Fatality. *Philosophy and Consciousness with the Romanians*. Bucharest.
15. Liiceanu, G. (1995). The Apocalypse According to Cioran. Humanitas Publishing House.
16. Pohoată, G. (2011). Emil Cioran or the Drama of a Romanian Conscience. *Cogito, Vol. 3(4), 15–19*.
17. Spinoza, B. VI. (1986). On the Freedom of the Intellect. The Ethics. Bucharest.
18. Cioran, E. (1994). Syllogisms of Bitterness. Bucharest: Humanitas Publishing House.
19. Sandu, S. (2014). Emil Cioran sau Capcanele lecturii. *Voci – autentice românești*. URL: <https://www.voci.ro/emil-cioran-sau-capcanele-lecturii/> (date of access: 21.12.2025) [in Romanian].
20. Cioran, E. (1990). On the Heights of Despair. Bucharest: Humanitas Publishing House.
21. Cioran, E. (1995). Letters to Home. Bucharest: Humanitas Publishing House.
22. Cioran, E. (1995). The Evil God. Bucharest: Humanitas Publishing House.
23. Cioran, E. (1994). Confessions and Anathemas. Bucharest: Humanitas Publishing House.
24. Cioran, E. (1996). A Short History of Decay. Bucharest: Humanitas Publishing House.
25. Bădiliță, C. (1997). The Gordian Knot. Bucharest : Humanitas Publishing House.
26. Cioran, E. (1992). The Temptation to Exist. Bucharest: Humanitas Publishing House.
27. Martea, G. (2021). Emil Cioran în critica universală (I). *Actualitatea literară*. URL: <https://actualitatealiterara.ro/emil-cioran-in-critica-universala-i/> (date of access: 21.12.2025) [in Romanian].
28. Cioran, E. (1997). History and Utopia. Bucharest: Humanitas Publishing House.

Pohoată Gabriela, Prof., PhD. Hab., Dimitrie Cantemir Christian University,
Bucharest, Romania

THE RECEPTION OF EMIL CIORAN IN THE WORLD CULTURE, AFTER 30 YEARS OF POSTERITY

The present text is intended to be a tribute to the Romanian thinker and writer Emil Cioran, on the occasion of his 30th anniversary of posterity. A Romanian thinker by origin,

born and educated in Romania, Emil Cioran chose to complete his education and work in France. Thus, Cioran presents himself as a homo duplex, belonging to both cultures, although he wanted to be a metaphysical stateless person. It can be appreciated that Emil Cioran was a universal spirit, through his vision of existence «the skeptic on duty of a declining world, not a philosopher», as he called himself, in his work addressing themes such as the contingency of the human being, the original sin, the end of civilization, the tragic meaning of history, the role of life and death, the refusal of consolation through religious faith. What we aim to highlight in this article is the fact that although he wrote perfectly in French, he thought and lived in the homeland of the Romanian language. Romanian culture was the foundation of his being. Although he was considered the greatest French philosopher alive, he remained a Romanian citizen until his death, according to his birthright. Due to the fact that he was not a French citizen, today all the world dictionaries write the Romanian nationality under Emil Cioran's heading. His work is integrated into the universal culture, both through its problematic, and especially through the depth and originality of his ideas, whose influence continues to echo throughout the world.

Keywords: culture, education, work, language, Romanian citizen, stateless person.



Коваленко Інна Ігорівна, кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків
e-mail: kinna087@gmail.com
ORCID iD: 0000-0002-3156-9254

Мелякова Юлія Василівна, кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків
e-mail: melyak770828@gmail.com
ORCID iD: 0000-0002-0200-1141

ПОЗА СТАБІЛЬНИМИ КОДАМИ: КУЛЬТУРА ЦИФРОВИХ НОМАДІВ У СЕМІОТИЧНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ

У статті застосовано семіотичний підхід для осмислення культури цифрових кочівників. Показано, що культура цифрових кочівників функціонує як динамічна семіосфера, у межах якої мобільні технології, цифрові квазіартефакти, «треті місця» та мережеві платформи виступають не лише інструментами комунікації, а й активними агентами семіотичного виробництва. Обґрунтовано, що коди цифрового номадизму мають процесуальний, контекстуальний і тимчасовий характер, що ускладнює застосування класичних моделей стабільних культурних кодів. Особливу увагу приділено аналізу ідентичності цифрових кочівників як мережевої та флюктуючої конфігурації, що формується через взаємодію з артефактами-текстами, алгоритмічними середовищами та гібридними просторами online / offline. Дійдено висновку, що цифровий номадизм доцільно розглядати не як окремий стиль життя або професійну стратегію, а як особливий режим культурного виробництва, у якому знаки, коди та смисли перебувають у стані постійної рекомбінації.

Ключові слова: цифровий номадизм, семіотика культури, мережеве суспільство, цифрові медіа, культурна ідентичність.

Вступ. Динаміка цифрової цивілізації, загальнодоступний глобальний інформаційний простір радикально впливають на сучасні культурні процеси. Інформація, знання та культурні практики стають дедалі більш швидкоплинними, тоді як відстань і територіальні кордони – менш значущими. Соціальні медіа, хмарні платформи і сервіси створюють умови для віддаленої роботи,

забезпечуючи синхронну комунікацію в різних куточках планети. Як наслідок, особиста і професійна ідентичність користувачів формуються здебільшого в онлайн-просторах, відбиваючи логіку мережевого суспільства [1].

Сьогодні особливу увагу привертають соціокультурні спільноти, для яких мобільність, підключеність до Мережі та використання цифрових технологій є не просто допоміжними інструментами, а конститутивними умовами існування, визначальними щодо самоідентифікації та способу життя [2]. Одним з таких феноменів є культура цифрових кочівників (неономадів), що виникає на перетині глобальних інформаційних потоків, платформної економіки та гібридних просторово-часових режимів повсякденності. Ця культура передбачає свободу переміщення та високий рівень цифрової автономії: неономади можуть працювати з будь-якої точки світу, використовуючи лише гаджети й інтернет.

Контекст особистісного розвитку цифрових кочівників задає передусім глобальна мобільність. Активна взаємодія в онлайн-спільнотах, обмін порадами щодо оптимальних локацій, coworking-просторів і цифрових інструментів дозволяють не лише ефективно працювати, а й створювати нові культурні практики та мережі соціальної підтримки. Відеоконференції, VR-зустрічі, платформи для фрилансерів тощо – не просто зручні сучасні технології для підвищення продуктивності. Це свідчення того, як глобальна цифровізація переплітається з повсякденним життям і формує нові моделі існування.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Цифровий номадизм є багатовимірним явищем, його вивчення передбачає інтердисциплінарний підхід. У дослідженнях останніх років дедалі частіше підкреслюється важливість соціокультурних, символічних та самоідентифікаційних аспектів цифрового кочівництва [3–5].

Неономади формують нові культурні й соціальні простори, де переплетені фізичний і віртуальний виміри [6]. Засобами конструювання індивідуальної та колективної ідентичності гібридних спільнот стають нові комунікаційні практики, мовні стратегії і символічні коди [7]. Такі особливості дозволяють осмислити цифровий номадизм не лише як спосіб організації праці, а як культурний феномен, форму соціального творення, де тісно взаємопов'язані міграційна мобільність, локальні контексти і глобальні мережі [8].

Сучасні наукові розвідки закладають основу для нових концептуальних моделей, здатних урахувати багатовимірність феномену мобільності. Особливий акцент зроблено, зокрема, на методологічних можливостях семіотики [9–11]. Теорія знакових систем дозволяє розглядати культуру цифрових номадів як динамічну систему текстів, знаків і медіа, через які формуються ідентичності, соціальні практики й культурні смисли.

Метою статті є уточнення сучасних аспектів культурної динаміки цифрового номадизму на основі методологічних можливостей семіотики культури. Завдання дослідження передбачають концептуалізацію культури цифрових кочівників як сукупності взаємопов'язаних семіотичних конфігурацій, аналіз ключових культурних кодів, медіа та знакових практик цифрового номадизму, уточнення поняття тексту, артефакту та коду в умовах мережевої мобільності, а також осмислення динаміки ідентичності цифрових кочівників як мережевого процесу.

Теоретичну основу нашого дослідження становлять семіотичні підходи Ю. Лотмана [12–15] та Р. Познера [16], зокрема концепції семіосфери, розширеного тексту, типів семіозису, коду та медіа. У поєднанні з ідеями Ч. Пірса [17] ці підходи задають аналітичну перспективу для дослідження культури як відкритої, ієрархічно організованої та водночас динамічної знакової системи. Слід, однак, зауважити, що застосування класичних моделей семіотики культури до аналізу цифрового номадизму потребує їхнього уточнення з урахуванням процесуальності, тимчасовості та алгоритмічної зумовленості сучасних знакових практик.

Виклад основного матеріалу.

Семіотика культури: методологічні перспективи дослідження культурної динаміки

Сучасна семіотика – це міждисциплінарна теорія, що аналізує знакові механізми виробництва й інтерпретації значень у комунікативних і культурних процесах [12; 16–21]. Одним з її об'єктів є семіозиси – соціально та культурно зумовлені знакові процеси, чий складники (знак, об'єкт, інтерпретант [17], а також код, медіа та контекст [16]) узаємодіють між собою, формуючи значення та інтерпретацію.

Семіозиси зумовлюють специфіку культури та її динаміку [22]. Залежно від наявності / відсутності коду, а також комунікативного наміру Р. Познер виділяє типи семіозису – комунікацію (намір передати повідомлення), сигніфікацію (значення знаку) та індикацію (знак без наміру повідомляти) [16]. Таке розрізнення дозволяє, зокрема, зафіксувати відмінності у ступені інституціоналізації, кодованості та культурної стійкості знакових процесів. Учасники семіозису – користувачі знаків. Їхня приналежність до культури зумовлена включеністю в систему конвенційних кодів. Сама ж культура більше не нагадує статичний репозитарій символічних форм. Вона перетворена на динамічне поле семантичних практик, відкриту систему, здатну до постійного продукування, трансформації та інтерпретації значень.

Семіозиси функціонують як на рівні загальних правил, так і на рівні автономного коду. Медіа на певний час стабілізують умови плину семіотичних

процесів та, у результаті, забезпечують відтворення культури. У межах теорії семіосфери та розширеної концепції тексту [12] будь-який артефакт із закодованим повідомленням може бути осмисленим як текст [16, р. 72]. Виходячи з цього, суспільство виявляється як сукупність користувачів знаків, цивілізація – як сукупність текстів (артефактів), а менталітет – як система конвенційних кодів (ментифактів), поділених носіями культури. Семіотичний зв'язок між цими рівнями визначається залежністю користувачів знаків від кодів у процесі інтерпретації текстів. Культура, отже, постає як цілісна система знаків. Вона забезпечує виробництво та сприйняття текстів індивідуальними й колективними користувачами, які застосовують конвенційні коди для передачі повідомлень, спрямованих на вирішення практичних і когнітивних завдань [16, р. 70–71]. Динаміку культури зумовлюють конкуренція та ієрархічна взаємодія знакових систем, що входять до неї [12].

Розуміння культури як організованого поля текстів дозволяє осмислити механізми формування ідентичності та структурування культурних кордонів. Ми виходимо з ідеї, що культурну приналежність визначають передусім тексти, що їх відбирають носії культури. Такі тексти мають репрезентативне значення, вони розташовані в ієрархічній структурі, їхній статус визначається тривалістю культурного функціонування та престижем медіа, через які вони циркулюють.

Найвні знакові процеси утворюють структуровані семіотичні простори, або семіосфери. Коли суспільство стикається з неосвоєним сегментом реальності, що раніше перебував поза межами культурного простору, воно включає його до культури шляхом накладання елементарних семіотичних кодів. У термінах Ю. Лотмана йдеться про залучення до семіосфери екстракультурної сфери, унаслідок чого новий фрагмент реальності набуває статусу тексту, здатного до інтерпретації та включення в ієрархію культурних значень [Там само, р. 73].

Саме завдяки кодуванню відбувається первинна ідентифікація нового сегмента та його співвіднесення з уже структурованими елементами культурного досвіду. Цей процес може бути описаний як семіотизація реальності, тобто поступове розширення культурного простору через утворення та стабілізацію конвенціональних кодів. У межах аналітичної семіотики Р. Познера такі перетворення розглядаються як перехід від індикативних форм семіозису¹ до більш

¹ У цифровій культурі індикативні форми семіозису проявляються через безпосереднє сприйняття станів цифрових систем – затримку інтерфейсу, нестабільність з'єднання, перегрів пристроїв або зниження продуктивності. Для цифрових номадів такі сигнали виконують функцію первинних індикаторів придатності простору для життя й роботи, формуючи передкодовий рівень семіозису. Згодом такі індикації можуть трансформуватися в конвенціональні коди та комунікативні практики. Наприклад, стандартизовані рейтинги коворкінгів, рекомендації щодо житла, обговорення в онлайн-спільнотах тощо.

інституціоналізованих рівнів сигніфікації та комунікації, де значення фіксуються за допомогою кодів та відтворюються в межах медіально опосередкованих семіотичних систем.

Зворотний процес – десеміотизація окремих сегментів реальності – пов'язаний із руйнуванням або втратою функціональності відповідних кодів¹. У такому випадку тексти втрачають здатність до стабільної інтерпретації. Сегменти реальності знову витісняються або на периферію семіосфери, або за її межі, що відповідає описаній Ю. Лотманом динаміці культурних кордонів і взаємодії «центру» і «периферії» [12, р. 73]. Глобалізаційні процеси прискорюють обмін престижними кодами – такими, що мають підвищену символічну цінність і визнаються культурою як еталонні, авторитетні або бажані для наслідування. У свою чергу це сприяє появі гібридних семіотичних конфігурацій. Однак ієрархічна організація «центр-периферія» зберігається, так само як і її визначальна роль щодо норм та моделей відтворення артефактів: центральні коди задають стандарти для культурних практик і слугують орієнтирами для периферійних текстів.

Виходячи з зазначеного вище, підкреслимо: механізм культури перебуває у безперервній семіотичній трансформації, що передбачає формування, централізацію і поступову заміну кодів на більш гнучкі альтернативи. Цей процес забезпечує стійкість культури, а також її здатність до адаптивних змін. Крім того, культура функціонує як механізм закріплення значущих моделей дій та інтерпретацій, що підтримує ідентичність і спрямовує соціальний розвиток.

Семіотичні конфігурації культури цифрових номадів

Базові положення семіотики культури задають теоретичні вектори для подальшого осмислення культури цифрових кочівників. У такому контексті культура неономадів може бути осмислена як складна система взаємопов'язаних ієрархічних знакових процесів і структур, завдяки яким цифрові кочівники конструюють і відтворюють власну ідентичність. Ці знакові системи слугують інструментом організації комунікації, вирішення практичних та інформаційно-комунікативних завдань, а також механізмом закріплення культурних норм і моделей поведінки в умовах динамічного інформаційного суспільства.

¹ У контексті цифрового номадизму десеміотизація проявляється, коли раніше усталені технологічні або соціальні практики втрачають стабільність і перестають виконувати функцію знаків у культурному просторі. Наприклад, закриття популярної платформи для обміну робочими рекомендаціями чи коворкінгами веде до втрати накопичених знань і кодів: рейтинги, поради, внутрішні правила взаємодії та стандарти організації робочого процесу перестають бути доступними або зрозумілими для нових користувачів. Для цифрових номадів це означає, що певні сегменти «культурного простору» стають неосвоєними: індикативні сигнали (якість інтернет-з'єднання, доступ до ресурсів) залишаються, проте вони більше не пов'язані з конвенціоналізованими кодами спільноти. У підсумку процес десеміотизації створює новий потенційний резерв для культурного освоєння, у межах якого формуватимуться альтернативні коди та комунікативні практики.

Як користувачі знаків цифрові кочівники активно залучені до семіотичних процесів. Вони ініціюють та інтерпретують ці процеси, спираючись на загальні конвенційні коди. Їхня діяльність відбувається в умовах перманентної мобільності й постійного підключення до Мережі як глобального медіа. Будучи носіями специфічної культури, вони належать одній або декільком віртуальним спільнотам, утвореним за різними критеріями. Це, зокрема, особи з певним соціально-економічним статусом (нетократія¹, консьюмтаріат², власники бізнесу без офісу), певної професійної приналежності (програмісти, копірайтери, дизайнери, блогери, консультанти тощо), певної афілійованості (корпоративні цифрові кочівники) або автономії (неафілійовані цифрові кочівники). Крім того, критеріями приналежності до спільноти може бути сімейний стан, сексуальна орієнтація, творчі інтереси, географічний ареал кочівництва, тип і тривалість кочівництва, ступінь комфортності мобільного способу життя, використовувані пристрої, прихильність до певних брендів³.

Кожну з таких віртуальних спільнот [23] можна вважати окремою знаковою підсистемою: поряд із загальними конвенційними кодами, що об'єднують усіх цифрових кочівників, усередині конкретної спільноти діють додаткові коди (субкоди), що відображають специфіку конкретних культурних практик і взаємодій. Такий підхід дозволяє досліджувати не тільки загальну культуру цифрових кочівників, а й різноманітність її локальних варіацій у рамках різних віртуальних просторів, що підкреслює складність і багаторівневість номадичних ідентичностей.

Для поглибленого аналізу культури цифрових кочівників ми вважаємо за доцільне застосувати класичну типологію Ч. С. Пірса, згідно з якою знаки поділяються на іконічні, індексальні та символічні. Іконічні знаки вирізняються прямою або легко впізнаваною подібністю до позначуваних об'єктів і дозволяють інтерпретувати смисли на основі наочної відповідності. Індекс-

¹ Нетократія – соціальна структура, де влада і статус визначаються не традиційними ресурсами (земля, гроші, політичний титул), а цифровою присутністю, знаннями, культурними кодами, здатністю формувати мережеві взаємодії. У різних сферах діяльності нетократи створюють нові соціальні й економічні ієрархії.

² Консьюмтаріат – група, що отримує соціальний статус та ідентичність завдяки споживанню, а не завдяки виробництву чи створенню культурних або економічних цінностей. У цифровому суспільстві консьюмтаріат часто взаємодіє з нетократами як аудиторія, що споживає їхній контент і продукти.

³ Прикладом останніх можуть слугувати соціальна та культурна групи споживачів, які демонструють високу лояльність до бренду «Apple» та активно інтегрують його продукти у своє повсякденне життя. «Яблучники» є різновидом сучасного консьюмтаріату, де споживчі практики та брендову лояльність перетворено на соціальну і культурну ідентичність. Вони демонструють, як споживання технологій і культурних артефактів формує статус, спосіб життя й елітарні культурні коди в цифровому суспільстві. Ще одним прикладом є прихильники бренду «Samsung». Так само, як і «яблучники», «самсунгівці» є брендово маркованою спільнотою, проте з іншою логікою ідентичності: відкритою, менш сакралізованою, більш технопрагматичною. Такі відмінності добре ілюструють, що навіть у межах масового споживання можливі різні культурні коди та семіотичні стилі користування технологіями.

сальні знаки відбивають безпосередній причинно-наслідковий чи просторово-часовий зв'язок між тим, що означає, і означуваним, указуючи на присутність чи дію об'єкта в контексті взаємодії. Символічні знаки засновано на умовних, конвенційно узгоджених відношеннях, регульованих культурними кодами та нормами. Разом ці три категорії знаків виступають ефективними аналітичними інструментами: вони дозволяють досліднику відстежувати і систематизувати повсякденні практики цифрових кочівників, виявляти способи продукування значень та взаємодії з культурним середовищем, а також розкрити механізми формування номадичної ідентичності.

У семіозисі мережевої культури одні й ті самі знаки часто відіграють різні ролі, виступаючи в рамках комунікації, індикації або сигніфікації, що підкреслює їхню функціональну пластичність. Показовим прикладом семіотичного аналізу споживчих артефактів є образ «золотого “iPhone”». У межах пірсівської тріадичної класифікації знаків він може бути інтерпретований як комплексний знак, у якому поєднуються іконічний, індексальний та символічний виміри. Така багаторівнева семіотична структура дозволяє пояснити стійкість цього образу як маркера розкоші в сучасній культурі споживання. По-перше, в іконічному вимірі «золотий “iPhone”» функціонує на основі візуальної подібності до традиційних об'єктів розкоші. Золотий колір безпосередньо апелює до дорогоцінного металу, який у різних культурах історично асоціюється з багатством, владою та сакральною цінністю. Завдяки такій візуальній аналогії пристрій іконічно «нагадує» предмети розкоші, навіть якщо не є виготовленим із золота. Саме цей рівень забезпечує первинне, майже миттєве розпізнавання знака. По-друге, в індексальному вимірі «золотий iPhone» вказує на соціально-економічний статус свого власника. Наявність такого пристрою функціонує як індекс доступу до фінансових ресурсів, включеності в престижні споживчі практики та належності до певного стилю життя. У цьому сенсі знак пов'язаний з об'єктом не через подібність, а через фактичний соціальний зв'язок: володіння дорогим пристроєм індексує позицію суб'єкта в ієрархіях суспільства споживання. По-третє, у символічному вимірі «золотий “iPhone”» виступає як конвенціональний знак розкоші, значення якого закріплене культурними угодами, маркетинговими стратегіями та колективним досвідом споживання. Його статусний сенс не є природним або немінучим, він формується в межах дискурсу бренду «Apple», медіапрезентацій та повторюваних соціальних практик. У цьому вимірі знак функціонує відповідно до пірсівського розуміння символу як знака, що діє «через звичку та конвенцію» [17, СР 4.531]. Отже, «золотий “iPhone”» постає як семіотично насичений артефакт, у якому іконічна подібність, індексальна вказівка та символічна конвенція взаємодіють, утворюючи стабільний культурний

код розкоші. З позицій культурної семіотики це дозволяє розглядати його не лише як продукт технологічного дизайну, а і як елемент сучасної семіосфери споживання, де матеріальні об'єкти стають носіями соціальних значень і механізмами символічної диференціації.

Крізь призму семіозису можна осмислити й соціальні простори, зокрема «третє місце»¹. Вони постають як медіа, що стабілізують знакові процеси: повсякденні практики у «третьому місці» набувають культурно закріплених значень [24], формуючи своєрідні семіотичні структури. Яскравим прикладом інституціоналізованого «третього місця» в глобальному мережевому суспільстві є мережа кав'ярень «Starbucks». На іконічному рівні «Starbucks» відтворює типологічно впізнаваний простір «третього місця»: відкриті інтер'єри, стандартні зони для індивідуальної роботи й групового спілкування, доступ до Wi-Fi, нейтральна естетика «домашнього комфорту». Така візуальна і просторово-функціональна подібність формує очікування певного типу поведінки й комунікації, незалежно від локального контексту. По суті, «Starbucks» іконічно репрезентує саму ідею «третього місця» як культурно впізнаваної форми. В індексальному вимірі «Starbucks» вказує на конкретний режим соціальної включеності. Перебування в цьому просторі індексує тимчасову автономію від домашніх і професійних зобов'язань, а також готовність до гібридних практик – роботи, спілкування, дозвілля. Для цифрових кочівників та представників креативних індустрій «Starbucks» функціонує як індекс доступу до мобільної інфраструктури повсякденності, де наявність Wi-Fi, електроживлення і толерантність до тривалого перебування легітимують гібридні форми зайнятості та соціальності. У символічному вимірі «Starbucks» закріплює конвенціональне значення «третього місця» як простору контрольованої соціальності. На відміну від класичних локальних кав'ярень, описаних Р. Ольденбургом, «Starbucks» пропонує стандартизовану модель спільності, у якій спонтанність комунікації поєднується з корпоративною регламентацією. У цьому сенсі бренд символізує трансформацію «третього місця» в умовах глобалізації: від локального соціального осередку до мережевого простору, інтегрованого в економіку знаків і досвідів. Отже, з позиції культурної семіотики «Starbucks» можна розглядати як медіальний вузол семіосфери, що організує перетин матеріальних артефактів (меблі, посуд), цифрових медіа (Wi-Fi, мобільні пристрої) і символічних кодів (комфорт, мобільність, «гло-

¹ Автором концепції «третього місця» є американський соціолог Р. Ольденбург. Він визначає «третє місце» як соціальні простори, що функціонують поза межами дому («першого місця») й роботи («другого місця») і слугують платформою для неформальної взаємодії, соціалізації та відчуття приналежності до спільноти. Основні характеристики таких просторів передбачають доступність для широкого кола відвідувачів, відсутність формальної ієрархії, комфортну й інклюзивну атмосферу, регулярність відвідування й легку організацію. Прикладами є кав'ярні, паби, бібліотеки, громадські площі, парки або сучасні спільні робочі простори [25].

бальна приналежність»). На відміну від нормативного бачення Р. Ольденбурга, у якому «третє місце» постає як альтернатива комерціалізації соціальності (знижує роль грошей у соціальній взаємодії), «Starbucks» демонструє, що в мережевому суспільстві «третє місце» може бути водночас простором комунікації і механізмом семіотичної стандартизації культури. У цьому контексті наш висновок полягає в тому, що «Starbucks» не просто реалізує концепт «третього місця», а переозначає його, перетворюючи на глобально відтворюваний культурний код. Таке «третє місце» не лише підтримує локальні соціальні зв'язки, а й забезпечує символічну інтеграцію індивідів у транснаціональну семіосферу цифрового капіталізму.

Як було показано вище, у культурі цифрового кочівництва «третє місце» набувають принципово нового статусу, трансформуючись із локальних соціальних просторів у вузли мобільної інфраструктури повсякденності. Ключовим елементом цієї трансформації виступають цифрові феномени, які, на наш погляд, доцільно розглядати як цифрові квазіартефакти¹. Принциповою ознакою цифрового квазіартефакту є його індексальна присутність. Він не стільки репрезентує себе, скільки вказує на можливість доступу, включеності або участі в мережевих процесах [26]. Водночас цифровий квазіартефакт набуває і символічного виміру, оскільки його значення формується конвенційно та підтримується культурними очікуваннями і звичками користувачів. На відміну від медіа, описуваних здебільшого як канали передачі повідомлень, цифровий квазіартефакт не обмежений лише комунікативною функцією. Він структурує саму можливість комунікації і визначає онтологічний статус простору та суб'єкта в ньому. У такому сенсі цифровий квазіартефакт є ближчим до лотманівського розуміння тексту як механізму породження смислів, ніж до інструментального розуміння технології. З позиції культурної семіотики цифрові квазіартефакти виконують функцію семіотичних стабілізаторів у гібридній онтології мережевого суспільства. Вони забезпечують відтворюваність практик у ситуації високої мобільності та просторової нестабільності [27], властивій цифровим кочівникам. Саме через цифрові квазіартефакти мобільність перестає бути хаотичною і набуває структурованого, культурно передбачуваного характеру. На наш погляд,

¹ Квазіартефакт – це нематеріальне або гібридне утворення, що не існує як самостійний фізичний об'єкт, проте функціонує в культурі як артефакт: організує практики, стабілізує семіотичні процеси, виступає носієм соціально значущих кодів і включене в системи цінностей. На відміну від класичних артефактів, квазіартефакт не може бути ізольований від інфраструктур, медіа та інтерпретативних спільнот, у межах яких він актуалізується. З семіотичної точки зору квазіартефакт визначається через функцію в семіозисі. Він є умовою можливості інтерпретації, комунікації та соціальної дії, а отже, входить до складу знакової системи нарівні з текстами, кодами та медіа. Прикладами цифрових квазіартефактів є обліковий запис (акаунт), логін / сесія, push-сповіщення, алгоритмічна стрічка, пост, коментар, хештег тощо.

введення категорії цифрового квазіартефакту дозволяє подолати редукцію цифрових феноменів до «нематеріальних сервісів» або «технологічних інструментів».

Цифровий квазіартефакт слід розуміти як повноцінний елемент культури, що бере участь у формуванні ідентичностей, соціальних ієрархій та сім'юсфери сучасного суспільства. Так, на відміну від класичних матеріальних артефактів, Wi-Fi не має чіткої фізичної форми, проте виконує всі їхні культурні функції: він уможливорює практики, є об'єктом очікування, критерієм оцінки простору та носієм символічної цінності. Для цифрового номада наявність Wi-Fi є не стільки технічним доповненням, скільки базовою ознакою «придатності» простору для життя й роботи. У семіотичному вимірі Wi-Fi функціонує передусім як індексальний знак: його наявність вказує на підключеність простору до глобальної мережі та можливість включення суб'єкта в розподілені комунікативні й економічні процеси. Водночас Wi-Fi набуває й символічного статусу, оскільки в культурі цифрового кочівництва він конвенційно асоціюється зі свободою пересування, автономією від фіксованого робочого місця та відкритістю до мережевої мобільності. У такому сенсі Wi-Fi перетворюється на культурний код, що структурує сприйняття простору ще до безпосереднього досвіду перебування в ньому.

«Starbucks», пропонуючи безкоштовний і стабільний доступ до Wi-Fi, інтегрує цей квазіартефакт у власну семіотичну архітектуру. Простір кав'ярні стає гібридним медіа, де матеріальні артефакти поєднуються з нематеріальними умовами сім'юзису (мережеве підключення, цифрові інтерфейси, онлайн-комунікація). У результаті формується специфічний режим присутності, у якому фізичне «тут» постійно перетинається з віртуальним «будь-де».

З позиції культурної семіотики можна стверджувати, що цифрове кочівництво не просто використовує «третє місце», а перекодовує їх. Якщо у класичній моделі Р. Ольденбурга «третє місце» було простором соціальної рівності та локальної комунікації, то в умовах мережевого суспільства воно стає простором селективної включеності, де доступ до Wi-Fi і володіння відповідними цифровими артефактами визначають можливість участі в культурі. Таким чином, Wi-Fi як цифровий квазіартефакт виступає механізмом як інтеграції, так і символічного виключення. Wi-Fi слід розглядати не як нейтральну технологію, а як семіотичний оператор, що трансформує онтологію простору і практики цифрових кочівників. У поєднанні з такими інституціоналізованими «третіми місцями», як «Starbucks», він сприяє формуванню глобальної, але нерівномірної сім'юсфери, де мобільність, свобода і підключеність постають не універсальними цінностями, а культурно та економічно зумовленими привілеями.

Наведені та інші приклади (емблеми та символи Dropbox, Google Drive, WeWork) ілюструють, що в культурі цифрових кочівників знаки постійно переплітаються в багаторівневих семіотичних процесах. Їхня функція визначається формою й контекстом використання, а також загальними конвенційними кодами мережевої спільноти. Такий висновок узгоджується з більш широким дослідженням семіотичних аспектів цифрового кочовництва, в якому підкреслюється поєднання мобільності, мережевої залученості та використання знакових систем для самоідентифікації в інформаційно-комунікативному суспільстві.

Мобільність у знаках: коди цифрового номадизму

Коди цифрового номадизму також утворюють динамічну систему. Відпочатку штучні, конвенційні правила поступово трансформуються у звичні поведінкові норми. Виходячи з розуміння коду як комплексу значень, означуваних і правил їхнього взаємозв'язку, а також засобу структурування повідомлень, виділимо ключові культурні коди цифрових кочівників, однаково сприймані і використовувані учасниками цієї спільноти. Це передусім «кочівництво», «кочові предмети» (мобільні гаджети та переносні робочі станції), «кочові технології» (додатки для віддаленої роботи, QR-коди), «оазиси» («треті місця», коворкінги, публічні бібліотеки, кав'ярні з Wi-Fi), «віртуальні багаття» (онлайн-форуми, спільні цифрові заходи) тощо. Особливого значення в нашому аналізі набуває самий термін «цифрові кочівники»: він функціонує як дискурсивний маркер або код, що дозволяє описувати і самовизначати спосіб життя, заснований на постійній мобільності й підключеності до Мережі, а також передавати і зберігати певні смислові структури знаків, текстів і ритуалів.

Особливо яскраво культурні коди проявляються через візуальні й інтерактивні медіа. Звернімо увагу на те, що візуальні знаки можуть включати графічні зображення, логотипи, 3D-об'єкти і навіть аватари, що репрезентують реальний, віртуальний та гібридний світи. Так, QR-коди, що використовуються цифровими кочівниками для розмітки міських просторів, слугують навігаційними та інформаційними маркерами: «Безкоштовний Wi-Fi», «Парковка для велосипедів», «Смачно та бюджетно», «Обережно, камери / зона відеоспостереження» тощо. Важливо підкреслити й історичний контекст: такі коди наслідують елементи знакових систем *Hobo Signs*¹ [28], а також традицію *Warchalking*² [29].

¹ *Hobo signs* – історична система символів, розроблена американськими мандрівними робітниками (хобо) наприкінці XIX – на початку XX ст., особливо в період Великої депресії. Функція таких знаків полягала в тому, щоб повідомляти іншим мандрівникам важливу інформацію про маршрути, небезпеки, можливості роботи або їжу. Знаки писалися крейдою або вугіллям на стінах, парканах та опорах – як кодована візуальна інформація, доступна тим, хто знайомий із системою. Типові приклади передбачають символи, що позначають «дружній господар», «обережно, собака» або «тут можна переночувати» – що допомагало виживати в умовах кочового існування.

² *Warchalking* – візуальна практика, що виникла у 2002 р. як спроба маркувати графічними символами на вулицях доступні Wi-Fi-мережі. Ініціатором став програміст М. Джонс, який опублікував

Крім того, візуальні коди пов'язані з зовнішнім виглядом і невербальними практиками: одяг, аксесуари, рюкзаки з безліччю гаджетів, кольори і стилі аватарів у віртуальних спільнотах. У кожному випадку означувані мають глибоке ціннісне значення для цифрових кочівників – мобільність, автономність, креативність, свобода вибору та участь у глобальній цифровій культурі.

Чимало кодів цифрових кочівників виникають на основі синтезу конвенцій попередніх культурних спільнот. Наприклад, знакова система QR-кодів Г. Левіна¹ [30] поєднує традицію Hobo Signs, практику Warchalking і можливості сучасних цифрових технологій. По суті, QR-коди Г. Левіна – сучасний урбаністичний графічний код, що перекодовує практичну інформацію на семіотичний маркер для певної спільноти. Ще одним прикладом слугують диджитал-ретрити² [31], де візуальні маркери, інструкції та позначення простору (яскраві наклейки, QR-коди, цифрові карти місцевості) формують унікальні коди взаємодії, що дозволяє кочівникам координувати спільні дії та створювати соціальні мережі в реальному просторі.

Згадані вище практики демонструють «публічну семіотику» цифрового номада, де знаки слугують для організації простору, взаємодії з навколишнім середовищем, посилення культурної ідентичності та сприяють відтворенню культурних кодів. З цього випливає, що культура цифрових кочівників – це не тільки сукупність практик та інструментів, а й складна семіотична система, де коди та знаки слугують механізмом вирішення практичних завдань, збереження ідентичності та підтримки стійкості спільноти. При цьому новизна способу життя цифрових номадів органічно сполучена з традиціями минулих кочових культур, що дозволяє говорити про спадкоємність і культурну трансформацію.

набір значків, що позначали відкриті бездротові мережі: символи могли повідомляти, наприклад, тип мережі, її безпеку або швидкість. Термін утворений за аналогією з wardriving (виявлення Wi-Fi під час їзди містом) та історією hobo signs. Ця практика мала на меті допомогти «тим, хто шукає зв'язок», легко орієнтуватися в міському середовищі. Warchalking став популярною темою в медіа й технічному вираженні на початку 2000-х, що демонструє, як старі форми вуличної комунікації трансформувалися в цифрову епоху.

¹ Проект QR Codes for Digital Nomads, розроблений Golan Levin і Asa Foster III для F. A. T. Lab у 2011 р., являє собою художню та утилітарну систему візуальних знаків – 100 дизайнерських QR-шаблонів (QR_HOBO_CODES), призначених для розміщення в міському просторі як прихована «розмітка» для мандрівників і кочівників. Ці коди не просто технічні мітки, а графічні шаблони-трафарети, які можна наносити в середовищі як приховані маркери з повідомленнями та попередженнями в дусі традиційних hobo signs і warchalking. У проекті спеціально підкреслюється зв'язок з історичними «знаками бродяг» XIX ст., а також із практиками вуличної інформації для сучасних кочових спільнот.

² «Диджитал-ретрити» – організовані заходи і програми, на яких цифрові кочівники збираються разом для спільної роботи, обміну досвідом, соціалізації та особистісного розвитку. Ці заходи передбачають робочі простори, майстер-класи, спільні активності, культурні екскурсії та мережеві події, об'єднуючи професійну діяльність і подорож у рамках короткого періоду перебування.

Медіа цифрових номадів у контексті мережевої семіосфери

Серед засобів масової інформації, за допомогою яких здійснюються знакові процеси цифрових кочівників, особливе значення мають технологічні медіа – комп'ютери, засоби мобільного зв'язку, електронні пристрої та гаджети. Їхня специфіка полягає в тому, що стосовно цифрових кочівників вони функціонують не тільки як технологічні та семіотичні, а й як фатичні медіа¹. Фатична функція проявляється з особливою інтенсивністю в ситуаціях втрати персональних цифрових пристроїв, що супроводжується переживаннями, порівнянними з втратою «екзистенціальної опори». Подібний ефект співвідноситься з тезою М. Маклюєна про медіа як «продовження людини», а саме про вбудованість технічних засобів у структуру тілесного і когнітивного досвіду суб'єкта: «The medium is the extension of ourselves» [32, p. 9].

В умовах мережевого суспільства технологічні медіа доволі важко відрізнити від фізичних. Вельми показовим у цьому плані є бездротовий зв'язок Wi-Fi, що може бути інтерпретований як специфічна форма нематеріального ресурсу або «капіталу» мережевого суспільства. Таке розуміння корелює з концепцією М. Кастельса, згідно з якою доступ до мереж стає ключовим фактором соціальної включеності [34].

Провідними функціональними медіа, що визначають характер знакових процесів залежно від цілей і форматів комунікації, виступають блог і форум. Видом кодифікованих медіа в цьому випадку можна вважати авторські та корпоративні блоги цифрових кочівників, локальні та глобальні інтернет-форуми, а також спеціалізовані експертні блоги, присвячені практикам мобільності та кочівництва. Такі форми комунікації демонструють інституціоналізацію індивідуального досвіду та його трансформацію у стійкі знакові структури, що відповідає семіотичному розумінню культури як системи кодів.

З урахуванням подвійної онтології мережевого суспільства – «віртуальної реальності» і «реальної віртуальності» – екрани комп'ютерів і смартфонів можуть бути розглянуті як соціальні медіа, що функціонують як інтерфейси двох «паралельних» світів. У точках їхнього сполучення семіотичні процеси реалізуються водночас як процеси знакотворення і як форми соціальної комунікації. У такому сенсі інтернет постає не просто середовищем передачі інформації, а складною семіотичною структурою, що дозволяє інтерпретувати його як простір взаємодії безлічі знакових систем. Сьогодні інтернет – супермедіум цифрових кочівників, знакова мегасистема. Вона має сукупність структурних і функціональних властивостей, що визначають динаміку семі-

¹ Фатична функція – це комунікативна функція, спрямована на встановлення, підтримання або перевірку каналу зв'язку між мовцем і адресатом, незалежно від смислового змісту повідомлення. Вона забезпечує ефективність комунікації та сигналізує про готовність до спілкування [33, p. 350–377].

отичних процесів. Цей супермедіум забезпечує можливість миттєвих електронних контактів і включення потенційно необмеженої кількості акторів, просторово розподілених по всьому світу. Враховуючи такі характеристики, інтернет може бути осмислений як ієрархічно організована семіосфера, всередині якої цифрові кочівники продукують та інтерпретують знаки за допомогою субкодів, співвіднесених з різними субкультурами і режимами мобільності.

Водночас слід зазначити, що подібна інтерпретація не є безперечною і спричиняє активну теоретичну полеміку. Так, представники соціології мережевого суспільства акцентують увагу на структурно-владному вимірі мереж, розглядаючи інтернет переважно як інфраструктуру потоків інформації, капіталу і влади. У рамках цього підходу семіотичний вимір виявляється вторинним щодо логіки мережевої організації [35, р. 773]. З цього погляду, цифрові кочівники виступають передусім як актори мережевих процесів, а не як суб'єкти автономного знаковиробництва.

Інший ракурс пропонує медіатеоретична традиція, у якій технологічні медіа інтерпретуються як продовження людських органів почуттів і когнітивних здібностей. У цьому випадку інтернет мислиться не стільки як соціальна структура, скільки як медіасередовище, що трансформує способи сприйняття і символічної взаємодії. Маклюєнівська теза про те, що засоби комунікації є продовженням нас самих [32, р. 26], дозволяє інтерпретувати втрату цифрових пристроїв цифровими кочівниками як втрату частини розширеного тілесно-когнітивного простору суб'єкта.

У низці досліджень цифрової мобільності й номадизму [36; 37] підкреслюється процес детериторіалізації соціального досвіду, у рамках якого фізичний простір втрачає своє панівне значення. Однак подібні підходи нерідко недооцінюють роль стійких знакових структур і кодифікованих форм комунікації, які, навпаки, забезпечують відтворюваність і відносну стабільність цифрових практик.

У цьому зв'язку ми вважаємо методологічно продуктивним розглядати інтернет не тільки як мережу потоків або медіасередовище, а й як семіосферу в лотманівському сенсі – простір, у якому цифрові кочівники виступають водночас і як користувачі, і як продуценти знаків. Такий синтез дозволяє уникнути редукції цифрового кочівництва або до технологічного детермінізму, або до суто соціологічного аналізу мереж, зберігаючи увагу до символічного, культурного і комунікативного вимірів цифрової мобільності.

Динаміка культурної ідентичності цифрових кочівників

Незважаючи на високу евристичну цінність розширеної концепції тексту Ю. Лотмана та інтерпретації менталітету як сукупності кодів, запропонованої

Р. Познером, застосування їх до аналізу культури цифрових кочівників вимагає низки уточнень. У класичному семіотичному підході передбачається відносна стійкість кодів і конвенцій, що забезпечують відтворюваність культурних текстів у часі. Однак в умовах цифрового номадизму ця передумова виявляється проблематичною, оскільки значна частина кодів формується в середовищі прискореної комунікації, високої мобільності й постійного технологічного оновлення. Крім того, слід враховувати значну роль алгоритмічних систем, платформ та штучного інтелекту, що можуть змінювати значення і пріоритети контенту.

Теза Р. Познера про те, що будь-який менталітет може бути редукований до набору кодів, на наш погляд, виявляється недостатньою для опису ситуацій, у яких самі коди мають тимчасовий, контекстуальний та інструментальний характер. Категорії «кочування», «мобільний будинок» або «віртуальні багаття» тощо функціонують не тільки як елементи стійкого символічного порядку, але й як операціональні схеми, актуалізовані ситуативно і здатні втрачати значущість мірою зміни технологічних умов. При цьому цифрові кочівники активно адаптують коди під нові середовища, включаючи різні культурні й мовні контексти, що підкреслює мультикультурний і транснаціональний характер їхніх практик. За такого бачення культура цифрових кочівників демонструє не стільки стабільну кодову систему, скільки динамічну конфігурацію тимчасових семіотичних збірок.

Крім того, розширена лотманівська концепція тексту, згідно з якою будь-які артефакти можуть бути інтерпретовані як тексти, у випадку з цифровими квазіартефактами стикається з онтологічним обмеженням. На відміну від класичних культурних текстів, цифрові квазіартефакти часто позбавлені завершеності, фіксованої форми і тривалої матеріальної прив'язки. Вони існують як оновлювані, модифіковані й алгоритмічно керовані структури, що ускладнює включення їх у традиційну модель текстуальності й вимагає переходу від аналізу тексту до аналізу процесів текстуалізації. Слід також зауважити, що взаємодія з цифровими артефактами часто зумовлена непередбачуваними соціальними і технологічними чинниками, такими як зміни в політиках платформ, автоматична модерація контенту та алгоритмічне ранжування повідомлень.

Слід також взяти до уваги, що здатність артефактів цифрових кочівників до швидкої інкорпорації в «сильні» культурні традиції (релігійні, інституційні) не має інтерпретуватися виключно як приклад гармонійного взаємодоповнення цивілізацій. У низці випадків така інкорпорація супроводжується зміщенням ієрархій цінностей, трансформацією ритуальних практик і перерозподілом символічного авторитету. Такі процеси залишаються недостатньо

артикульованими в рамках класичних семіотичних моделей. Водночас інтеграція цифрових практик у локальні культури створює нові гібридні форми ідентичності, що поєднують глобальні стандарти мобільності та локальні смислові конфігурації.

Особливо вираженого характеру вплив культури цифрових кочівників набуває відносно менш стійких культурних формацій (насамперед молодіжних і офісних субкультур). Однак і тут опис змін, що відбуваються як виключно «антропологічні зрушення», виявляється методологічно недостатнім без урахування мікродинаміки повсякденних практик, алгоритмічного управління увагою та економік платформ. У цьому сенсі критика класичних уявлень про стабільного суб'єкта, запропонована, зокрема, Р. Брайдотті [38], може бути доповнена семіотичним аналізом, орієнтованим не на стійкі структури, а на процеси семіотичної нестабільності і перевизначення смислів, включаючи аналіз алгоритмічних модулів та цифрових протоколів, що модифікують значення культурних знаків у режимі реального часу.

Таким чином, аналіз культури цифрових кочівників вимагає коригування класичних семіотичних моделей з урахуванням тимчасовості, процесуальності й технологічної зумовленості знакових форм. Це дозволяє розглядати цифровий номадизм не просто як новий різновид цивілізації або менталітету, а як особливий режим культурного виробництва, у якому тексти, коди і цінності перебувають у стані постійної рекомбінації і перезбірки, а технологічні інновації формують динамічне середовище для колективного самовираження й культурної адаптації.

Ідентичність культури цифрових кочівників формується передусім через ключові артефакти-тексти, які не лише містять інформацію, а й є активними агентами культурного самовизначення. До цієї групи входять мобільні пристрої – «кочові предмети» (смартфони, ноутбуки, планшети, маршрутизатори, зарядні пристрої, флеш-накопичувачі тощо), які виступають основними інструментами присутності в мережевому середовищі й конструювання ідентичності цифрового номада. Згідно з культурною семіотикою, такі артефакти функціонують як носії і джерела текстів: вони не просто зберігають повідомлення, а формують нові тексти і смисли, гарантуючи динамічне відтворення культурних значень, колективного досвіду та мережевих практик. Важливим є те, що артефакти цифрових кочівників здатні одночасно виконувати роль комунікативних, символічних і організаційних інструментів, забезпечуючи швидку мобільну інтеграцію у глобальні культурні потоки.

У такій перспективі питання про межі ідентичності культури цифрових кочівників перетинається з питанням про межі тексту і не-тексту всередині культурної системи. Ці межі можуть бути концептуалізовані через низку бі-

нарних опозицій: «мобільний-стаціонарний», «підключений-непідключений», «online-offline», «бездротовий-дротовий», «цифровий-аналоговий», «поліфункціональний-монофункціональний», «компактний-об'ємний», «швидкісний-нешвидкісний», «вільний-афілійований» тощо. У рамках цієї системи ліва частина кожної опозиції репрезентує характеристики артефактів-текстів (тобто елементів мережі, що забезпечують присутність і смислоутворення), тоді як права частина вказує на об'єкти або умови, які залишаються поза інтенсивною семіотичною діяльністю цифрових номадів. Подібне бачення дозволяє інтегрувати аналіз цифрового номадизму в контекст платформної економіки, алгоритмічного медіасередовища і трансформації культурної праці.

Сучасні мобільні пристрої і цифрові технології водночас виконують функції артефактів-текстів, медіа і носіїв культурних кодів. Вони мають високу здатність до реплікації і забезпечують частоту прийому, генерації й відтворення текстових знаків. Така багаторівнева функціональність пояснює, чому цифрові технології не зводяться до нейтрального інструменту; вони стають структурними механізмами культурної глобалізації й утворюють колективний механізм пам'яті, що підтримує ідентичність цифрового номадизму. Водночас цифрові технології є каналами, через які здійснюється перехід локальних культур у глобальну мережу, створюючи мультиструктурні і мультисеміотичні контексти.

З точки зору більш широкої соціокультурної теорії, цифрові технології можна розглядати як «машину війни» (термін Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі [37]), здатну впливати на чужі культурні коди, трансформувати їхню структуру і впливати на процеси культурного обміну. Хоча оригінальну метафору було застосовано до структур соціальних зв'язків, вона може бути продуктивно перенесена на аналіз цифрових мереж: мережеві протоколи, алгоритми і платформи виступають як агенти трансформації культурних значень, розподіляючи знаки за новими траєкторіями і впроваджуючи мережеві коди в різноманітні локальні контексти. У цьому сенсі цифровий номадизм формує новий тип культурної інфраструктури, де взаємодія між технологіями та людьми визначає динаміку культурних змін і еволюцію колективної ідентичності.

За такого розуміння мобільні артефакти і технології не зводяться до інструментальних носіїв інформації; вони являють собою структурні механізми глобалізації культури цифрових кочівників, сприяючи семіотизації нових сегментів гібридної онтології Суспільства-Мережі. Важливим наслідком такого підходу стає визнання подвійної функції технологій: вони одночасно зберігають і репродукують ідентичність та забезпечують динамічну трансформацію культурних кодів, підкреслюючи їхню центральну роль в еволюції знакових практик цифрового номадизму. Завдяки цьому ідентичність цифрових кочівників характеризується здебільшого не статично, як традиційні куль-

турні ідентичності, а як процедурна, флюктуюча, мережева, пов'язана з постійною взаємодією, адаптацією і перезбиранням культурних смислів. Сучасні емпіричні дослідження також підкреслюють, що ідентичність цифрових кочівників формується через мережеві практики та медіавзаємодію: участь у цифрових спільнотах, присутність на спеціалізованих платформах і взаємодія в онлайн- і офлайн-середовищах створюють нове середовище смислів, де технологічні й культурні коди перетинаються і переплітаються в процесі колективного самовираження і самоорганізації. Водночас такі практики стимулюють формування локальних мереж підтримки, гібридних освітніх і професійних середовищ, нових моделей спільного виробництва знань, що значно розширює потенціал культурного кочівництва у глобальному масштабі.

Висновки. Проведене дослідження засвідчує, що сучасне осмислення культури цифрових кочівників може бути доповнене семіотичним контекстом, що дозволяє виявити не лише зовнішні прояви мобільності, а й глибинні механізми продукування, стабілізації та трансформації значень. Семіотика культури демонструє високу евристичну цінність для аналізу цифрового номадизму як динамічної знакової системи, що функціонує в умовах мережевого суспільства.

Культура цифрових кочівників формується як багаторівнева семіосфера, у межах якої взаємодіють загальні конвенційні коди та локальні субкоди, пов'язані з конкретними віртуальними спільнотами, професійними практиками та режимами мобільності. Такі коди не є статичними: вони виникають, трансформуються і зникають у відповідь на технологічні інновації, алгоритмічні зміни та соціальні контексти. Це дозволяє трактувати цифровий номадизм як культуру тимчасових семіотичних конфігурацій, а не як стабільний менталітет у класичному розумінні.

Аналіз іконічних, індексальних і символічних знаків (на прикладі споживчих артефактів, «третіх місць» і цифрової інфраструктури) продемонстрував, що знаки в культурі цифрових кочівників характеризуються функціональною пластичністю та здатністю одночасно виконувати комунікативні, ідентифікаційні й організаційні функції. Особливу роль у цьому процесі відіграють цифрові квазіартефакти (зокрема Wi-Fi), які не лише забезпечують технічну можливість комунікації, а й виконують роль семіотичних операторів, що структурують простір, практики та ідентичності.

«Третє місце» в умовах цифрового номадизму зазнають перекодування: з локальних соціальних просторів вони перетворюються на вузли глобальної семіосфери, інтегровані в економіку знаків і досвідів. У такій конфігурації мобільність, підключеність і доступ до цифрових ресурсів постають не універсальними цінностями, а культурно та економічно зумовленими привілеями, що визначають механізми включення і виключення в мережеву культуру.

Динаміка ідентичності цифрових кочівників проявляється як процесуальна, флюктуюча і мережева. Вона формується не через стабільні символічні структури, а через постійну взаємодію з артефактами-текстами, медіа- та алгоритмічними середовищами. У цьому сенсі цифровий номадизм можна розглядати як особливий режим культурного виробництва, у якому тексти, коди і цінності перебувають у стані безперервної перезбірки.

Загалом є всі підстави стверджувати, що семіотика культури є продуктивним методологічним інструментом для дослідження сучасних форм мобільності й цифрових культур. Вона дозволяє уникнути редукції цифрового номадизму до технологічного детермінізму або суто соціологічного описання, зберігаючи увагу до символічного, культурного та комунікативного вимірів культурної динаміки. Перспективним напрямом подальших розвідок, на наш погляд, є вивчення алгоритмічних кодів і платформ як повноцінних семіотичних агентів, що визначають конфігурації значень у глобальній мережевій семіосфері.

REFERENCES

1. Castells, M. (1999). *The Information Age, Volumes 1–3: Economy, Society and Culture* (Information Age Series). Oxford: Wiley-Blackwell.
2. Getman, A. P., Danilyan, O. G., Dzeban, A. P., Kalynovskyi, Yu. Yu. (2022). Modern ontology: reflection on the continuity of cyberspace and virtual reality. *Revista de Filosofia*, 39(102), 78–94. doi: <https://doi.org/10.5281/zenodo.7017946>. URL: <https://zenodo.org/record/7017946#.Yxee4aHP1P>
3. Miocevic, D., Kock, F. (2025). Socio-cultural Adaptation in Cross-cultural Transitions of Digital Nomads: A Self-discrepancy View. *Tourism Management*, 109, Article 105153. doi: <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2025.105153>
4. Tedesco, N. (2025). *Translanguaging in the era of digital nomadism: a sociolinguistic perspective on voluntary mobility in Europe*. *Discover Global Society*, 3 (50). URL: <https://d-nb.info/1372969020/34>
5. Peña, R. V., Pérez, J. A. (2025). Digital nomadism as a structural phenomenon in the global postpandemic era. *Journal of Management and Human Resources*, 3(1), 37–43.
6. Bozzi, A. (2024). Digital nomadism from the perspective of places and mobilities: a literature review. *European Transport Research Review*, 16, 50. doi: <https://doi.org/10.1186/s12544-024-00663-z> <https://link.springer.com/article/10.1186/s12544-024-00663-z#citeas>
7. Henkens, J. H. D. (2025). Digital nomadism from a life course perspective. *Advances in Life Course Research*, 64, 100673. doi: <https://doi.org/10.1016/j.alcr.2025.100673>
8. Shapoval, A. (2025). Digital nomads: Way of working and lifestyle. *Proceedings of the State University “Kyiv Aviation Institute”. Philosophy. Cultural Studies: collection of scientific papers*, 1(41), 113–118.

9. Cannizzaro, S. (2016). Internet memes as internet signs: A semiotic view of digital culture. *Sign Systems Studies*, 44(4), 562–586. doi: <https://doi.org/10.12697/SSS.2016.44.4.05>
10. Sihombing, L. H., Lestari, P. (2022). Revealing the Philosophy of Starbucks Logo: Semiotic Analysis. *ELTALL*, 3(2), 24–35. URL: <https://distantreader.org/stacks/journals/eltall/eltall-4886.pdf>
11. Berlanga-Fernández, I., Reyes, E. (2024). The digital approach to semiotics: a systematic review. *Text & Talk*, 44, 1, 119–140. doi: <https://doi.org/10.1515/text-2021-0073>
12. Lotman, Y. M. at all (1973). Theses on the Semiotic Study of Cultures (as applied to Slavic texts). *Structure of Texts and Semiotics of Culture*. Eng, J. van der & Grygar, M. (Eds.). The Hague/Paris: Mouton.
13. Lotman, Y. (1974). On Some Principal Difficulties in the Structural Description of a Text. *Linguistics*, 121, 57–63.
14. Lotman, Y. M. (1990). Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture. London; New York: Tauris.
15. Lotman, Y. (2020). Culture and Communication: Signs in Flux. Boston: Academic Studies Press.
16. Posner, R. (2004). Basic tasks of cultural semiotics. *Signs of Power – Power of Signs: Essays in Honor of Jeff Bernard*. G. Withalm & J. Wallmannsberger (Eds.). Vienna: INST, 56–89.
17. Peirce, C. S. Collected papers of Charles Sanders Peirce (Vols. 1–8). Cambridge: Harvard University Press. URL: <https://colorysemiotica.wordpress.com/wp-content/uploads/2014/08/peirce-collectedpapers.pdf>
18. Morris, C. (1938). Foundations of the theory of signs. Chicago: University of Chicago Press. URL: <https://ru.scribd.com/doc/51866596/Morris-1938-Foundations-of-Theory-of-Signs>
19. Nöth, W. (1990). Handbook of Semiotics. Bloomington: Indiana University Press.
20. Bogucki, L., Gałkowski, A., Kopytowska, M. W. (Eds.) (2018). Current Perspectives in Semiotics: Signs, Signification, and Communication. New York: Springer.
21. Berger, A. A. (2012). Signs in Society and Culture. Long Grove: Waveland Press.
22. Dzoban O., Danilyan O., Kalynovskyi Y. (2025). Information culture: the Ukrainian way into the digital era. *Cogito*, XVII(4), 62–82.
23. Getman, A. P., Danilyan, O. G., Dzeban, A. P., Kalynovskyi, Yu. Yu. (2022). Modern ontology: reflection on the continuity of cyberspace and virtual reality. *Revista de Filosofia*, 39, (102), 78–94. doi: <https://doi.org/10.5281/zenodo.7017946/>. URL: <https://zenodo.org/record/7017946#.Yxee4aHP1P>
24. Kalynovskyi, Y. Y., Danilyan, O. G., Dzoban, O. P. (2024). The value and security role of knowledge in the sociocultural space of modernity. *Cogito*, XVI(3), 20–41. URL: https://cogito.ucdc.ro/COGITO%20no.3_September%2030.09.2024_%20.pdf
25. Oldenburg, R. (1999). The Great Good Place: Cafés, Coffee Shops, Bookstores, Bars, Hair Salons, and Other Hangouts at the Heart of a Community. New York: Marlowe & Company.

26. Danilyan, O., Dzoban, O., Kalynovskyi, Y. (2023). Digital man as a product of the information society. *Cogito*, 15 (1), 142–158. URL: <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85163554125&origin=recordpage>
27. Danilyan, O., Dzoban, O., Kalynovskyi, Y., Saltanov, M. (2023). Value aspects of the safe existence of social systems in an unstable world. *Cogito*, XV, (4), 60–78. URL: <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85184002425&origin=resultslist>
28. National Security Agency. (n.d.). Hobo signs: Definitions and uses. <https://www.nsa.gov/portals/75/documents/about/cryptologic-heritage/museum/hobo-signs-definitions.pdf>
29. Hammersley, B. (2002). Working the web: Warchalking Support. *The Guardian*, 4 Jul. URL: <https://www.theguardian.com/technology/2002/jul/04/internetnews.onlinesupplement1>
30. Levin, G., Foster, III, A. (2011). QR Codes for Digital Nomads. F. A. T. Lab. URL: <http://www.flong.com/archive/projects/qr-codes-for-digital-nomads/index.html>
31. Beck, M. (2025). What are Digital Nomad Retreats? The concept, and the popular nomad retreats in Asia. URL: <https://www.thedigitalnomad.asia/innovation/co-traveling/digital-nomad-retreats/>
32. McLuhan, M. (1964). *Understanding Media: The Extensions of Man*. New York: McGraw-Hill.
33. Linguistics and Poetics. *Style in Language*. T. A. Sebeok (Ed.). Cambridge: MIT Press, p. 350–377.
34. Castells, M. (2011). A Network Theory of Power. *International Journal of Communication*, 5, 773–787.
35. Castells, M. (2010). *The Rise of the Network Society* (2nd ed.). Chichester: Wiley-Blackwell.
36. Elliott, A., Urry, J. (2010). *Mobile Lives*. London: Routledge.
37. Deleuze, G., Guattari, F. (1987). *A Thousand Plateaus*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
38. Braidotti, R. (2011). *Nomadic Theory: The Portable Rosi Braidotti*. New York: Columbia University Press.

Kovalenko Inna, PhD, associate professor of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University Kharkiv, Ukraine

Meliakova Yuliia, PhD, associate professor of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University Kharkiv, Ukraine

BEYOND STABLE CODES: DIGITAL NOMAD CULTURE IN A SEMIOTIC PERSPECTIVE

In the article semiotic approach is applied for the comprehension of culture of digital nomads. It is shown that the culture of digital nomads functions as dynamic semiosphere,

within the limits of that there are mobile technologies, digital квазі-артефакти, the «third places» and network platforms come forward not only as instruments of communication but also active agents of semiotic production. Reasonably, that коду of digital nomadism have judicial, contextual and temporal character that complicates application of classic models of stable cultural kodas. The special attention is spared to the analysis of identity of digital nomads as network and to флюктууючої configuration, that is formed through co-operating with artefacts-texts, by algorithmic environments and hybrid spaces of online/offline. Drawn conclusion, that digital nomadism it is expedient to examine not as separate lifestyle or professional strategy, but as the special mode of cultural production, in that signs, коду and senses, are in the state of permanent recombination.

Keywords: digital nomadism, semiotics of culture, network society, digital medias, cultural identity.



UDC: 340.12:004:37

DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.68.349834>

Andrushchenko Olesia, PhD in Law, Assistant Professor of the Department of Philosophy, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

e-mail: olesya15071999@gmail.com

ORCID iD: 0009-0004-1759-1166

LEGITIMATION OF DIGITAL EDUCATIONAL TRANSFORMATIONS: A PHILOSOPHICAL AND LEGAL DIMENSION

The article уточнює several aspects of the philosophical and legal analysis of the phenomenon of legitimising digital educational transformations in Ukraine. The digitalisation of education is conceptualised not merely as a process of technological modernisation, but as a complex socio-normative transformation that reshapes the ontology of the educational space, epistemological models of knowledge, communicative practices, and mechanisms of socialisation. The understanding of legitimation is further developed as a multidimensional process that integrates legal regulation, public recognition, ethical justification, and value-based consensus. Particular attention is paid to the role of social trust, communicative rationality, and institutional responsibility in the formation of the legitimacy of digital educational strategies. It is demonstrated that the sustainability and effectiveness of digital reforms in education depend on their alignment with humanistic and democratic values.

Keywords: *legitimation, philosophy of law, digital education, educational policy, human rights, social trust.*

Problem Statement. The current stage of development of Ukrainian society is marked by profound transformational processes driven by digitalization, European integration aspirations, globalization challenges, as well as the conditions of a full-scale war. In this context, education emerges not merely as a sphere of knowledge transmission, but as a strategic domain for shaping value orientations, legal consciousness, and the social responsibility of future generations. The active implementation of digital strategies in the field of education in Ukraine foregrounds the question not only of their normative justification, but also of their social and axiological legitimacy.

A philosophical and legal reflection on the legitimation of digital strategies in education makes it possible to move beyond a purely instrumental or managerial approach to digitalization and to conceptualize it as a complex sociocultural and

normative phenomenon. Legitimacy in this dimension is understood not solely as compliance with formal legal norms, but as an integrated combination of legality, social trust, communicative consensus, and conformity with human rights. For this reason, the analysis of digital transformations in education requires the application of an interdisciplinary methodological framework drawing on the philosophy of law and the theory of state and law.

Analysis of recent research and publications. The classical understanding of legitimation is associated with the works of M. Weber, who conceptualized it as the foundation of social domination. The scholar identified three ideal types of legitimate domination – traditional, charismatic, and rational-legal – emphasizing that the latter is decisive for the modern constitutional state governed by the rule of law. Rational-legal legitimation is grounded in the recognition of universally binding, formally established norms and procedures that are perceived as just and expedient [1]. In the philosophical and legal dimension, this implies that law acquires legitimacy not solely through coercion, but through the conviction in its rationality and normative justification.

The further development of the problem of legitimation has taken place within the framework of interdisciplinary research, in particular in the works of J. Heidorn, who systematizes and compares the approaches of M. Weber, N. Luhmann, and J. Habermas. In his view, legitimation is a dynamic process that evolves in tandem with transformations in society and forms of governance. J. Heidorn emphasizes that under conditions of increasing social complexity, traditional foundations of legitimacy lose their universality, and law increasingly requires additional mechanisms of justification – procedural, communicative, and functional [2].

The historical dimension of legitimation makes it possible to observe the variability of its forms and mechanisms. A. Kurylenko, analyzing the transformation of approaches to the legitimation of power across different historical periods, demonstrates that the transition from traditional and charismatic models to rational-legal ones did not eliminate the need for the axiological justification of authoritative decisions [3]. On the contrary, in contemporary conditions, legitimation increasingly depends on transparency, participation, and communicative openness, which is particularly significant for the digital age, where technological solutions in themselves do not generate trust unless they are embedded in a system of meanings that is comprehensible and acceptable to society.

S. Maksymov, examining the principles of the legitimation of law, underscores that law does not become legitimate automatically upon its adoption, but only insofar as it corresponds to fundamental social values and prevailing conceptions of justice. The scholar emphasizes that legitimation is a multi-level process combining normative, social, and axiological dimensions [4, pp. 4–5]. In this sense, legality

constitutes merely a formal prerequisite of legitimacy, whereas its essence lies in the internal acceptance of law by society. This approach is particularly relevant for understanding digital transformations, where the pace of normative change often outstrips the level of public comprehension and acceptance.

Philosophical and legal analysis of legitimation is inconceivable without addressing the relationship between law and state power. V. Smorodynskyi notes that the legitimacy of authority is grounded not only in legal procedures, but also in the capacity of power to act in accordance with societal expectations and moral standards [5]. Law, in this context, performs a dual function: on the one hand, it legitimizes authoritative decisions, and on the other, it itself requires legitimation through public trust. Under conditions of digital change, this interdependence becomes more acute, as digital strategies are often perceived as instruments of control or technocratic governance, thereby necessitating additional philosophical and legal justification of their social expediency.

Contemporary approaches to legitimation increasingly emphasize the role of civil society. O. Ivanchenko conceptualizes the legitimacy of law as a specific process of recognizing its justice by social actors, stressing that without the active participation of civil society no legal norm can be considered fully legitimate [6]. In this understanding, legitimation transcends a state-centric model and emerges as the outcome of public dialogue, societal reflection, and axiological consensus. For digital transformations, this implies the necessity of involving educators, learners, experts, and the wider public in the formulation and evaluation of digital strategies, thereby ensuring their social acceptability.

In the context of digital change, legitimation acquires particular complexity, as digital strategies transform not only institutional mechanisms, but also everyday practices, communication, and the identities of social subjects. The formal legal entrenchment of digital solutions in laws or strategies is a necessary, yet insufficient, step. Without axiological acceptance and social approval, such changes remain external and potentially conflict-generating. It is for this reason that philosophical and legal reflection on legitimation makes it possible to conceptualize digital transformations as a process of coordination between normative requirements, societal expectations, and ethical principles.

It may be concluded that, in the philosophical and legal dimension, legitimation appears as a multidimensional process that integrates formal legal recognition, social approval, axiological acceptance, and the normative consolidation of change. An analysis of scholarly approaches allows us to assert that the legitimacy of digital transformations depends less on their technological efficiency than on the capacity of law and public policy to integrate these changes into a system of humanistic and democratic values. In this sense, the concept of legitimation functions

as a methodological key to understanding digital strategies as socially significant and socially justified processes.

The purpose of this article is to provide a philosophical and legal analysis of the legitimation of digital educational transformations in Ukraine, substantiating their legitimacy as a multidimensional process that integrates legal regulation, societal recognition, and humanistic values.

Presentation of the main material. The application of the concept of legitimation as a methodological tool provides a foundation for an in-depth analysis of a specific sphere in which digital transformations acquire particular social significance – education. The educational domain is especially sensitive to change, as it integrates legal norms, value orientations, and everyday social practices within which technological innovations directly affect the formation of personality and the structuring of social relations.

The digitalization of education should be understood not merely as the technical implementation of information and communication technologies in the learning process, but as a comprehensive transformative social process that reshapes the educational paradigm, communication models, the roles of educational actors, and modes of knowledge production. This transformation has ontological consequences for the educational space itself: it modifies the boundaries of the learning environment, reconstructs modes of access to knowledge, and reconfigures the mechanisms of socialization of participants in the educational process. An analysis of contemporary research allows for the identification of several interrelated dimensions of this transformation: spatial-ontological, epistemological, communicative-institutional, and axiological.

The ontological transformation of the educational space is manifested in the fact that the traditional coordinates of «classroom – teacher – student» are increasingly replaced by hybrid models in which physical space is supplemented or even partially displaced by digital environments. The notion of educational space acquires a virtual extension: online platforms, repositories, adaptive systems, and open-access resources create new conditions for the existence of knowledge as something accessible anytime and anywhere. This is emphasized in analyses of the ontology of the digital learning environment, where scholars highlight the transformation of its properties toward networked, modular, and context-oriented structures [7]. As a result, the very nature of «spatial presence» changes: presence is no longer synonymous with physical localization, but is instead defined by participation in the informational and communicative flows of digital platforms.

Review studies emphasize that digital technologies not only facilitate access to information, but also transform the methodology of teaching – from reproductive practices to active, problem-solving, and project-oriented approaches, in which the

role of the teacher evolves into that of a facilitator or moderator of educational trajectories [8]. This shift in epistemological logic has significant implications for the assessment of learning outcomes and for the criteria of academic integrity.

Traditional pedagogy emphasizes the formation of a critical and autonomous mind, capable not only of acquiring knowledge but also of critically evaluating and creatively developing it. Digital strategies that incorporate automated learning systems, recommendation algorithms, and adaptive technologies entail the risk of passive information consumption and dependence on technological solutions. At the same time, there emerges the danger of manipulation, fragmentation of attention, and a decline in the capacity for deep reflection.

Digital strategies also transform the architecture of communication: asynchronous and synchronous formats, multimodal channels (video, chats, forums), and learning analytics generate new scenarios of pedagogical interaction. Ukrainian scholars underline that digital transformation functions simultaneously as a trend and as a challenge for the pedagogical community, requiring a rethinking of professional roles, the expansion of digital competences, and changes in the organizational models of educational institutions [9; 10].

Mechanisms of socialization undergo significant change as well: the digital environment shapes new norms of communication, identity, and collective behavior. Online communities, virtual clubs, and collaboration platforms create environments in which socialization occurs not only through formal educational practices, but also through informal digital interactions. While this opens opportunities for inclusivity and expanded access, it simultaneously generates risks of fragmentation, information bubbles, and the weakening of interpersonal skills traditionally formed in physical educational contexts [11].

The sociocultural dimension of digitalization lies in the reconfiguration of societal expectations regarding the functions of education. Digital strategies, as demonstrated by studies of domestic scholars, form part of broader educational reforms accompanied by changes in cultural practices, value priorities, and modes of state governance in education [9]. Consequently, digitalization cannot be successful without taking contextual factors into account, including infrastructural readiness, the level of digital competences, political will, and societal consensus on the goals of transformation.

It is important to note that digital strategies alter not only the modes of educational delivery, but also the models of regulation and evaluation. The use of learning analytics opens up possibilities for more fine-grained measurement of educational trajectories, while simultaneously raising issues of ethics, privacy, and algorithmic fairness. Practices of digital surveillance or automated assessment may affect learners' motivation and generate problems of trust if they are not accompanied

by transparent normative safeguards and inclusive dialogue among all stakeholders in the educational process [8].

Central to all of this is the question that determines the meaning and direction of the legitimation of digital education: does it preserve its human-centered character? In other words, does the human being – with their uniqueness, dignity, and creative potential – remain at the core of digital transformation, or does education become an object of technological influence, algorithmic structures, and managerial decisions? The answer to this question determines not only the legal and ethical acceptability of digital reforms, but also their social effectiveness. Only insofar as digital education preserves and enhances the values of humanism can it function as a genuine platform for the development of future generations.

The effective integration of digital strategies requires not only technical modernization, but also profound reflection on their social, cultural, and ethical implications, attention to infrastructural and human-resource preparedness, and open dialogue among state institutions, the educational community, and civil society. Such an approach makes it possible to transform technological innovations into genuinely transformative and socially legitimate practices.

It is precisely at the level of law that the values, meanings, and goals outlined in the theoretical analysis of digital transformation in education are institutionalized. Normative and legal mechanisms are intended not only to formalize technological innovations, but also to endow them with the status of socially recognized and binding rules, aligned with the principles of justice, equality of access, and respect for the autonomy of educational actors. Therefore, the analysis of the legal foundations of digital strategies emerges as a key stage in the transition from a conceptual vision of digitalization to its practical implementation within the framework of state educational policy.

The foundations of the digitalization of education are laid down in the provisions of the Constitution of Ukraine [12], which guarantees everyone the right to education, equal access to educational opportunities, and the protection of fundamental human rights and freedoms. Although the Constitution does not contain an explicit reference to digital education, its norms establish a framework for the legal regulation of digital strategies, insofar as any innovative forms of learning must comply with the principles of legality, non-discrimination, and respect for human dignity.

The basic sectoral normative act is the Law of Ukraine «On Education» [13], which enshrines the principles of accessibility, quality, and inclusiveness of education, and also recognizes the possibility of using digital technologies in the educational process. This law provides a general framework for the implementation of distance, blended, and innovative forms of learning, defining education as an open system capable of modernization.

Special laws, in particular «On Higher Education» [14] and «On Complete General Secondary Education» [15], further develop the provisions of the basic law by adapting them to the specific characteristics of the respective levels of education. They affirm the autonomy of educational institutions, which constitutes an important precondition for the implementation of digital strategies, while simultaneously establishing requirements for the quality of the educational process.

Of particular significance in the context of the digitalization of education is the Law of Ukraine «On Personal Data Protection» [16], which defines the legal boundaries for the processing of information concerning participants in the educational process. The use of digital platforms, learning management systems, and educational data analytics creates new risks to privacy. The existence of this law is an important factor in fostering public trust in digital educational practices; however, its general character necessitates adaptation to the specificities of the educational sphere, especially with regard to the storage and use of learners' data in digital environments.

The strategic dimension of the normative and legal framework for the digitalization of education is represented by resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine. The Concept for the Development of Digital Competences identifies education as a key instrument for the formation of skills necessary for life and work in a digital society [17]. This document contributes to the alignment of educational policy with the needs of the digital economy, while at the same time emphasizing the role of the state in ensuring equal access to digital knowledge. Its strategic nature allows one to speak of a gradual transition from the situational use of technologies to a systemic digital policy in education.

The Strategy for the Digital Development of Innovative Activity of Ukraine up to 2030 expands the scope of digitalization by integrating education into the broader ecosystem of innovative development [18]. In this document, education is conceptualized as a source of human capital and innovative potential, which reinforces its strategic importance. At the same time, the coherence between this strategy and sector-specific educational regulations remains partial, which complicates the practical implementation of digital strategies at the level of individual educational institutions.

An important area of legal regulation is also the Concept for the Development of Artificial Intelligence in Ukraine, which creates the preconditions for the introduction of algorithmic solutions into educational processes [19]. It foregrounds issues of ethics, responsibility, and transparency in the use of artificial intelligence, which directly affect trust in digital educational innovations. At the same time, the absence of specialized legal norms governing the application of artificial intelligence (AI) in education indicates the need for further specification and refinement of legal regulation.

The practical normative support for the digitalization of education is implemented through subordinate legislation, in particular orders of the Ministry of Education and Science of Ukraine concerning the organization of distance learning [20]. These acts played a key role during the pandemic and under martial law by ensuring the continuity of the educational process. At the same time, their temporary and adaptive character revealed the limitations of regulatory mechanisms that are not always capable of ensuring the long-term stability and predictability of digital educational practices.

It should be noted that the normative and legal foundations of digital strategies in Ukrainian education are characterized by the presence of basic legislative guarantees and strategic guidelines, while simultaneously suffering from fragmentation and insufficient coherence. Formal legal certainty is ensured through laws and subordinate acts; however, public trust in digital educational practices depends on the extent to which these norms correspond to the real needs of participants in the educational process and effectively safeguard their rights. The further development of digital strategies in education requires not only the expansion of the normative framework, but also its philosophical and legal reflection, aimed at reconciling innovation, humanistic values, and legal stability.

At the same time, the mere existence of normative and legal guidelines does not in itself guarantee the full legitimization of digital strategies in the field of education, since law delineates only the formal boundaries of what is permissible, without eliminating the tensions that arise in the course of their practical implementation.

In the context of digital reforms in education, it is important to emphasize that normative and legal acts often fail to take into account the complex nature of the educational process and the value orientations of the pedagogical community. As noted by E. Najafli, in the process of building a digital state in Ukraine, maintaining a balance between formal legality and social acceptance is crucial for the sustainable development of the digital environment, as a lack of legitimacy threatens the derailment of reforms and the erosion of institutional trust [21]. While legality establishes minimum standards of conduct, legitimacy is oriented toward the voluntary acceptance of digital innovations through their conformity with ethical norms and humanistic principles.

Moreover, the issue of alignment between digital solutions and fundamental educational values is of particular importance. The Law of Ukraine «On Education» [13] enshrines such values as ensuring equal access to quality education, supporting freedom of learning and self-expression, and fostering critical thinking. These values should not be lost in the course of digital transformation; on the contrary, they should acquire new opportunities for realization through digital strategies. This requires a systemic approach that includes ethical standards of digital education,

the development of digital competence, and the cultivation of digital ethics among all participants in the educational process.

Within the study of the legitimization of digital reforms in Ukrainian education, it is essential to consider not only the normative framework, but also the processes of social acceptance. Psychosocial factors – such as trust in digital tools, the level of information culture, and the participation of educators and learners in the design and implementation of innovations – largely determine the success of reforms. The absence of this component leads to formal implementation without genuine use of digital opportunities and to negative reactions within the educational community [22].

In this regard, J. Habermas's theory of communicative action [23] acquires particular significance, as it links the legitimacy of normative decisions not to coercive power or the traditional authority of institutions, but to the achievement of rationally motivated agreement among participants in public discourse. According to Habermas, legitimacy arises when norms can be accepted by all potentially affected actors under conditions of open, reasoned, and non-dominative communication. This approach makes it possible to distinguish legality as compliance with procedural requirements from legitimacy as social recognition and axiological acceptance of normative decisions.

At the same time, communicative legitimization has its limits, especially in crisis situations such as war or states of emergency, when the state is compelled to act under conditions of accelerated decision-making. Nevertheless, even under such circumstances, the principles of communicative rationality do not lose their relevance, as they may be implemented through feedback mechanisms, ex post deliberation, and the subsequent revision of digital strategies.

One of the key problems complicating the legitimization of digital strategies in education remains digital inequality and unequal access to educational opportunities. Despite declarations aimed at expanding access to knowledge, digitalization often reproduces or even exacerbates existing socio-economic disparities. Studies of Ukrainian regions reveal significant differences in access to high-speed internet, digital infrastructure, and the population's level of digital competences [24]. In rural areas, frontline regions, or among socially vulnerable groups, digital educational platforms frequently become a barrier rather than an instrument of inclusion. Under such conditions, a digital strategy loses its moral legitimacy, as it contradicts the principle of equality of educational opportunities enshrined in the Constitution of Ukraine and in sector-specific educational legislation.

Moreover, one of the principal challenges to the legitimization of digital transformation concerns transparency and trust in algorithmic systems, which are increasingly employed in educational environments for assessment, management,

and the personalization of learning. S. Grimmelikhuijsen and A. Meijer identify six major threats to the legitimacy of algorithmic decision-making, among which opacity, bias, and the absence of human oversight are particularly critical for the educational sphere [25]. In this context, the lack of clear mechanisms of control and public participation undermines societal trust in digital educational practices.

Algorithms are increasingly used to make managerial decisions, rank learners, predict educational outcomes, or identify «at-risk» groups. Scholarly literature emphasizes that algorithmic decision-making is not neutral, as it reflects the values, assumptions, and interests of its designers. In the educational context, this generates serious risks to fairness and equality. Algorithmic systems may reproduce discriminatory practices, reinforce social stereotypes, or constrain learners' educational trajectories on the basis of opaque criteria. The absence of intelligible mechanisms for contesting algorithmic decisions and ensuring human oversight erodes trust in such systems and, consequently, in digital strategies more broadly [26]. From the perspective of legitimacy theory, this signifies a loss of procedural justice, which is no less important than outcome-based effectiveness.

A particularly serious problem concerns the risks to the right to privacy and the protection of personal data in the course of the digitalization of education. The issue lies not only in the technical security of data, but also in the lack of transparency regarding who uses educational data, for what purposes, and on what grounds. Algorithmic systems for performance analysis, adaptive learning, or monitoring learners' activity create the risk of transforming education into a space of total surveillance, which contradicts the right to private life and the principle of respect for human dignity – both of which are fundamental to the legitimacy of any public policy. In the absence of clear ethical standards and accountability mechanisms, digital strategies are perceived as a threat rather than as a resource for development.

The legitimacy challenges of digital transformation in education in Ukraine arise at the intersection of technological efficiency and humanistic values, technical sophistication and social trust, normative-legal certainty and social justice. Addressing these challenges requires comprehensive approaches that include the development of transparent algorithmic models, the expansion of public participation in digital reforms, the improvement of the legal and regulatory framework, and measures aimed at overcoming the digital divide. Only within such an integrated context can digital educational strategies be not merely effective, but also legitimate from the standpoint of societal consensus and humanistic ideals.

An important element of the legitimization of digital reforms is institutional responsibility, which entails not only compliance with legislation, but also the willingness of state and educational institutions to assume responsibility for the consequences of digital decisions. As noted by A. Kurylenko, the historical evolution

of the legitimization of authority demonstrates a transition from personalized forms of responsibility to institutional mechanisms based on procedures, accountability, and control [3]. In the field of education, this means that the implementation of digital platforms, algorithmic assessment systems, or management tools must be accompanied by clear mechanisms of responsibility for errors, malfunctions, and violations of the rights of participants in the educational process.

Institutional responsibility is closely linked to the principles of transparency and accountability, which acquire particular relevance under conditions of algorithmic governance of education. Research on the legitimacy of algorithmic decisions shows that the opacity of such systems significantly undermines trust in them, even when they formally comply with legislative requirements [27]. In this context, education becomes a space in which not only digital competences should be developed, but also a critical understanding of the principles underlying the functioning of digital technologies.

The digital learning environment, as noted by A. Tovsty and other scholars, possesses its own ontology that transforms traditional conceptions of educational interaction, presence, and responsibility [7]. In such a space, it is particularly important to ensure a balance between technological efficiency and the humanistic values of education. It is precisely trust in the institutions that implement digital solutions that determines the willingness of participants in the educational process to accept these changes and to integrate them into their own educational practices.

The problem of trust is further complicated by unequal access to digital resources, which gives rise to the phenomenon of the digital divide. Research indicates that regional and social disparities in access to digital technologies may intensify educational inequality, thereby undermining the legitimacy of digital reforms [24]. In this sense, the institutional responsibility of the state lies not only in introducing innovations, but also in creating conditions for their equal and fair use.

Particular attention should also be paid to the issue of digital ethics and academic integrity, which directly affect perceptions of digital reforms. Scholars emphasize that the use of artificial intelligence and digital tools in education requires clear ethical guidelines and rules; otherwise, the risk of undermining academic standards increases. The formation of a culture of academic integrity in the digital environment constitutes an important factor in fostering trust in educational institutions and in their reform initiatives.

The philosophical and legal concept of legitimising digital educational transformations proposes an integrative approach that encompasses a set of interrelated elements, namely regulatory and legal frameworks, ethical content, humanistic values, and social trust. This approach makes it possible to establish a solid foundation for the sustainable development of digital education in Ukraine

by preventing a rupture between formal rules and the practical acceptance of reforms and by ensuring the deep sociocultural adaptation of innovations. The implementation of this concept will contribute to the creation of an educational environment in which digital technologies serve both the individual and society, where the rights and freedoms of all participants in the educational process are guaranteed and protected, and where reforms are not imposed as top-down directives but emerge as the outcome of a shared value-based choice. Such an approach constitutes a key prerequisite for the sustainable development of education in the digital age and for the formation of an innovative, open, and humane educational system.

Conclusion. The legitimization of digital strategies in the sphere of education in Ukraine is a complex, multi-level, and interdisciplinary process that cannot be reduced either to the formal legal institutionalisation of digital innovations or to assessments of their technical efficiency alone. In the philosophical and legal dimension, legitimization appears as a dynamic interaction between law, public policy, social practices, and value orientations, within which digital transformations acquire or lose social meaning, trust, and recognition. For this reason, the digitalisation of education must be conceptualised not merely as an instrument of modernisation, but as a profound transformational process that reshapes the ontology of the educational space, the epistemology of knowledge, communicative models, and mechanisms of socialisation. It can therefore be argued that the legitimization of digital strategies in the educational sphere of Ukraine should be understood as a continuous process that integrates legal regulation, ethical reflection, and sustained public dialogue.

REFERENCES

1. Weber, M. (1978). *Economy and society: An outline of interpretive sociology*. G. Roth & C. Wittich (Ed.). University of California Press.
2. Heidorn, J. (1982). *Legitimität und Regierbarkeit: Studien zu den Legitimitätstheorien von M. Weber, N. Luhmann, J. Habermas und der Unregierbarkeitsforschung*. Duncker & Humblot. doi: <https://doi.org/10.3790/978-3-428-45164-7>.
3. Kurylenko, A. (2025). Transformatsiia pidkhodiv do lehytymatsii vlady v riznykh istorychnykh periodakh. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Serii: Politolohiia – Bulletin of the Precarpathian University. Series: Political Science*, 20. doi: <https://doi.org/10.32782/2312-1815/2025-20-1> [in Ukrainian].
4. Maksymov, S. I. (2004). Pryntsypy lehytymatsii prava. *Derzhavne budivnytstvo ta mistseve samovriaduvannia – State Building and Local Self-Government*, 7, 3–13. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/2464> [in Ukrainian].
5. Smorodynskyi, V. (2012). Pravo i derzhavna vlada: problema lehytymnosti. *Filosofia prava i zahalna teorii prava – Philosophy of Law and General Theory of Law*, 1. URL: <https://phtl.nlu.edu.ua/article/view/183711> [in Ukrainian].

6. Ivanchenko, O. M. (2023). Lehitymnist prava yak osoblyvyi protses vyznannia yoho spravedlyvosti z boku hromadianskoho suspilstva. *Kyivskiy chasopys prava – Kyiv Journal of Law*, 1. doi: <https://doi.org/10.32782/klj/2023.1.3> [in Ukrainian].
7. Tovsty, A. O., Shumskiy, B. S., Sierhieiev, V., & Hloba, L. S. (2024). Ontolohiia tsyfrovoho navchalnoho prostoru onlain kompiuternoho praktykumu. In *Perspektyvy telekomunikatsii: proceedings of the International Scientific and Technical Conference, 145–147*. URL: <https://conferenc-journal.its.kpi.ua/article/view/307318> [in Ukrainian].
8. Haleem, A., Javaid, M., Qadri, M. A., & Suman, R. (2022). Understanding the role of digital technologies in education: A review. *Sustainable Operations and Computers*, 3, 275–285. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2666412722000137>
9. Metelenko, N., Nikitenko, V., Vasylchuk, H., Kahanov, Yu., & Voronkova, V. (2023). Tsyfrova transformatsiia osvity yak tendentsiia rozvytku osvitynih reform ta protses sotsialnykh i kulturnykh zmin. *Humanitarni studii – Humanities Studies*, 16(93). URL: <https://humstudies.com.ua/article/view/288993> [in Ukrainian].
10. Prima, R., Honcharuk, O., Prima, D., & Roslavets, R. (2023). Tsyfrovizatsiia osvity – trend, stratehiia y vyklyk chasu. *Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnologii – Pedagogical Sciences: Theory, History, Innovative Technologies*, 3(127). URL: <https://pedscience.sspu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/09/prima.pdf> [in Ukrainian].
11. Reshetylov, K., Aljad, R. R., Panchenko, H., Bukliv, R., & Vynograd, O. (2022). Digital transformation of education and science: Responses to modern challenges. *Amazonia Investiga*, 11(58). URL: <https://amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/article/view/2182>
12. Konstytutsiia Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 № 254k/96-VR. (1996). URL: [https://zakon.rada.gov.ua/go/254 %D0 %BA/96-%D0 %B2 %D1 %80](https://zakon.rada.gov.ua/go/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80) [in Ukrainian].
13. Pro osvitu: Zakon Ukrainy vid 05.09.2017 № 2145-VIII. (2017). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2145-19> [in Ukrainian].
14. Pro vyshchu osvitu: Zakon Ukrainy vid 01.07.2014 № 1556-VII. (2014). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1556-18> [in Ukrainian].
15. Pro povnu zahalnu seredniu osvitu: Zakon Ukrainy vid 16.01.2020 № 463-IX. (2020). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/463-20> [in Ukrainian].
16. Pro zakhyst personalnykh danykh: Zakon Ukrainy vid 01.06.2010 № 2297-VI. (2010). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2297-17> [in Ukrainian].
17. Pro skhvalennia Kontseptsii rozvytku tsyfrovyykh kompetentnostei ta zatverdzhennia planu zakhodiv z yii realizatsii: Rozporyadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 03.03.2021 № 167-r. (2021). URL: [https://zakon.rada.gov.ua/go/167-2021-%D1 %80](https://zakon.rada.gov.ua/go/167-2021-%D1%80) [in Ukrainian].
18. Pro skhvalennia Stratehii tsyfrovoho rozvytku innovatsiinoi diialnosti Ukrainy na period do 2030 roku ta zatverdzhennia operatsiinoho planu zakhodiv z yii realizatsii u 2025–2027 rokakh: Rozporyadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 31.12.2024 № 1351-r. (2024). URL: [https://zakon.rada.gov.ua/go/1351-2024-%D1 %80](https://zakon.rada.gov.ua/go/1351-2024-%D1%80) [in Ukrainian].

19. Pro skhvalennia Kontseptsii rozvytku shtuchnoho intelektu v Ukraini: Rozporyadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 02.12.2020 № 1556-r. (2020). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1556-2020-%D1%80> [in Ukrainian].
20. Deyaki pytannia organizatsii dystantsiinoho navchannia: Nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 08.09.2020 № 1115. (2020). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z0941-20> [in Ukrainian].
21. Najafli, E. (2022). Digital state in the context of legal reform in Ukraine: Theoretical and legal aspect. *Law and Safety*, 85(2), 202–217. URL: <https://pb.univd.edu.ua/index.php/PB/article/view/628>
22. Bennich, A. (2024). The digital imperative: Institutional pressures to digitalise. *Technology in Society*, 76. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0160791X23002415>
23. Habermas, J. (1984). The theory of communicative action (Vol. 1: Reason and the rationalization of society). Beacon Press. URL: <https://teddykw2.wordpress.com/wp-content/uploads/2012/07/jurgen-habermas-theory-of-communicative-action-volume-1.pdf>
24. Deineko, L., Hrebelyuk, O., Zharova, L., Tsyplitska, O., & Grebeniuk, N. (2022). Digital divide and sustainable development of Ukrainian regions. *Problems and Perspectives in Management*, 20(1), 353–366. URL: https://www.businessperspectives.org/images/pdf/applications/publishing/templates/article/assets/16239/PPM_2022_01_Deineko.pdf
25. Grimmelikhuijsen, S., & Meijer, A. (2022). Legitimacy of algorithmic decision-making: Six threats and the need for a calibrated institutional response. *Perspectives on Public Management and Governance*, 5(3), 232–242. URL: <https://academic.oup.com/ppmg/article/5/3/232/6555119>
26. Wang, Y. (2024). Algorithmic decisions in education governance: Implications and challenges. *Discover Education*, 3. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s44217-024-00337-x>
27. Coglianese, C., & Lehr, D. (2019). Transparency and algorithmic governance. *Administrative Law Review*, 71, 1–48. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3293008

Андрущенко Олеся Петрівна, доктор філософії за спеціальністю «Право», асистентка кафедри філософії, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Харків, Україна

ЛЕГІТИМАЦІЯ ЦИФРОВИХ ОСВІТНІХ ТРАНСФОРМАЦІЙ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ВІМІР

У статті уточнено окремі аспекти філософсько-правового аналізу феномену легітимації цифрових освітніх трансформацій в Україні. Цифровізація освіти роз-

глядається не лише як технологічна модернізація, а як складний соціально-нормативний процес, що змінює онтологію освітнього простору, епістемологічні моделі знання, комунікативні практики й механізми соціалізації. Довповнено розуміння легітимації як багатовимірного процесу, що поєднує правове регулювання, суспільне визнання, етичне обґрунтування й ціннісний консенсус. Особливу увагу приділено ролі соціальної довіри, комунікативної раціональності та інституційної відповідальності у формуванні легітимності цифрових освітніх стратегій. Доведено, що сталість і результативність цифрових реформ в освіті залежать від їхньої відповідності гуманістичним і демократичним цінностям.

Ключові слова: легітимація, філософія права, цифрова освіта, освітня політика, права людини, соціальна довіра.



Доценко Євген Анатолійович, аспірант кафедри філософії,
Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди,
м. Харків, Україна
e-mail: docenko6996@gmail.com
ORCID iD: 0009-0005-7106-1040

СВІТОГЛЯДНО-ЦІННІСНЕ ПІДГРУНТЯ ТРУДОВОГО ПРАВА ЯК ІНДИКАТОР ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ПОСТУПУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Досліджено трудове право Європейського Союзу у світоглядно-ціннісному контексті. Розкрито базові цінності, що становлять підґрунтя трудових відносин на теренах ЄС. До таких цінностей віднесено: свободу, соціальну справедливість, правову рівність, безпеку, права людини. Зроблені висновки щодо ціннісних підвалин трудового права ЄС ґрунтуються на дослідженні законодавчої бази європейської спільноти.

Ключові слова: *трудове право, цінності, Європейський Союз, ціннісні пріоритети трудового права, свобода, безпека, правова рівність.*

Постановка проблеми. Розвиток трудового права в тій або іншій країні або цивілізаційній системі є своєрідним індикатором втілення цінностей та норм щодо соціального захисту населення, свободи самовираження у відповідній сфері діяльності, реалізації принципу правової рівності громадян у їх кар'єрному зростанні тощо. Європейський Союз (далі – ЄС) пройшов складний шлях еволюції трудового права, яка супроводжувалась соціальними революціями, міжкласовими конфліктами та акціями протесту. У зв'язку з цим актуальною є проблема розуміння трудового права в ціннісному контексті як правової форми вираження й закріплення відповідних світоглядних настанов на теренах ЄС.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження світоглядно-ціннісних підвалин трудового права ЄС передбачає використання різногалузевої наукової літератури юридичного, філософського, філософсько-правового, культурологічного та іншого спрямування. На початку нашого дослідження ми проаналізували низку наукових праць, присвячених визначенню сутнісних

характеристик трудового права у ЄС, зокрема роботи Л. Остапенко, Н. Мороз, Д. Кукси, І. Бекеш [1], В. Форманюк [2], Г. Тюзінга [3] та С. Тименко [4].

Наступна група наукових досліджень спрямована на розкриття напрямів і принципів розвитку трудового права у ЄС, які є втіленням ціннісних пріоритетів його реалізації. Цю групу репрезентують такі дослідники, як С. Іванов [5], О. Дарморіс [6], О. Рим [7], О. Цуварев [8] та ін.

Також можна визначити наукові роботи, у яких розкриваються окремі аспекти трудового права ЄС, які надають суттєвий аналітичний матеріал для його світоглядно-ціннісного розуміння. Авторами таких робіт є В. Поліщук, К. Цветкова, Д. Навроцький, Н. Кайда, А. Андрушко, А. Якімова, І. Шапошникова [9], які дослідили нормативно-правові акти в царині соціально-трудових відносин. А. Мидель розкриває охоронну функцію трудового права [10], Я. Сімутіна та М. Шумила аналізують соціально-трудові права і виклики цифровізації [11], М. Клименко – гендерні аспекти у трудових відносинах [12].

Формулювання мети. Дослідити трудове право ЄС у світоглядно-ціннісному вимірі.

Виклад основного матеріалу. У загальному розумінні сучасне трудове право європейських країн намагається адаптуватися до нових викликів соціально-економічного, технологічного та глобалізаційного характеру, що пов'язано з переформатуванням ринку праці та характером відносин між робітниками і працедавцями. Провідна тенденція в цій сфері соціальних відносин полягає в інтеграції світових та європейських стандартів у національно-правові системи, що дозволяє уніфікувати та гармонізувати нормативну базу трудового права. Провідною тенденцією в трудовому праві є посилення тих, що існують, та поява нових форм захисту прав працюючих громадян, що вбирає в себе збільшення реальних можливостей щодо справедливих умов праці, захисту працівників від дискримінації за расовими, статевими, релігійними, віковими та іншими ознаками. Важливою світоглядно-ціннісною та правовою проблемою, яку має вирішувати система трудового законодавства є оптимізація правових відносин щодо підтримки раціонального співвідношення між робочим навантаженням та особистим життям працівника, що забезпечується гнучким графіком роботи та відпусток, дотриманням законодавства щодо догляду за дітьми, неухильному виконанні працедавцем усього комплексу соціальних гарантій, що існують. Також «глобалізація ринку праці створює потребу в регулюванні транснаціональних трудових відносин, зокрема в контексті захисту прав мігрантів та регулювання «віддаленої роботи», яка не обмежується національними кордонами. Міжнародні організації, такі як Міжнародна організація праці, відіграють ключову роль у формуванні відповідних стандартів та рекомендацій» [1, с. 5].

Аналізуючи термінологічні уявлення про трудове право ЄС у науковій літературі, підкреслимо, що поширеними конструкціями є – «європейське трудове право» (мовиться про право ЄС) «трудове право ЄС». Але цих понять не відображено в юридичних джерелах: установчих договорах ЄС, правозастосовних документах, інших правових актах. Відповідно, такою термінологією не оперують Суд ЄС та генеральні адвокати. Незважаючи на це, на переконання науковців, «за останні роки в результаті активної політики Європейського Союзу в соціальній сфері, склалась стійка, цілісна галузь права Європейського Союзу – трудове право Європейського Союзу, яке володіє автономністю функціонування. Трудове право Європейського Союзу являє собою сукупність норм, що регулюють трудові відносини працівників із роботодавцями та інші тісно пов'язані з ними відносини, які визначають права й обов'язки з приводу праці шляхом гармонізації та уніфікації норм національного законодавства держав – членів ЄС. Звідси виходить, що терміни «“трудове право Європейського Союзу” та “європейське трудове право” суто доктринальні» [2, с. 180].

Грегор Тюзінг у своєму дослідженні «European Labour Law» констатує, що термін «європейське трудове право» використовується для означення трудового права держав Європи. Дослідник акцентує увагу на тому, що хоча становлення правового регулювання у сфері трудових відносин і відбувалось у кожній країні з певними особливостями, але з часом посилився процес уніфікації нормативно-правового забезпечення в цій сфері, що в підсумку привело до формування загального нормативного підґрунтя у трудовому праві країн Європи [3, р. 1–2].

Отже, законодавчі норми європейського трудового права є складником наднаціонального права, і вони не можуть і не повинні врегульовувати всі нюанси соціально-трудова відносин порівняно з нормами трудового законодавства окремих країн – членів ЄС. Вочевидь особливості соціально-трудова відносин у глобалізованому ринку праці розповсюджуються і на країни ЄС, що спонукає до необхідності вибору найефективніших засобів їх нормативно-правового регулювання, зокрема гармонійно поєднуючи централізовані й децентралізовані способи «правового забезпечення з метою досягнення найбільш повного гарантування трудових прав усіх учасників трудових правовідносин. Гармонізація норм трудового права ЄС має на меті забезпечити цілісне та однотипне правове регулювання трудових відносин, що формуються на теренах кожної з держав-членів» [4, с. 151].

У світоглядно-ціннісному контексті в науковому дискурсі, як правило, ідеться про соціально-трудова параметри свободи людини в сучасних трудових

відносинах як органічного співвідношення розподілу особистого часу між працею та відпочинком, сімейними обов'язками, творчістю та ін.

У ЄС сформувалась низка ключових напрямів розвитку трудового права, яке в першу чергу зорієнтовано на посилення інтеграції та уніфікації законодавства європейських країн. По-перше, трудове право спрямовано на створення умов для мобільності громадян у сфері праці, що забезпечується вільним пересуванням в межах ЄС. По-друге, трудове право сприяє протидії дискримінації та забезпеченню рівного доступу до праці й гарантує зайнятість у рамках ЄС. По-третє, трудове право створює законодавче підґрунтя для загального «поліпшення умов праці та зайнятості в рамках Європейського Союзу. Іноді той чи інший комплекс норм важко віднести до якогось одного з позначених напрямів. Але в цілому вони простежуються з усією очевидністю» [5, с. 30].

Ціннісні аспекти трудового права ЄС знайшли відображення в засадничих принципах утворення та функціонування нормативно-правових норм у соціально-трудої сфері європейської спільноти. На думку О. Дарморіс, базові принципи трудового права ЄС є такими: «...заборона примусової праці; заборона дитячої праці; свобода об'єднання; право соціальних партнерів вести переговори та укласти колективні угоди; рівність та заборона дискримінації; право на справедливі та безпечні умови праці, право на справедливу винагороду, яка забезпечує достатній життєвий рівень для працівника та членів його сім'ї; право на гідне ставлення на роботі; принцип захисту прав працівників; принцип сприяння» [6, с. 46].

З точки зору О. Рим, правовим підґрунтям трудових відносин у ЄС є група «загальних принципів права ЄС (принцип правової визначеності, верховенства та прямої дії права ЄС, пропорційності та субсидіарності, основоположних прав, рівності)» та спеціальні принципи трудового права ЄС – «свобода вільного руху працівників, мінімального обсягу трудових прав, свобода об'єднання, право на ведення колективних переговорів та колективні дії, право працівників на інформацію та консультації в межах підприємства» [7, с. 150–151].

Наведені вище принципи є методологічною базою гармонізації трудових відносин у ЄС. Вони є втіленням таких цінностей, як справедливість, рівність, свобода, права людини, толерантність та взаємоповага.

На нашу думку, трудове право в країнах ЄС за своїм духом та цінностями співвідноситься з Європейською соціальною хартією, яка є базовим нормативним актом, що конститує соціальні права на європейському просторі. Удосконалена версія Європейської соціальної хартії (1996 р.) закріплює цілий

спектр соціально-правових принципів, які мають бути забезпечені в державах ЄС [8]. Основні положення Хартії такі:

- «права працюючих: вона закріплює права робітників на працю, цивілізовані умови праці, справедливу оплату праці, дієвий соціальний захист, участь під час прийняття рішень, права щодо відпочинку та відпустки;
- соціальний захист – утверджує необхідність соціального захисту для всіх без виключення громадян, що потребує боротьбу з бідністю, соціальною ізоляваністю та ексклюзивією;
- правова та соціальна рівність: Хартія проголошує засадничі принципи рівного та недискримінаційного співіснування, закликаючи до рівних можливостей для всіх громадян незалежно від їхніх соціально-етнічних, расових, релігійних та статевих-вікових характеристик;
- права на освіту та культуру: Хартія визнає значення доступу до якісної освіти та культурних можливостей для всіх громадян, які є ключовими аспектами соціального розвитку;
- право на житло та охорону здоров'я: Хартія утверджує право на житло та доступ до якісної медичної допомоги та охорони здоров'я» [9, с. 12–13].

Європейська соціальна хартія стала втіленням суспільного і громадянського компромісу на основі демократичних, правових цінностей щодо розуміння цивілізованих, відкритих, партнерських соціально-економічних та соціально-політичних відносин.

У світоглядно-ціннісному вимірі варто також акцентувати увагу на тому, що трудове право виконує такі важливі функції, як захист цінності життя та збереження цінності здоров'я громадян. Зокрема, А. Мидель, у своїй науковій розвідці досліджує охоронну функцію трудового права, під якою розуміється захист інтересів працівників, роботодавців та інших суб'єктів трудових відносин. Ця функція втілюється за допомогою наступних правових механізмів – встановлення заборон, виявлення фактів правопорушень з подальшим стягненням із правопорушника, фіксація фактів правопорушень та визначення шляхів виконання прийнятих щодо правопорушників рішень. «Залежно від вибору концепції суб'єктивного права відрізнятиметься і розуміння захисту та способів захисту трудових прав. Якщо приймати примусовість (або можливість позову) як властивість чи складову суб'єктивного права, то захист, відповідно, пов'язаний із реалізацією цього суб'єктивного права. Способи захисту трудових прав, відтак, можна звести до способів реалізації відповідного суб'єктивного трудового права» [10, с. 247].

Цілком очевидно, що, встановлюючи норми праці, тривалість робочого тижня, запроваджуючи техніку безпеки на виробництві, визначаючи норми

відпочинку, інститут трудового права сприяє відтворенню значущих для людини духовних цінностей та фізичних якостей.

Показово, що на теренах ЄС унормовуються трудові відносини, які мають як класичний, так і некласичний характер, зокрема йдеться про цифрові трудові платформи, які є переважаючими формами платформ, що виконують роль взаємозв'язку між підприємством і працівниками, потужно впливають на сферу трудових відносин. «На сьогодні існує два основних типи платформ цифрової праці: онлайн-платформи на основі вебтехнологій, де працівники виконують завдання віртуально та дистанційно; та платформи на основі геолокації, де працівники виконують завдання у вказаному фізичному місці» [11, с. 318].

У зв'язку з віртуалізацією окремих форм трудових відносин, наприклад за допомогою описаних цифрових трудових платформ, постало актуальне завдання відтворення цінностей трудового права і на цьому рівні. Для вирішення цієї проблеми було прийнято Директиву Європейського Союзу 2024/2381 задля недопущення маскуванню випадків трудових відносин під самозайнятість та врегулювання алгоритмічного керування на цифрових трудових платформах. Директива ЄС 2024/2381 містить шість глав і тридцять дві статті та спирається на такі ключові принципи:

1) запровадження правового формату трудових відносин у межах цифрової платформи праці між працедавцем та особою, яка здійснює на цій платформі роботу (на відміну від самозайнятості);

2) встановлення правил алгоритмізованого керування, які включають застосування автоматизованої системи моніторингу та прийняття рішень. Цифрові платформи мають забезпечити «людський», а не автоматизований (або за допомогою ШІ) нагляд за прийняттям або переглядом рішень щодо наймання, умов роботи, заробітної платні суб'єктів трудових відносин на платформі;

3) зміцнення надійності захисту особистих даних працівників платформ. Цифровим платформам забороняється використовувати автоматизовані системи моніторингу або ухвалення рішень для обробки таких персональних даних працівників, як біометричні показники, емоційно-психологічний стан, особисті вподобання та переконання тощо;

4) «розширення ролі профспілок шляхом охоплення трудовим представництвом працівників платформної економіки, закріплення вимоги до держав ЄС сприяти організації та проведенню колективних переговорів (на основі положень Конвенцій Міжнародної організацій праці (МОП) № 98 і № 135) між роботодавцями та працівниками – учасниками онлайн-платформ» [12, с. 30–31].

Безсумнівно, незважаючи на форми та рівні здійснення трудових відносин, ключові демократичні цінності соціального буття, а саме свобода, взаємна відповідальність, повага, людиноцентризм, справедливість, мають бути відтворені й захищені.

Необхідно зазначити, що в системі трудового права ЄС значна увага приділяється гендерній рівності, яка є однією з форм втілення загальносоціальної цінності – правової рівності.

Як слушно констатує Ю. Чижмарь, для утвердження принципу гендерної рівності в усіх сегментах соціальних відносин ЄС, ключовою є імплементація Директиви 2006/54/ЄС щодо реалізації принципу рівних можливостей і рівного ставлення до чоловіків та жінок у питаннях працевлаштування й зайнятості. На думку цього науковця, «Україна лише починає робити перші кроки до створення рівних умов для чоловіків і жінок при прийнятті на роботу, організації робочого часу тощо. Проте вітчизняне законодавство поки в значній мірі поступається законодавству ЄС в частині гендерної рівності в трудових відносинах» [13, с. 364].

Також світоглядно-ціннісні підвалини гендерної політики ЄС визначено в документі під назвою «Дорожній атлас рівності між чоловіками та жінками». Ключовими напрямками діяльності в ньому визначено такі:

- прагнення до соціально-економічної незалежності чоловіків і жінок шляхом усунення різних підходів до оплати праці, сприяння розвитку жіночих бізнес-ініціатив, посилення соціального захисту та запобігання бідності;
- система заходів, які б дозволяли гармонійно поєднувати роботу, особисте й сімейне життя, чому мають сприяти мобільні робочі контракти; підвищення якості та збільшення кількості послуг (як державної, так і приватної форм власності) щодо піклування про дітей та осіб похилого віку; активізація сімейної державної політики, чутливої до представників обох статей;
- «залучення чоловіків та жінок до рівної участі в процесі прийняття рішень (decision-making) у політиці, в економічній сфері та бізнесі, науці та сучасних технологіях;
- ліквідація гендерних стереотипів у всіх сферах суспільної взаємодії, перш за все, на ринку праці тощо» [14, с. 174].

Проблема гендерної рівності, незважаючи на зусилля європейської спільноти, залишається однією з ключових у трудових відносинах, оскільки тією або іншою мірою продовжують діяти у суспільній свідомості усталені стереотипні (традиційні) уявлення про роль жінки в системі соціальної взаємодії.

Продовжуючи аналіз трудового права ЄС з світоглядно-ціннісних позицій, можна констатувати, що воно спрямоване на захист і відтворення такої цін-

ності, як безпека. Нормативна база трудового права ЄС регулює питання, які стосуються в першу чергу збереження здоров'я робітників та забезпечення безпеки їхньої трудової діяльності. Як відомо, Рада ЄС ухвалює керівні настанови, базові норми в рамках трудового права ЄС, до яких належать мінімальні вимоги, яких мають дотримуватись усі держави, що входять до ЄС. Метою цих норм є забезпечення прогресу щодо покращання умов праці, підвищення рівня її безпеки. Більшість норм трудового права ЄС представлена в директивах. «Прикладом цього може бути Рамкова Директива Ради ЄС 89/391/ЕЕС від 12 червня 1989 року, що містить мінімальні стандарти і не дозволяє державам – членам ЄС знижувати рівень захисту здоров'я працівників, якщо в конкретній державі він вище. Директива передбачає ризикоорієнтований підхід у галузі охорони праці, коли роботодавці зобов'язані проводити профілактичні заходи, оцінювати ризики й усувати їх, запобігаючи заподіяння шкоди життю та здоров'ю працівників» [15, с. 87].

Безпечна праця в усіх сферах є провідним трендом європейської спільноти. Збереження життя та здоров'я людини потребує постійного вдосконалення норм трудового права з урахуванням набутого позитивного й негативного досвіду.

Висновки. Трудове право ЄС у світоглядно-ціннісному вимірі є відображенням еволюції уявлень європейської спільноти про такі цінності, як свобода, рівність, справедливість, толерантність, законність, безпека. Основоположними напрямками реалізації вищезначених цінностей у трудовому праві ЄС можна назвати такі: свобода самовираження людини через систему трудових відносин, правова рівність і відсутність будь-якої дискримінації у сфері праці, створення безпечних і оптимальних умов для роботи, гендерна рівність як принцип та ознака цивілізованих трудових відносин, неухильне дотримання законодавства у сфері праці, забезпечення соціально справедливої винагороди за виконану роботу тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Остапенко Л. О., Мороз Н. П., Кукса Д. С., Бекеш І. В. Щодо генези виникнення та розвитку трудового права. *Академічні візії*. 2024. Вип. 30. С. 1–7.
2. Форманюк В. В. Трудове право в системі права Європейського Союзу. *Часопис цивілістики*. 2015. Вип. 18. С. 180–185.
3. Thüsing G. European Labour Law. Verlag C. H. Beck oHG, 2012. 216 p.
4. Тименко С. І. Поняття та сутність європейського трудового права. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 4, ч. 3. С. 148–151.
5. Іванов С. А. Трудове право перехідного періоду: проблеми використання зарубіжного досвіду. *Держава і право*. 1995. № 3. С. 30–38.
6. Дарморіс О. М. Становлення та розвиток трудового права Європейського Союзу : дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2010. 226 с.

7. Рим О. М. Трудове право Європейського Союзу : монографія. Львів : ГАЛИЧ-ПРЕС, 2020. 596 с.
8. Цуварев О. Ф. Генеза соціальної функції трудового права. *Право* : зб. наук. пр. ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. 2023. № 38. С. 138–145.
9. Трудове право ЄС: основне для українського адвоката / В. Поліщук, К. Цветкова, Д. Навроцький та ін. Харків : ФАКТОР-МЕДІА, 2024. 103 с.
10. Мидель А. М. Поняття способів захисту трудових прав крізь призму деяких концепцій суб'єктивного права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 3. С. 245–247.
11. Соціально-трудові права і виклики цифровізації : монографія / кол. авт. ; за ред. Я. В. Сімутіної, М. М. Шумила. Київ : Ніка-Центр, 2023. 348 с.
12. Платформна зайнятість: зміст, специфіка і законодавчо-правове регулювання в Європейському Союзі та світі : аналіт.-рекомендаційні матеріали / ДУ Ін-т економіки і прогнозування НАН України. Київ, 2024. 52 с. URL: <https://komspir.rada.gov.ua/uploads/documents/32131.pdf> (дата звернення: 15.11.2025).
13. Чижмарь Ю. В. Стан відповідності норм національного трудового права нормам трудового права Європейського Союзу. *Юридична наука*. 2020. № 6 (108). С. 360–368.
14. Клименко М. В. Гендерна рівність у трудових правовідносинах: міжнародно-правове регулювання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2021. Вип. 65. С. 171–175.
15. Котова Л. В., Тютюнник В. К. Проблеми становлення національного трудового законодавства в контексті євроінтеграції. *Правовий часопис Донбасу*. 2021. № 4 (77). С. 85–92.

REFERENCES

1. Ostapenko, L. O., Moroz, N. P., Kuksa, D. S., Bekesh, I. V. (2024). Shchodo henezy vynyknennia ta rozvytku trudovoho prava. *Akademichni vizii – Academic Visions, issue 30, 1–7* [in Ukrainian].
2. Formaniuk, V. V. (2015). Trudove pravo v systemi prava Yevropeiskoho Soiuzu. *Chasopys tsyvilistyky – Journal of Civil Studies, issue 18, 180–185* [in Ukrainian].
3. Thüsing, G. (2012). *European Labour Law*. Verlag C. H. Beck oHG.
4. Tymenko, S. I. (2022). Poniattia ta sutnist yevropeiskoho trudovoho prava. *Pivdennoukrainskyi pravnychi chasopys – Southern Ukrainian Law Journal, 4(3), 148–151* [in Ukrainian].
5. Ivanov, S. A. (1995). Trudove pravo perekhidnogo periodu : problemy vykorystannia zarubizhnogo dosvidu. *Derzhava i pravo – State and Law, 3, 30–38* [in Ukrainian].
6. Darmoris, O. M. (2010). Stanovlennia ta rozvytok trudovoho prava Yevropeiskoho Soiuzu. *Candidate's thesis*. Odesa [in Ukrainian].
7. Rym, O. M. (2020). *Trudove pravo Yevropeiskoho Soiuzu: monohrafiia*. Lviv: HALYCh-PRES [in Ukrainian].
8. Tsuvarev, O. F. (2023). Heneza sotsialnoi funktsii trudovoho prava. *Zbirnyk naukovykh prats KhNPU imeni H. S. Skovorody «Pravo» – Collection of Scientific Works of H. S. Skovoroda KhNPU «Law», 38, 138–145* [in Ukrainian].

9. Trudove pravo YeS: osnovne dlia ukrainskoho advokata / V. Polishchuk, K. Tsvietkova, D. Navrotskyi, N. Kaida, A. Andrushko, A. Yakimova, I. Shaposhnikova, N. Kokhan. (2024). Kharkiv: FAKTOR-MEDIA [in Ukrainian].
10. Mydel, A. M. (2024). Poniattia sposobiv zakhystu trudovykh prav kriz pryzmu deiakyykh kontseptsii sub'iektivnogo prava. *Yurydychnyi naukovi elektronnyi zhurnal – Scientific Electronic Journal of Law*, 3, 245–247 [in Ukrainian].
11. Sotsialno-trudovi prava i vyklyky tsyfrovizatsii: monohrafiia (2023) / kol. avt.; za red. Ya. V. Simutinoi, M. M. Shumyla. Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].
12. Platformna zainiatist: zmist, spetsyfika i zakonodavcho-pravove rehuliuвання v Yevropeiskomu Soiuzi ta sviti. Analitychno-rekomendatsiini materialy. (2024). DU Instytut ekonomiky i prohnozuvannya NAN Ukrainy, 52. URL: <https://komspip.rada.gov.ua/uploads/documents/32131.pdf> [in Ukrainian].
13. Chyzhmar, Yu. V. (2020). Stan vidpovidnosti norm natsionalnogo trudovoho prava normam trudovoho prava Yevropeiskoho Soiuzu. *Yurydychna nauka – Law Science*, 6(108), 360–368 [in Ukrainian].
14. Klymenko, M. V. (2021). Genderna rivnist u trudovykh pravovidnosynakh: mizhnarodno-pravove rehuliuвання. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho Natsionalnogo Universytetu. Serii PRAVO – Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Law*, issue 65, 171–175 [in Ukrainian].
15. Kotova, L. V., Tiutiunnyk, V. K. (2021). Problemy stanovlennia natsionalnogo trudovoho zakonodavstva v konteksti yevrointehratsii. *Pravovi chasopys Donbasu – Law Journal of Donbas*, 4(77), 85–92 [in Ukrainian].

Dotsenko Yevhen Anatoliiovych, graduate student of the Department of Philosophy, H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, Ukraine

THE WORLDVIEW AND VALUE FOUNDATIONS OF LABOUR LAW AS AN INDICATOR OF THE CIVILIZATIONAL PROGRESS OF THE EUROPEAN UNION

The labor law of the European Union is examined in a worldview and value-based context. The fundamental values that constitute the foundation of labor relations within the EU are outlined. These values include freedom, social justice, legal equality, security, and human rights. The conclusions regarding the value foundations of EU labor law are based on an analysis of the legislative framework of the European community.

Keywords: labor law, values, European Union, value priorities of labor law, freedom, security, legal equality.



UDC 165:004.8

DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.68.349837>

Lykhatskyi Andrii, PhD student at the Cultural Studies and Philosophy of Culture Department, Odesa Polytechnic National University, Ukraine

e-mail: bofh@bofh.od.ua

ORCID iD: 0009-0002-3735-2862

Chorna Lidiya, Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor, Professor at the Information Activities and Media Communications Department, Polytechnic National University, Odesa, Ukraine

e-mail: chorlidiya@gmail.com

ORCID iD: 0000-0001-8527-2416

AI AS COGNITIVE EXTENSION: RESHAPING HUMAN KNOWING

This study explores AI as a cognitive extension that integrates into human thinking, forming hybrid architectures with transformative potential for knowledge production. It identifies three key epistemic virtues for effective collaboration: critical prompting, algorithmic literacy, and epistemic discernment. Responsible use is essential to preserve human agency, avoid illusions of understanding, and prevent scientific monocultures. The work offers philosophical foundations for AI integration in education, science, and governance.

Keywords: *artificial intelligence, cognitive extension, extended mind, epistemology, epistemic virtues, philosophy of technology, human-AI collaboration, scientific discovery.*

Problem Statement. A radiologist reviews chest X-rays with an AI system highlighting potential anomalies. Neither the physician's medical training nor the algorithm's pattern recognition alone produces the diagnosis; instead, knowledge emerges from their collaboration, a phenomenon that challenges traditional assumptions about where thinking begins and ends.

This pattern repeats across professions. Climate researchers use machine learning to detect atmospheric patterns spanning decades, while software developers write code alongside AI assistants that complete their thoughts. These interactions represent more than mere assistance, signaling fundamental changes in how human cognition operates.

What happens when the tools we use to think become part of thinking itself? This article examines AI as **cognitive extension**, where artificial systems integrate

into human cognitive processes rather than simply supporting them. Drawing on the extended mind hypothesis and building upon previous analysis of hybrid epistemology, we argue that AI systems become functional components of human cognitive architectures [1; 2].

This integration creates hybrid forms of knowing with significant augmentative potential, but only if used responsibly. Recent evidence reveals both opportunities and challenges: while AI extends analytical capabilities beyond biological limits, heavy reliance correlates with reduced critical thinking and risks creating illusions of understanding [3; 4]. To grasp these dynamics, we must move beyond simple human-versus-machine narratives and instead examine specific mechanisms of cognitive coupling while developing intellectual skills suited to hybrid cognition. We employ an interdisciplinary approach, combining philosophical analysis of cognitive extension theory with epistemological critique of AI-mediated knowledge production and examination of transformations in scientific practice. The analysis draws on contemporary philosophy of technology, philosophy of science and virtue epistemology to investigate both the ontological status of AI-enhanced cognition and its normative implications for intellectual practice.

Current Research Landscape. Otto keeps a notebook. He has Alzheimer's, so he writes down important information: addresses, phone numbers, appointment times. When he needs the Museum of Modern Art's location, he flips through pages until he finds it, while Inga, who doesn't have memory problems, simply recalls the address from her biological memory.

Clark and Chalmers posed a provocative question: What's the functional difference between Otto's external notebook and Inga's internal memory [1]? Both store information, both provide access when needed and both guide decision-making and action. If we accept that Inga's biological memory constitutes part of her cognitive process, why not Otto's notebook?

Their answer helped establish the **extended mind hypothesis**: cognitive processes can extend beyond skull boundaries to include external tools, but this requires meeting specific criteria. The external resource must be constantly available, generally reliable, easily accessible and previously endorsed by the user. Otto's notebook qualifies because he always carries it, trusts its contents, can quickly find information and consciously chose to record that information.

Modern AI systems satisfy these criteria with unprecedented sophistication. Consider how a pathologist now analyzes tissue samples: the AI doesn't just provide isolated suggestions but integrates into diagnostic reasoning, available through hospital interfaces around the clock, reliable across thousands of validated cases, offering immediate access to complex pattern recognition and endorsed through medical approval processes.

Moreover, AI extends beyond simple information storage. Large language models process queries, generate novel text and engage in multi-turn conversations; they don't just retrieve data but manipulate, combine and transform information in real-time. This points toward what cybernetics researchers call an **exocortex**: an artificial extension to biological cognition that provides additional thinking capabilities [5].

The term gained popularity through science fiction, particularly Charles Stross's novel *Accelerando* [6], but serious academic attention followed. Current implementations leverage familiar interfaces rather than futuristic brain implants, yet they demonstrate the concept's practical potential. Clark describes humans as «natural-born cyborgs,» constantly merging with technology to enhance cognitive capacity, and today's AI systems represent early exocortex implementations pointing toward futures where boundaries between internal and external thought may blur entirely [7].

Consider this progression: we began with simple tools where hammers extend physical reach and written language extends memory. Now AI systems augment our analytical capabilities, pattern recognition and creative generation, making the boundary between self and tool increasingly less obvious with each step.

Article Objectives. The main objective of this article is to extend the extended mind hypothesis to contemporary AI systems and, on this basis, to formulate a set of epistemic virtues necessary for responsible human-AI cognitive integration. Specifically, the study aims to: (1) provide philosophical foundations for understanding AI as a functional component of hybrid cognitive architectures; (2) identify and justify three key epistemic virtues (critical prompting, algorithmic literacy, epistemic discernment) that extend traditional intellectual virtues to address AI-specific challenges; (3) analyse both the augmentative potential and the risks of AI-mediated cognition (offloading, opacity, illusions of understanding, scientific monocultures); (4) offer normative implications for the integration of AI in education, scientific practice, and governance.

Presentation of the main material. The integration mentioned earlier enables **cognitive offloading**, the delegation of mental tasks to external systems that frees human resources for other functions. Programmers using AI assistants focus on architecture while algorithms handle implementation details, researchers employ AI to process literature in ways that enable synthesis and students use language models to clarify concepts in ways that accelerate learning.

Yet concerns about capacity erosion need examination. Consistent delegation might weaken core intellectual abilities through disuse while creating dependency that leaves us vulnerable when external resources fail. Historical anxieties about writing weakening memory or calculators eroding mathematical thinking proved

largely unfounded, as these tools freed cognitive resources for higher-order tasks; however, AI represents qualitatively different offloading.

Previous tools delegated narrow functions, whereas current AI systems handle broad reasoning processes. Recent evidence reveals significant negative correlations between frequent AI usage and critical thinking scores (n=666 participants, 50 interviews), with cognitive offloading as the mediating mechanism [3]. Higher education buffers some effects, but younger users and heavy dependents show the greatest vulnerability.

While these findings remain primarily correlational rather than definitively causal, they underscore the need for proactive cultivation of intellectual virtues. Evidence increasingly suggests AI-mediated offloading may erode intellectual capacities differently than previous technologies, making compensatory skills not optional enhancement but necessary safeguard. The epistemic virtues we propose address this challenge directly.

Equally significant is AI opacity, where systems operate through mechanisms we cannot fully inspect [8]. Deep learning discovers statistical patterns across massive datasets rather than following human-traceable logic, creating **epistemic vulnerability**: the adoption of beliefs based on outputs we cannot thoroughly evaluate. Moreover, human and AI biases interact dynamically, with biased AI potentially amplifying human cognitive biases in feedback loops that traditional safeguards fail to address [9].

When medical AI recommends treatments, legal algorithms assess defendants or financial systems approve loans, opacity becomes ethically problematic. Distributed cognition in AI-supported environments introduces cognitive overload, loss of situational awareness and impaired coordination, all challenges requiring new intellectual capabilities beyond traditional critical thinking [10].

Developing Intellectual Skills for Hybrid Thinking. When AI becomes part of thinking rather than separate from it, traditional intellectual skills prove insufficient. Open-mindedness and critical thinking remain essential, yet hybrid cognition demands additional capabilities. Three skills become particularly important: critical prompting, algorithmic literacy and epistemic discernment [11, 12]. These extend traditional intellectual virtues (careful inquiry, intellectual humility, responsible belief formation) to address AI-specific challenges like algorithmic opacity, cognitive offloading and distributed thinking across human-machine systems.

The Art of Critical Prompting. «Tell me about environmental law.» This prompt generates generic overviews useful for basic orientation but insufficient for serious analysis. Compare it with: «Analyze three landmark cases from the International Court of Justice where environmental protection conflicted with economic

development, focusing on how judges balanced competing claims and the precedents they established.»

The difference illustrates **critical prompting**: designing inquiries that guide AI systems toward reliable, relevant outputs. This skill goes beyond technical knowledge to include strategic thinking about information needs and communication clarity.

Effective prompting requires precision through unambiguous language that clearly defines scope and intent (vague requests produce vague responses). Contextual framing provides background information that helps AI understand complex requests appropriately, while constraint specification shapes outputs through explicit format requirements or analytical frameworks.

Perhaps most importantly, skilled prompting treats AI interaction as dialogue rather than simple query-response. Initial outputs inform refined questions, and unexpected responses suggest new inquiry directions. This iterative refinement resembles Socratic questioning, a method of drawing out knowledge through successive refinements that helps AI systems generate their most valuable contributions.

A legal researcher investigating climate litigation might begin broadly: «What are the main types of climate change lawsuits?» The AI's response reveals several categories: rights-based claims, procedural challenges and corporate liability suits. Each category suggests focused follow-up questions: «Explain how courts have interpreted the right to a healthy environment in climate cases, with specific examples from different jurisdictions.»

This approach prevents two common problems. First, it avoids information overload from receiving too much unfocused material to process effectively. Second, it reduces hallucination risk, as AI systems generate more accurate responses when questions include specific constraints and contextual guidance.

Understanding Algorithmic Logic. **Algorithmic literacy** doesn't require programming expertise, but it demands functional understanding of AI capabilities and limitations. When IBM Watson recommended cancer treatments that contradicted medical consensus, the problem wasn't technical malfunction but stemmed from misaligned training data and optimization criteria. Oncologists who understood these limitations could properly evaluate Watson's suggestions rather than blindly following them.

Large language models operate probabilistically, generating statistically likely word sequences rather than retrieving factual information. Such models excel at pattern recognition and text generation, but struggle with precise calculations or real-time information. Understanding this distinction helps users leverage AI strengths while compensating for weaknesses.

These systems inherit biases from training data, potentially amplifying societal prejudices in hiring algorithms, criminal justice assessments and medical diagnoses [13]. Recognition of bias sources enables critical evaluation rather than naive acceptance.

Different models excel in different domains. Creative writing models may lack factual accuracy, analytical models might struggle with nuanced communication and specialized models outperform general-purpose ones in specific tasks. Algorithmic literacy includes knowing which tools work best for particular purposes.

Consider a journalist researching climate impacts. A general language model might provide compelling statistics about rising sea levels complete with authoritative-sounding explanations. Algorithmic literacy suggests verification strategies: cross-referencing claims with authoritative sources (like IPCC reports), checking for internal consistency in the AI's reasoning, identifying potential biases in how climate data gets presented.

This knowledge enables calibrating trust appropriately: neither blind faith nor cynical rejection, but informed confidence based on understanding AI's actual capabilities.

Epistemic discernment integrates critical prompting and algorithmic literacy into practical evaluation skills. When AI generates information, how do we assess its reliability and value?

Source verification provides the foundation. AI-generated claims require systematic checking against established authorities – not to dismiss AI outputs, but to treat them as hypotheses requiring confirmation rather than established facts.

Bias detection involves recognizing how training data prejudices might shape outputs in subtle ways. A model trained primarily on Western academic literature might have cultural blind spots when discussing global issues, while historical biases in medical research might influence AI recommendations about treatment effectiveness across demographic groups.

Coherence checking evaluates whether AI responses maintain logical consistency throughout complex arguments. Does the reasoning flow logically from premises to conclusions? Do different parts of a response contradict each other? Are claims supported by appropriate evidence?

Perhaps most importantly, epistemic discernment maintains intellectual humility, a healthy skepticism about both AI capabilities and one's own judgment. Neither humans nor machines possess perfect knowledge, and effective collaboration requires recognizing the limitations of both biological and artificial cognition.

These three virtues work synergistically. Skilled prompting elicits higher-quality AI outputs, algorithmic literacy calibrates appropriate trust levels and epistemic discernment ensures responsible evaluation of results. Together, they can enable

cognitive extension that may genuinely enhance human thinking rather than replacing it with algorithmic dependency. Table 1 summarizes these skills with practical examples.

Table 1

Essential intellectual skills for AI-enhanced cognition*

Skill	Definition	Application Example	Problem Addressed
Critical Prompting	Designing precise, contextualized queries that guide AI toward useful outputs	Refining «tell me about AI» to «explain transformer architecture in LLMs for non-technical audiences, focusing on attention mechanisms»	Vague, irrelevant or shallow responses
Algorithmic Literacy	Understanding AI capabilities, limitations, biases without technical expertise	Recognizing that an LLM might generate plausible but fake citations and verifying them independently	Black box opacity; misplaced trust
Epistemic Discernment	Critically evaluating AI-generated content for reliability and value	Cross-referencing AI climate statistics with IPCC reports while checking for presentation bias	Misinformation; uncritical acceptance

* Source: created by author

AI's Transformation of Scientific Practice. Individual cognitive extension represents just one dimension of change; AI also reshapes collective scientific practice, accelerating discovery while raising fundamental questions about explanation and understanding.

From Theory to Pattern. Traditional science follows familiar rhythms: researchers observe phenomena, develop hypotheses, design experiments, collect data and analyze results. Human insight drives each stage. Intuition suggests which questions matter, creativity designs revealing experiments and interpretation makes sense of findings.

AI introduces a different approach entirely. Instead of starting with human theories, machine learning systems analyze massive datasets to identify patterns that would escape human notice, and these patterns then suggest hypotheses for experimental testing.

AlphaFold exemplifies this methodological shift [14]. Rather than beginning with biological theories about protein folding, the system analyzed structural relationships across thousands of known proteins and discovered patterns between amino acid sequences and three-dimensional shapes that solved a fifty-year-old problem in computational biology. The breakthrough emerged from computational pattern recognition rather than theoretical insight.

Similar transformations appear across scientific domains. Materials scientists use AI to predict novel compound properties before synthesis, screening millions of possibilities rather than following chemical intuition. Climate researchers employ machine learning to identify atmospheric patterns in decades of observational data, discovering relationships too complex for traditional analysis. Drug discovery screens molecular interactions at unprecedented scales, identifying therapeutic candidates through statistical correlation rather than mechanistic understanding.

Each case inverts traditional methodology: data patterns generate hypotheses rather than hypotheses being tested against data. This doesn't eliminate human involvement but changes its character, shifting from initial theorizing to subsequent interpretation and validation. But what does this mean for scientific knowledge? Is pattern recognition sufficient for understanding? Can we trust predictions without explanatory mechanisms? How do we validate findings when the discovery process exceeds human comprehension?

The Challenge of Explanation. AI's predictive power often comes at a cost: comprehensibility. When deep learning models identify promising drug candidates, they typically cannot explain why these molecules might work. The system recognizes statistical patterns across massive chemical databases without providing causal explanations that humans can evaluate.

This creates what researchers term an **explanatory gap** [15]. We may know *that* a particular treatment shows promise because the AI predicts success, but we may not understand *why* in terms of underlying biological mechanisms. The gap challenges traditional assumptions about scientific knowledge, which emphasized not just prediction but causal understanding.

Consider cancer research. AI systems can analyze thousands of tumor samples to identify patients likely to respond to specific treatments. These predictions often prove accurate, enabling personalized therapy that saves lives. Yet the systems rarely explain their reasoning in terms of molecular pathways or cellular mechanisms that oncologists can verify independently.

This introduces what some philosophers call «performative science,» knowledge validated primarily through successful outcomes rather than theoretical understanding. The approach works pragmatically but challenges long-held ideals about scientific explanation.

Recent analysis reveals deeper risks beyond simple gaps in causal knowledge. Research demonstrates that AI tools risk creating **illusions of understanding** in scientific research, where predictive success leads scientists to overestimate their explanatory knowledge [4]. When AI systems identify promising patterns or generate plausible hypotheses, researchers may experience subjective feelings of comprehension without genuine mechanistic insight. These illusions can obscure the formation of **scientific monocultures** – environments where certain methods, questions and viewpoints dominate, making science less innovative and more vulnerable to systematic errors.

Furthermore, AI-driven pattern recognition may induce what some term «illusions of pursuitworthiness,» directing research toward phenomena that appear promising computationally but lack true explanatory depth. In complex domains like molecular biology, the explanatory gap may prove permanent rather than bridgeable, requiring fundamental reconceptualization of what constitutes scientific explanation in an age of machine learning.

Different research communities respond to these challenges differently. Some embrace predictive power regardless of explanation, arguing that successful treatments matter more than theoretical understanding. Others insist that genuine scientific knowledge requires comprehensible causal mechanisms. Many seek middle ground, using AI predictions to guide research while working to develop explanatory frameworks after the fact, yet this middle path becomes precarious when illusions of understanding prevent recognition of explanatory deficits.

Bridging explanatory gaps represents a new frontier for scientific inquiry, though one filled with risk. It requires researchers to develop novel theoretical frameworks that make sense of AI-driven discoveries while remaining vigilant against false confidence. Sometimes the AI's «opacity» reflects reality's genuine complexity, patterns too intricate for existing theories to accommodate. The challenge becomes expanding human understanding to match machine recognition capabilities while avoiding monocultures that favor computational tractability over genuine explanation.

This dynamic creates intriguing feedback loops: AI identifies patterns that suggest new theoretical directions, human researchers develop explanatory frameworks to account for these patterns and improved theories guide better AI training and interpretation. The process potentially accelerates both discovery and understanding, though the pace of pattern recognition often outstrips explanatory development – risking the illusions documented by recent empirical research.

Conclusion. AI transforms both scientific and everyday thinking, demanding new intellectual virtues. This article's central contribution extends virtue epistemology to hybrid cognition, identifying capabilities essential for AI-augmented knowledge production.

Critical prompting, algorithmic literacy and epistemic discernment extend traditional intellectual virtues (curiosity, open-mindedness, intellectual humility) to meet the specific challenges of human-AI collaboration. Classical virtue epistemology focuses on individual thinking; these hybrid virtues address thinking distributed across biological minds and artificial systems. In such extended systems, virtue includes not just internal dispositions but also practices for engaging external computational resources responsibly.

Recent empirical evidence validates this virtue-based approach. As AI systems grow more sophisticated and persuasive, technical safeguards alone prove insufficient [3, 4]. Individuals must develop intellectual character traits enabling critical engagement with machine outputs while resisting both uncritical acceptance and reflexive rejection. These virtues represent necessary conditions for genuine knowledge in the age of cognitive hybridization, not optional enhancements.

Toward a Hermeneutics of Opacity. Building on the recognition of essential epistemic opacity, where the path from input to output in deep learning systems remains fundamentally inaccessible even in principle, we confront a deeper interpretive challenge [8, 16]. Rather than pursuing ever-greater transparency through post-hoc explainability techniques that often trade off accuracy, an alternative stance becomes necessary: one that treats opaque AI outputs as phenomena amenable to **hermeneutic engagement** without reduction to underlying mechanisms.

We propose the concept of a **hermeneutics of opacity** – a distinctive interpretive practice that learns to understand model conclusions relationally. This happens through iterative attention to surface patterns, distributed representations, emergent behaviors and statistical textures, even as the generative logic remains irreducible to humanly traceable steps. This approach draws inspiration from hermeneutic traditions that grapple with texts whose full meaning exceeds authorial intention or explicit reconstruction, but adapts them to the specific epistemic texture of large-scale neural architectures [17].

In practice, such a hermeneutics might involve tracking how outputs shift across prompt variations, mapping conceptual clusters in latent space via probing techniques, attending to analogical resonances between model behavior and domain phenomena and cultivating sensitivity to the model's «style» of reasoning as an emergent signature rather than a defect. Far from passive acceptance of black-box verdicts, this represents an active and critical mode of sense-making that preserves human agency while acknowledging the structural limits of mechanistic explanation.

This proposal is preliminary and will be developed more fully in forthcoming work. For the present analysis, it underscores that epistemic discernment in hybrid cognition must extend beyond verification and bias detection to include hermeneutic

competence: the cultivated ability to read opaque systems productively without demanding their full demystification.

Implications and Future Directions. Understanding AI as cognitive extension provides a framework for responsible navigation of this transformation. Rather than viewing AI as external threat or mere productivity tool, this perspective recognizes it as a new medium for thought itself, one that reshapes thinking processes rather than simply assisting existing ones.

Human-AI integration creates hybrid cognitive architectures with significant augmentative potential. Pattern recognition operates at scales exceeding biological cognition, information processing accelerates beyond unaided limits and creative generation combines human insight with algorithmic exploration. These capabilities represent genuine expansion of intellectual capacity – contingent on cultivating appropriate epistemic virtues.

Successfully navigating hybrid cognition requires the intellectual capabilities we propose. Critical prompting enables effective AI collaboration, algorithmic literacy provides functional understanding of system capabilities and limitations and epistemic discernment integrates these into evaluation frameworks that maintain human agency while leveraging machine capabilities. Together, these skills harness pattern-recognition power while preserving critical oversight, helping ensure human judgment remains the ultimate arbiter of knowledge.

Scientific practice illustrates both promise and challenges. AI identifies patterns at unprecedented scales and generates hypotheses across domains, accelerating discovery. Yet explanatory gaps persist: we often know *what* works without understanding *why*. Bridging these gaps requires developing theoretical frameworks that make sense of AI-driven discoveries while cultivating hermeneutic competence for productive engagement with opacity.

Several questions demand continued attention. How can educational systems cultivate AI-specific intellectual skills across populations? What governance frameworks ensure responsible cognitive extension while preserving innovation? How might hybrid intelligence serve human flourishing? These questions lack simple answers but demand serious engagement from researchers, educators, policymakers and citizens alike.

The co-evolution of human intelligence with artificial offers unprecedented opportunities for expanding our collective capacity to understand the world and improve it. Medical diagnoses become more accurate. Scientific discovery accelerates. Creative expression explores new territories, and educational access expands. Success depends on thoughtful integration that maintains what makes human thinking valuable while leveraging machine capabilities.

The framework of cognitive extension provides philosophical foundations for navigating this transformation – benefiting educational institutions, technology designers and policymakers alike. The choices we make about cognitive extension today will shape human thinking for generations. Neither uncritical embrace nor reflexive rejection serves us well; instead, we need approaches that recognize potential and acknowledge challenges, guided by epistemic virtues adequate to the hybrid age.

REFERENCES

1. Clark, A., Chalmers, D. (1998). The extended mind. *Analysis*, 58 (1), 7–19. doi: <https://doi.org/10.1093/analys/58.1.7>
2. Lykhatskyi, A. (2025). Hybrid epistemology: Emergent knowledge forms in the age of human-AI cognitive integration. *The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, philosophies of law, political science, sociology*, 3 (66), 148–158. doi: 10.21564/2663–5704.66.337968
3. Gerlich, M. (2025). AI Tools in Society: Impacts on Cognitive Offloading and the Future of Critical Thinking. *Societies*, 15(1), 6. doi: <https://doi.org/10.3390/soc15010006>
4. Messeri, L., Crockett, M. J. (2024). Artificial intelligence and illusions of understanding in scientific research. *Nature*, 627, 49–58. doi: <https://doi.org/10.1038/s41586-024-07146-0>
5. Bonaci, T., Herron, J., Matlack, C., Chizeck, H. J. (2014). Securing the exocortex: A twenty-first century cybernetics challenge. *Conference on Norbert Wiener in the 21st Century (21CW)*. IEEE, 1–8. doi: <https://doi.org/10.1109/NORBERT.2014.6893912>
6. Stross, C. (2005). *Accelerando*. London: Ace Books.
7. Clark, A. (2003). *Natural-born cyborgs: Minds, technologies, and the future of human intelligence*. Oxford: Oxford University Press.
8. Burrell, J. (2016). How the machine 'thinks': Understanding opacity in machine learning algorithms. *Big Data & Society*, 3(1), 1–12. doi: <https://doi.org/10.1177/2053951715622512>
9. Felten von, N. (2025). Beyond isolation: Towards an interactionist perspective on human cognitive bias and AI bias. arXiv. doi: <https://doi.org/0.48550/arXiv.2504.18759>
10. Jacobsen, R. M., Wester, J., Djernæs, H. B., Berkel van, N. (2025). Distributed cognition for AI-supported remote operations: Challenges and research directions. arXiv. doi: <https://doi.org/10.48550/arXiv.2504.14996>
11. Baehr, J. (2011). *The inquiring mind: On intellectual virtues and virtue epistemology*. Oxford: Oxford University Press.
12. Lim, C. (2025). DeBiasMe: De-biasing human-AI interactions with metacognitive AIED interventions. arXiv. doi: <https://doi.org/10.48550/arXiv.2504.16770>

13. Noble, S. U. (2018). Algorithms of oppression: How search engines reinforce racism. New York: NYU Press.
14. Jumper, J., Evans, R., Pritzel, A., Green, T. et al. (2021). Highly accurate protein structure prediction with AlphaFold. *Nature*, 596, 7873, 583–589. doi: <https://doi.org/10.1038/s41586-021-03819-2>
15. Sullivan, E. (2022). Understanding from machine learning models. *The British Journal for the Philosophy of Science*, 73(1), 109–133. doi: <https://doi.org/10.1093/bjps/axz035>
16. Humphreys, P. (2009). The philosophical novelty of computer simulation methods. *Synthese*. 169(3). Springer, 615–626. doi: <https://doi.org/10.1007/s11229-008-9435-2>
17. Gadamer, H.-G. (2004). Truth and method. London; New-York: Continuum.

Лихацький Андрій Васильович, аспірант кафедри культурології та філософії культури, Національний університет «Одеська політехніка», Україна

Чорна Лідія Валеріївна, доктор філософських наук, доцент, професор кафедри інформаційної діяльності та медіакомунікацій, Національний університет «Одеська політехніка», Україна

ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ ЯК КОГНІТИВНЕ РОЗШИРЕННЯ: ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ЛЮДСЬКОГО ЗНАННЯ

Ця стаття розглядає штучний інтелект як когнітивне розширення, що інтегрується в людське мислення, створюючи гібридні архітектури з великим потенціалом для виробництва знань. Визначено три ключові інтелектуальні чесноти для ефективної співпраці: критичне промотування, алгоритмічна грамотність та епістемічна розбірливість. Відповідальне використання необхідне, щоб зберегти людську агентність, уникнути ілюзії розуміння та наукових монокультур. Робота пропонує філософські засади відповідальної інтеграції ШІ в освіту, науку та управління технологіями.

Ключові слова: штучний інтелект, когнітивне розширення, розширений розум, епістемологія, епістемічні чесноти, філософія техніки, співпраця людини та ШІ.



Радіонова Наталія Василівна, доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри філософії імені професора М. Д. Култаєвої,
Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди
м. Харків, Україна
e-mail: radionova_natali@i.ua
ORCID iD: 0000-0001-7624-5539

«СВІТ ДИТИНСТВА» ЯК НОРМАТИВНИЙ ІДЕАЛЬНО-ТИПОВИЙ КОНСТРУКТ ФІЛОСОФСЬКОЇ АНТРОПОЛОГІЇ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Статтю присвячено дослідженню «світу дитинства» як нормативного ідеально-типового конструкту філософської антропології Г. Сковороди, виявленню структурних елементів і смислового функціоналу в сучасних освітніх практиках. Визначено феномен дитинства в контексті самопізнання «внутрішньої людини». Доведено, що в морально-християнській системі Г. Сковороди образ дитини є одним із ключових символів цілісної й духовно істинної людської природи.

Ключові слова: людина, дитина, освіта і виховання, Г. Сковорода, цінності, філософсько-антропологічний аналіз.

Постановка проблеми. У сучасних умовах, коли українська культура активно переосмислює власні духовні й освітні цінності, звернення до філософсько-антропологічних ідей Г. Сковороди, зокрема до образу «світу дитинства» як еталону природної людяності, духовної цілісності, внутрішньої свободи, незлобивості, довіри та відкритості світу, є критично важливим для формулювання гуманістичних моделей виховання нового покоління українських громадян. Це стосується як філософської антропології та філософії освіти, так і педагогічної гуманістики, культурної політики та оновлення стратегії національно-патріотичного виховання. У цьому контексті постає необхідність значно глибшого опрацювання філософсько-педагогічної спадщини Г. Сковороди, з акцентом на стратегічному розумінні «світу дитинства» як нормативного ідеально-типового взірця, здатного методологічно посилити сучасні освітні практики, пов'язані з формуванням моральної суб'єктності та духовної стійкості українців в умовах війни. Такий ракурс дослідження набуває особливої ваги з огляду на завдання формування правової культури та правової свідомості, що є фундаментальною умовою для утвердження

зрілої громадянської позиції, відповідальної поведінки та встановлення стійких ціннісних орієнтирів у суспільстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика філософської антропології Г. Сковороди посідає вагоме місце в сучасному гуманітарному дискурсі й репрезентована широким спектром історико-філософських, культурологічних і педагогічних досліджень. У новітніх дослідженнях дедалі виразніше простежується антропологічний і педагогічний поворот у прочитанні «світу дитинства» Г. Сковороди. Серед праць, присвячених освітнім і виховним ідеям Г. Сковороди, варто відзначити роботи М. Култаєвої [15], В. Родникова [20], Н. Северин, [21], А. Фоменка [23] та ін. Для розуміння «світу дитинства» як нормативного ідеально-типового конструкту важливе значення мало звернення до критеріїв оцінювання духовного стану людини, розроблених у працях В. Андрушенка [3], О. Висоцької [5], М. Дроботенко [10; 11], Ю. Калиновського [12], М. Култаєвої [14], Н. Кочубей [13], Д. Погрібної [18], О. Рафальського [4; 24]. Аналіз цих досліджень дозволяє концептуально обґрунтувати «світ дитинства» як центральний антропологічний норматив освітніх ідей Г. Сковороди. Проте недостатньо розробленою залишається проблема духовного народження «природної людини» з «первинної простоти», визначеної Сковородою через етичну категорію «щастя». Саме тому в статті основний акцент зроблено на дослідженні взаємозв'язку між поняттям «світ дитинства» та категоріями «сродності», «внутрішньої людини», «самопізнання».

Формулювання цілей. Проаналізувати зміст концепту «світ дитинства» у творах Г. Сковороди; встановити взаємозв'язок між поняттям «світ дитинства» та категоріями «сродності», «внутрішньої людини», «самопізнання»; концептуалізувати «світ дитинства» як нормативний ідеально-типовий конструкт філософської антропології Г. Сковороди; окреслити інтерпретаційну цінність цього феномену в контексті сучасних гуманітарних досліджень, зокрема філософської антропології та філософії освіти.

Виклад основного матеріалу. Культурна спрямованість українського суспільства до спадщини Г. Сковороди з філософської перспективи є не лише жестом інтелектуальної ретроспекції, а й методологічно обґрунтованим способом віднайдення культурно-антропологічних підвалин, здатних надати стійкі орієнтири для розбудови стратегії національно-патріотичного і громадянського виховання. З такої перспективи на особливу увагу заслуговує сквородинівська «філософія людини» як загальнокультурний проєкт народного більдунгу, який стверджується в тогочасному європейському просторі від К. Вольфа та І. Канта через Й. Песталоцці та В. фон Гумбольдта. Ключові для Вольфової етики ідеї та поняття: «досконалості (perfectio), задоволення (Lust,

voluptas), радість (Freude, laetitia, gaudium), щастя (Glück, Glückseligkeit, felicitas), а також поняття зобов'язання (Verbindlichkeit, obligatio) і чесноти (Tugend, virtus), пояснюючи роль останніх у контексті вдосконалення самого себе та інших» [17, с. 105], упроваджені в концепції «щасливого життя через розум», мали вплив на освітні концепції XVIII ст. і визначили перспективи Просвітництва. Навряд чи існувала в той час філософія, яка прямо чи опосередковано не дискутувала з Вольфовим розумінням філософії та методу й не поширювала б узагальнень І. Кантом девіз просвітника – май мужність керуватися власним розумом [6, с. 178].

Отже, європейський культурно-інтелектуальний простір другої половини XVIII ст., у який органічно вписується творчість Г. Сковороди, позначений раціоналістичними і просвітницькими ідеями, які спричинили суттєву трансформацію світоглядних моделей на Слобожанщині XIX ст. Варто зазначити, що рецепція просвітницьких смислів західноєвропейських концептів свободи, гідності, природного права не була герменевтичним експортом і відповідно не мала характеру механічного запозичення, а в тогочасному регіональному інтелектуальному просторі органічно поєднувалася з місцевими духовними традиціями, освітніми практиками та козацькими уявленнями про автономію і відповідальність. У центрі цієї трансформації опинилася людина як суб'єкт власної життєтворчості, антропологічна модель якої підготовлена теоретичним конструктом «світу дитинства».

Загальновідомо, що в класичній європейській традиції філософська діяльність визначається передусім як робота мислення. Як зауважує Р. Докінз, «робота філософа – здобувати нові знання про світ шляхом розмислів, а не спостережень» [9, с. 102]. Григорій Сковорода під час освітніх мандрів Європою, як зауважує В. Родников, «знаючи добре різні мови, міг легко знайомитися і заводити стосунки з відомими тоді вченими і філософами, наприклад з Кантом. Разом з тим здобув він і нові знання, яких не мав і не міг мати у себе дома. Збагативши себе ідеями західної науки і філософії, Сковорода повернувся на батьківщину людиною з певними переконаннями» [20, с. 490].

Синтез ідей християнського неоплатонізму, барокової символічності, екзистенційної традиції серця з просвітницькими ідеями моральної автономії людини визначив комплекс смислів, які уточнюють і розширюють філософсько-антропологічну перспективу його творчості та дозволяють визначити константну складову словосполучення «світ дитинства», яке у Г. Сковороди слугує критерієм оцінки духовного стану людини.

Узагальнюючи вихідні постулати соціології дитинства, М. Дроботенко наголошує, що дитинство – це соціальна конструкція, яка «формується та кон-

струюється історичними, культурними та соціальними факторами, зокрема повсякденними структурами» [10, с. 23].

Семантичний простір дитинства у творах українського філософа структурується через низку стійких виразів характерних для світу повсякдення тогочасної Слобожанщини, метафор і символічних формул: «веселість», «природна радість», «світло», «ранок», «початок» тощо, але всі вони відповідають смислам «внутрішньої людини» [15].

Саме «дитинство» як особливий спосіб співбуття і досвід невимушеної єдності зі світом закладає фундамент педагогічної програми Г. Сковороди як практики внутрішньої праці над собою, яку узагальнює сквородинівська категорія «сродності», яка інструментально пов'язана з процедурою самопізнання та самоспостереження. За слушною думкою Алена: «Дитинство минає у забуванні дитиною свого попереднього стану. У цьому й полягає сенс дорослішання. Єдине, чого прагне дитина – перестати бути дитиною» [1, с. 760]. Цьому немалою мірою сприяє дотримання філософського способу життя. Варто підкреслити, що характерні для творчості українського мудреця дидактичні техніки «прихованого викриття» та «шифрування істини» дозволяють йому осмислити проблему справжнього учнівства [16] задовго до появи в сучасному освітньому просторі трансформаційного навчання, яке «за своєю сутністю не передбачає одного заданого вектора становлення людини, воно спрямоване на формування максимально широких можливостей для вибору нею траєкторії власного екзистенційного, професійного та соціального розвитку» [12, с. 29].

Незважаючи на той факт, що Сковорода не присвятив окремих праць вихованню дитини, бо в його розумінні кожна людина і є дитиною Божою, його ідея досягнення істинного щастя коригується з ідеями правильного виховання – не порушувати волю Божу – «о нещасний той, хто минаючи це джерело, сподівається віднайти для себе будь-яке благо» [22, с. 1291], бо «сродне до сродного схиляється» [Там само, с. 437], він підіймає надзвичайно прогресивне для того часу питання – хто формує загально-нормативний «образ людини». Пошук відповіді на це питання є наскрізним у його творчості. Мабуть, найбільш кульмінаційним твором у цьому сенсі є «Байки Харківські», де в алегоричній формі Г. Сковорода зображує викривлення людини тогочасним соціумом і культурою, порушує питання про можливість повернення до більш природного, автономного начала «дитинства» як ідеалу первинності моралі.

Отже, у Г. Сковороди дитинство не ототожнюється з біологічно-соціальною стадією розвитку людини, що характерно для досліджень із вікової психології та педагогіки розвитку, тож його образ «світу дитинства» є не самоочевид-

ним, а потребує відповідної аргументації – духовно-антропологічної, символічної, онтологічної і навіть метафоричної.

Саме тому для пояснення «світу дитинства» Г. Сковорода здійснює методологічну процедуру ускладнення комплексності, поєднуючи антропний принцип з теологічним розумінням людини. Якщо дослухатися до думки британського етолога і популяризатора науки Р. Докінза, який у загальновідомій праці «Ілюзія Бога» підкреслює, що моральність та етика не потребують звернення до релігійних догм, а зумовлені соціальним розвитком і культурою, то цілком слушним видається його висновок: «Бог і антропний принцип – це несумісні альтернативи» [9, с. 170].

Така думка є корисним контрапунктом, якщо розуміти поняття «світ дитинства» виключно як антропологічну категорію у філософії Г. Сковороди, тоді логічним має бути висновок, що сквородинівський «світ дитинства» – це історико-культурна конструкція, пов'язана з еволюцією соціуму, але в такому разі цей конструкт втрачає онтологічну й символічну глибину і, згідно з ключовими антропологічними і морально-філософськими засадами вчення про людину Г. Сковороди, не може бути нормативним та ідеально-типовим. Людина, у розумінні Г. Сковороди, може бути громадянином української держави, європейцем і космополітом в одній особі, але головне щоб вона мала покликання до щастя: «Щасливий твій шлях... Вітаю, сторона Щаслива... Щоправда, наша пісня майже зовсім селянська й проста, написана простонародною мовою, але я сміло заявляю, що, попри всю свою простонародність і простоту, вона щира, чиста й безпосередня» [22, с. 1261].

Центральний принцип сквородинівської антропології «сердечне веселіє» відкриває людині шлях до пізнання свого справжнього покликання, своєї «сродності». За слушним зауваженням А. Фоменка: «Сковорода не визнавав такої філософії і просвітницької діяльності, які не були б пов'язані з життям народу, не вказували б йому шлях до щастя» [23, с. 480]. Посилення ефективності громадянського і національно-патріотичного виховання в сучасних соціокультурних контекстах неможливе без урахування евристичного потенціалу «історичних фазових переходів, у яких проявляється здатність Українського народу до самоорганізації, мобілізації та відновлення» [8, с. 32].

Отже, у ширшому культурно-історичному вимірі сквородинівський образ «світу дитинства» можна розглядати як джерело відновлюваної внутрішньої сили, завдяки якій українська спільнота зберегла здатність до самовідновлення та духовної мобілізації. Водночас «світ дитинства» віддзеркалює колективний потенціал української культури, який забезпечує континуум української філософської традиції, розуміння її часової неперервності та історичної фак-

тичності у визначенні змісту національно-патріотичного виховання як пріоритетного [19].

Біблійні алюзії євангельського образу дитини як носія чистого серця структурно визначають образ дитини у філософській антропології Г. Сковороди, у якій дитинність постає символом «природної людини». Ілюстрацією може слугувати передмова до твору «Вступні двері до християнської добронравності» (1766), де Г. Сковорода зазначає: «Немає солодшого для людини і немає потрібнішого, як щастя... Щоб було б тоді, коли б щастя, найпотрібніше й наймиліше для всіх, залежало б від місця, часу, плоті та крові? Не шукай щастя за морем, не проси його в людини, не мандруй землями... щастя, як річ найнеобхідніша з необхідного, завжди і всюди дарується всім» [22, с. 213].

У такому розумінні «світ дитинства» постає як антропологічний індикатор добра і зла в морально-християнській філософії Г. Сковороди. Як пише С. Шаап: «Справжня цінність Бога – це його Ім'я та вплив його Імені на волю та дії людини, її суспільне життя. Ім'я Боже породжує цінності. Вони є такими ж, як і не-релігійні цінності – метафізичні та етичні. Етична та метафізична інтерпретація імені Бога надають речам цінності» [25, с. 73].

Продовжуючи і розвиваючи традиції Оригена та Іоана Дамаскіна, Г. Сковорода у своїх творах ділиться досвідом самопізнання і самоспостереження, витриманого в дусі протестантської етики: «безумство надавати перевагу тілесному золоту перед золотом наук і Христової мудрості!» [22, с. 1170]. Культурно-антропологічний складник цього досвіду перегукується з універсальними принципами людського самопізнання і духовної орієнтації та набуває у Сковороди такого узагальнення: «...здоровий Розум робить легким будь-який спосіб життя, будь-яку переміну» [22 с. 1176].

У сучасних педагогічних практиках сквородинівський принцип «здорового розуму» актуалізується через концепції компетентнісного навчання та особистісного саморозвитку [21]. Особистісна свобода і відповідальність, на чому й акцентує увагу Г. Сковорода: «Тікаймо від світу, перебуваючи в гавані та зневажаючи омани світу. Світ – це скупість, честолюбство, плотська насолода... Чи не загубив ти самого себе? Думок своїх і серця свого» [22, с. 1236–1237]. З позицій філософії більдунгу – «це подвійне існування, автономне і невіддільне» [2, с. 19]. В українському контексті більдунг набуває практичної конкретизації як процес «індивідуального дорослішання, морального та емоційного зростання великої кількості людей, «окультурення їх освітою, розвитком їх громадянських чеснот та моральних цінностей» [7, с. 58].

Водночас слід зауважити, що збереження та культивування в сучасних освітніх практиках сквородинівського концепту «світ дитинства» передбачає переорієнтацію навчально-виховного процесу з репродуктивної моделі за-

своєння знань і набуття професійних компетентностей на гуманістично-просвітницьку модель – пізнання власної «сродності», тобто формування цілісної особистості, здатної до філософської автодидактики.

Отже, можна стверджувати, що філософське вчення Г. Сковороди про людину у своїх ключових вимірах: формування внутрішньої людини, моральної саморегуляції та духовної автономії, самопізнання та самопостереження, структурно збігається з тими принципами, які в німецькій інтелектуальній традиції становлять сутність класичного більдунгу. Сковорода значно раніше за Гумбольдта й німецьких неогуманістів сформулював ідею освіти і виховання як процесу становлення «внутрішньої людини». Цей концепт, якщо його розглядати в філософсько-правовому вимірі, може бути інтерпретований як передумова формування прав людини як невідчужуваних і таких, що впливають із самої людської природи. Разом із цим необхідно зазначити, що у формуванні громадянських компетентностей основний акцент варто зробити на саморозвитку та самоосвіті, що становить передумову будь-якого автентичного навчання. У цьому сенсі, як уже згадувалося вище, варто звернутися до досвіду трансформаційного навчання, яке, за слушною думкою Ю. Калиновського, «сутнісно корелюється з феноменом “випереджальної освіти для сталого розвитку”» [12, с. 31]. Адже трансформаційне навчання, як нормативно зорієнтована культурно-освітня технологія, має методологічний потенціал для інтеграції сквородинівської ідеї «сродності» у практичну площину філософії української освіти.

Висновки. Таким чином, дитинство у творчості Г. Сковороди постає не як емпіричний або біографічний факт, а як узагальнений образ первинної цілісності, моральної чистоти та внутрішньої свободи. Концептуально-рефлексивні роздуми Г. Сковороди над феноменом дитинства дозволяють з позицій філософської антропології обґрунтувати «світ дитинства» як нормативний ідеальний конструкт, що виконує регулятивну й орієнтаційну функцію у процесі людського самотворення. Світ дитинства в такому розумінні набуває значення культурного інваріанта, що зберігає свою актуальність у сучасних освітніх і виховних практиках, направлених на плекання людини в культурі і за допомогою культури, що має безпосереднє значення для осмислення засад громадянського і національно-патріотичного виховання і визначення стратегічних пріоритетів у підготовці нового покоління освітян.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ален (Еміль-Огюст Шарт'є). Розмисел про виховання. *Хроніка 2000: український культурологічний альманах*. Київ, 2007. Вип. 72 : Україна освітя: історія, персоналії, поступ. С. 755–763.

2. Андерсен Л. Зростання людини і суспільства: нордична концепція більдунгу / пер. з англ. О. Олійник ; за ред. К. Ясько. Київ : Наш формат, 2024. 208 с.
3. Андрущенко В. П. У пошуках свободи: історіософія української культури від найдавніших часів до наших днів: наукова публіцистика: книга для читання / наук. ред. М. Журба. Київ : Людмила, 2023. 736 с.
4. Антропологічний код української культури і цивілізації : у 2 кн. / О. О. Рафальський (кер. авт. кол.), Я. С. Калакура, В. П. Коцур ; наук. ред. М. Ф. Юрій. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. Кн. 1. 432 с.
5. Висоцька О. Є. Соціальне конструювання дитинства: від Античності до Мета-модерну. *Грані : наук.-теор. альманах*. 2025. №28 (5). С. 138–144.
6. Гаер М. Світ Канта: біографія / пер с нім. Л. Харченко. Київ : Юніверс, 2007. 336 с.
7. Ганаба С. О. Виховання культури громадянськості: філософія нордичного більдунгу. *Збірник наукових праць Національної академії державної прикордонної служби України. Серія: Педагогічні науки*. 2025. №2 (41). С. 48–61.
8. Дзьобань О. П., Буліч А. І. Феномен національної безпеки в синергетичному контексті. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2025. №4 (67). С. 30–44.
9. Докінз Р. Ілюзія Бога / пер. з англ. Т. Цимбал. Харків : КСД, 2024. 479 с.
10. Дроботенко М. О. Дитина і дитинство як соціальні конструкти: огляд сучасних теоретичних рефлексій. *Вісник Дніпровської академії неперервної освіти. Серія «Філософія. Педагогіка»*. 2024. №2 (7). С. 19–24.
11. Дроботенко М. О. Теологія дитинства: методологічні виклики та функціональний потенціал. *Культурологічний альманах*. 2025. №1. С. 201–206.
12. Калиновський Ю. Ю., Кротюк В. А., Зоркін Р. Ю. Філософська рефлексія соціокультурних аспектів трансформаційного навчання. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2025. №1 (64). С. 26–37.
13. Кочубей Н. В. Освіта дорослих у контексті теорії поколінь. *Новий Колегіум*. 2022. №1/2 (107). С. 28–30.
14. Култаєва М. Д. Дитина у рефлексіях сучасної західної філософії освіти: досвід теоретичного осмислення. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Філософія*. 2012. Вип. 39. С. 118–129.
15. Култаєва М. Д., Радіонова Н. В. Просвітницька мобільність і романтичне прискорення: Г. Сковорода та М. Гоголь (філософсько-освітні та культурно-антропологічні розвідки) : монографія / за наук. ред. Н. Радіонової. Київ : Людмила, 2023. 226 с.
16. Панченко Л. М., Радіонова Н. В. Доброчесність у практиках освітньої життєтворчості. *Філософія освіти*. 2025. №31 (1). С. 155–166.
17. Пасічник І. Я. Відновлення інтересу до філософії Вольфа. *Sententiae*. 2021. Vol. 40, No. 3. Р. 100–109.
18. Погрібна Д. В. Філософія для дітей як чинник формування екзистенційного та аксіологічного світогляду дитинства в Україні. *Humanities Studies*. 2025. Вип. 22 (99). С. 91–97.

19. Радіонова Н. В. Г. Сковорода і М. Гоголь: до проблеми національно-патріотичного виховання. *Humanities Studies*. 2025. Вип. 24 (101). С. 209–214.
20. Родников В. Життя, вчителство і педагогічні погляди Г. С. Сковороди. *Хроніка 2000* : український культурологічний альманах. Київ, 2007. Вип. 71 : Україна освітня: історія, персоналії, поступ. С. 489–498.
21. Северин Н. В., Северин В. Д. Педагогічна система та морально-етичне вчення Григорія Сковороди через призму трьох століть. *Новий Колегіум*. 2022. № 4. С. 30–37.
22. Сковорода Г. С. Повна академічна збірка творів / за ред. Л. Ушкалова. Харків ; Едмонтон ; Торонто : Майдан ; Вид-во Канад. Ін-ту Українських Студій, 2011. 1400 с.
23. Фоменко А. Філософія людини Г. С. Сковороди. *Хроніка 2000* : український культурологічний альманах. Київ, 2007. Вип. 71 : Україна освітня: історія, персоналії, поступ. С. 479–488.
24. Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність / авт. кол.: О. Рафальський (керівник), Я. Калакура (наук. ред.), О. Калакура, М. Юрій. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с.
25. Шаап С. Переоцінка етичного життя / пер. з англ. І. Лозового. Київ : Вид-во Жупанського, 2012. 294 с.

REFERENCES

1. Alen, (Emil-Ohjust Shartie). (2007). Rozmysel pro vykhovannia. *Khronika 2000: ukrainskyi kulturolohichniy almanakh – Chronicle 2000: Ukrainian Culturological Almanac, issue 72: Ukraine osvutnia: istoriia, personalii, postup, 755–763* [in Ukrainian].
2. Andersen, L. (2024). Zrostannia liudyny i suspilstva: nordychna kontseptsiiia bildunhu. Kyiv: Nash format [in Ukrainian].
3. Andrushchenko, V. P. (2023). U poshukakh svobody: istoriosofiiia ukrainskoi kultury vid naidavnishykh chasiv do nashykh dniv: naukova publitsystyka: knyha dlia chytannia. M. Zhurba (Ed.). Kyiv: Vydavnytstvo Liudmyla [in Ukrainian].
4. Antropolohichniy kod ukrainskoi kultury i tsyvilizatsii. O. O. Rafalskyi, Ya. S. Kalakura, V. P. Kotsur, M. F. Yurii (Eds.). (2020). (Vols. 1/2; Vol. 1). Kyiv: IPiEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].
5. Vysotska, O. Ye. (2025). Sotsialne konstruiuvannia dytynstva: vid Antychnosti do Metamodernu. *Naukovo-teoretychnyi almanakh Hrani – Scientific and Theoretical Almanac Hrani*, 28(5), 138–144 [in Ukrainian].
6. Gaier, M. (2007). Svit Kanta: biohrafiiia. Kyiv: Yunivers [in Ukrainian].
7. Hanaba, S. O. (2025). Vykhovannia kultury hromadianskosti: filosofiiia nordychnoho bildunhu. *Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoi akademii derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy. Seriiia: pedahohichni nauky – Collection of Scientific Works of the*

- National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine. Series: Pedagogical Sciences*, 2(41), 48–61 [in Ukrainian].
8. Dzoban, O. P., Bulich, A. I. (2025). Fenomen natsionalnoi bezpeky v synerhetychnomu konteksti. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Serii: filosofii, filosofii prava, politolohiia, sotsiolohiia – Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, Philosophy of Law, Political Science, Sociology*, 4(67), 30–44 [in Ukrainian].
 9. Dokinz, R. (2024). Iliuziia Boha. Kharkiv: KSD [in Ukrainian].
 10. Drobotenko, M. O. (2024). Dytna i dytynstvo yak sotsialni konstrukty: ohliad suchasnykh teoretychnykh refleksii. *Visnyk Dniprovskoi akademii neperervnoi osvity. Serii: Filosofii. Pedagogika – Bulletin of the Dnipro Academy of Continuing Education. Series: Philosophy. Pedagogy*, 2(7), 19–24 [in Ukrainian].
 11. Drobotenko, M. O. (2025). Teolohiia dytynstva: metodolohichni vyklyky ta funktsionalnyi potentsial. *Kulturolohichniy almanakh – Culturological Almanac*, 1, 201–206 [in Ukrainian].
 12. Kalynovskyi, Yu. Yu., Krotiuk, V. A., Zorkin, R. Yu. (2025). Filosofska refleksiiia sotsiokulturnykh aspektiv transformatsiinoho navchannia. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Serii: filosofii, filosofii prava, politolohiia, sotsiolohiia – Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, Philosophy of Law, Political Science, Sociology*, 1(64), 26–37 [in Ukrainian].
 13. Kochubei, N. V. (2022). Osvita doroslykh u konteksti teorii pokolin. *Novyi Kolehium – New Collegium*, 1/2 (107), 28–30 [in Ukrainian].
 14. Kul'taieva, M. D. (2012). Dytna u refleksiiakh suchasnoi zakhidnoi filosofii osvity: dosvid teoretychnoho osmyslennia. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody. Filosofii – Bulletin of H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. Philosophy*, issue 39, 118–129 [in Ukrainian].
 15. Kul'taieva, M. D., Radionova, N. V. (2023). Prosvitnytska mobilnist i romantychne pryskorennia: H. Skovoroda ta M. Hohol (filosofsko-osvitni ta kulturno-antropolohichni rozvidky). N. Radionova (Ed.). Kyiv: Vyd-vo “Liudmyla” [in Ukrainian].
 16. Panchenko, L. M., Radionova, N. V. (2025). Dobrochesnist u praktykakh osvitnoi zhyttietvorchosti. *Filosofii osvity – Philosophy of Education*, 31(1), 155–166 [in Ukrainian].
 17. Pasichnyk, I. Ya. (2021). Vidnovlennia interesu do filosofii Volfa. *Sententiae. Vol. 40, 3*, 100–109. [in Ukrainian].
 18. Pohribna, D. V. (2025). Filosofiiia dlia ditei yak chynnyk formuvannia ekzystentsiinoho ta aksiolohichnoho svitohliadu dytynstva v Ukraini. *Humanities Studies*, issue 22(99), 91–97 [in Ukrainian].
 19. Radionova, N. V. (2025). H. Skovoroda i M. Hohol: do problemy natsionalno-patriotychnoho vykhovannia. *Humanities Studies*, issue 24(101), 209–214 [in Ukrainian].
 20. Rodnykov, V. (2007). Zhyttia, vchytelstvo i pedahohichni pohliady H. S. Skovorody. *Khronika 2000: ukrainskyi kulturolohichniy almanakh – Chronicle 2000: Ukrainian*

- Culturological Almanac, issue 71: Ukraina osvitchnia: istoriia, personalii, postup*, 489–498 [in Ukrainian].
21. Severyn, N. V., Severyn, V. D. (2022). Pedahohichna systema ta moralno-etychne vchennia Hryhoriia Skovorody cherez pryzmu trokh stolit. *Novyi Kolehium – New Collegium*, 4, 30–37 [in Ukrainian].
22. Skovoroda, H. S. (2011). *Povna akademichna zbirka tvoriv*. L. Ushkalov (Ed.). Kharkiv; Edmonton; Toronto: Maidan; Vydavnytstvo Kanadskoho Instytutu Ukrainskykh Studii [in Ukrainian].
23. Fomenko, A. (2007). Filosofiia liudyny H. S. Skovorody. *Khronika 2000: ukrainskyi kulturolohichnyi almanakh – Chronicle 2000: Ukrainian Culturological Almanac, issue 71: Ukraina osvitchnia: istoriia, personalii, postup*, 479–488 [in Ukrainian].
24. Tsyvilizatsiina identychnist ukrainstva: istoriia i suchasnist. Ya. Kalakura, (Ed.) et al. (2022). Kyiv: IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].
25. Shaap, S. (2012). *Pereotsinka etychnoho zhyttia*. Kyiv: Vyd-vo Zhupanskoho [in Ukrainian].

Radionova Natalia Vasylivna, Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Head of the Department of Philosophy named after Professor M. D. Kultayeva,
Kharkiv National Pedagogical University named after G. S. Skovoroda,
Kharkiv, Ukraine

“THE WORLD OF CHILDHOOD” AS A NORMATIVE IDEAL-TYPE CONSTRUCT OF GRIGORY SKOVORODA’S PHILOSOPHICAL ANTHROPOLOGY

The article is devoted to the study of the 'world of childhood' as a normative ideal-typical construct of H. Skovoroda's philosophical anthropology, the identification of structural elements and semantic functionality in contemporary educational practices. The phenomenon of childhood is defined in the context of self-knowledge of the 'inner person'. It is proven that in H. Skovoroda's moral-Christian system, the image of a child is one of the key symbols of a holistic and spiritually true human nature.

Keywords: human being, child, education and upbringing, H. Skovoroda, values, philosophical-anthropological analysis.



Петрук Наталія Кирилівна, доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри філософії та соціально-гуманітарних наук,
Хмельницький національний університет, Україна
e-mail nataliia.petruk@gmail.com
ORCID iD: 0000-0001-6085-9034

Гапченко Олена Вікторівна, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри
філософії та соціально-гуманітарних наук, Хмельницький національний
університет, Україна
e-mail gapchenkoov@ukr.net
ORCID iD: 0000-0002-4899-5110

КОМУНІКАЦІЯ ТА ЇЇ РОЛЬ У ДІЯЛЬНОСТІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА

У статті досліджуються особливості комунікативних процесів у науці, вивчається роль комунікації в становленні та функціонуванні наукового товариства. Комунікація розглядається як універсальний спосіб взаємодії між ученими, як засіб транслювання наукових знань і наукових цінностей. Обґрунтовано, що виділення особливостей формальної та неформальної комунікації суттєво доповнює уявлення про організаційно-інституційну структуру сучасної науки. Встановлено, що комунікація виступає важливим чинником об'єднання вчених навколо вирішення наукових проблем, основою діяльності різних інтелектуальних груп у науці («невидимих коледжів»).

Ключові слова: комунікація, наука, наукове товариство, «невидимий коледж», формальна комунікація, неформальна комунікація, інформація.

Постановка проблеми. Дослідження науки як соціокультурного феномену передбачає аналіз її природи, механізмів її функціонування в суспільстві, окреслення комунікативних засад її розвитку. Важливе значення має вивчення специфіки комунікації, яка є сутнісною ознакою науки й неzapе- речною умовою формування наукового товариства як важливої ланки транслювання наукових знань. Комунікація є способом взаємодії між людьми, реалізацією здатності людини до обміну знаннями, інформацією, культурними зразками, дослідницькими схемами. Виділення різних форм наукової комунікації (формальної та неформальної, особистісної та безособистісної,

безпосередньої та опосередкованої, запланованої та спонтанної) дозволяє суттєво доповнити уявлення про можливі способи і типи організаційно-інституціональної структури сучасної науки. У цьому ракурсі наука постає цілісним організмом, у якому здійснюють свою діяльність різні наукові організації, товариства, спільноти, що мають достатньо стійку конфігурацію та інтелектуальні ресурси.

Потреба вивчення комунікації в науці визначається тим, що від характеру комунікативних зв'язків, різних способів і форм комунікації значною мірою залежить спрямованість діяльності наукової спільноти, ефективність дій наукового товариства, визнання ним загальних правил і спільних цінностей. Дослідження специфіки комунікативних процесів у науці набуває особливої гостроти в часи війни, коли людська спільнота стоїть перед необхідністю зберегти свою сутність перед небезпекою знищення, смертей та руйнування. У таких умовах саме комунікація постулює основні стратегії розвитку наукового товариства за «умов морально несприятливої ситуації» [1], якою і є війна.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Комунікація в науці є предметом вивчення багатьох зарубіжних та українських учених. Підвищена увага ними приділяється аналізу структури й особливостей комунікативних процесів у науці, з'ясуванню ролі різних форм комунікації в функціонуванні наукових товариств, організацій і спільнот. Філософська інтерпретація комунікації торкається розуміння специфіки як її формальних механізмів, так і унікальності неформального спілкування в науці. Значний внесок у вивчення наукової комунікації свого часу зробили відомий американський наукознавець Д. Дж. Прайс [2] та його школа. Науку як систему комунікацій різного виду розглядає Л. Броннікова, зокрема, акцентуючи увагу на специфіці інформаційних технологій у сучасному світі. На її думку, використання їх у науці призводить до виникнення нових моделей комунікації [3]. Інформаційно-комунікативну природу суспільства й впливи інформаційних технологій на характер комунікації досліджують О. Данильян і О. Дзьобань [4]. І. Скиба вивчає систему наукових комунікацій в інформаційну епоху (електронну комунікацію) [5]. Наукова розвідка Л. Чорної та І. Танасійчука присвячена характеристиці переваг і ризиків віртуального спілкування в сучасному світі, що, незаперечно, має вплив на різні сторони життя сучасної людини [6]. Організаційно-інституційні аспекти комунікації є предметом вивчення Н. Петрук [7; 8]. Методологічні засади аналізу комунікації як універсального способу людського існування визначені комунікативною філософією (Ю. Габермас [9; 12], К. О. Апель [11], Д. Бюлер [1]). Звернення до ідей комунікативної філософії великою мірою є виправданим із погляду потреби окреслення принципів співіснування людей у межах спільноти (зокрема й наукової), а також визна-

чення необхідних умов, за яких відбувається спілкування й співпраця між ученими.

Метою статті є дослідження соціально-інституційних вимірів комунікації в сучасній науці, вивчення ролі формальної та неформальної комунікації в діяльності наукового товариства.

Виклад основного матеріалу. Наука як соціальний інститут передбачає існування контактів і зв'язків співробітництва між тими, хто її творить. Співробітництво вчених доповнюється ієрархізацією та субординацією відносин у науковій спільноті. Наука не може існувати також без соціального замовлення на розроблення актуальних проблем і вирішення нагальних завдань, що їх визначає суспільство. Водночас наука є частиною соціокультурної реальності, і це накладає відбиток на формування наукового товариства, яке виступає головним суб'єктом наукової діяльності на сучасному етапі розвитку науки.

Поняття наукового товариства використовується для характеристики колективних суб'єктів наукової діяльності. В активності наукового товариства, його ієрархічній будові проявляється соціально-інституційний характер наукової діяльності. Забезпечуючи внутрішню наукову комунікацію, різні об'єднання вчених відіграють суттєву роль у розвитку науки. Уперше поставши в історії західноєвропейської культури у вигляді «європейської республіки вчених», наукове товариство стало органічною частиною інституту науки на всіх етапах її історичного розвитку. Один із творців комунікативної філософії Ю. Габермас вважає, що виникнення «європейської республіки вчених» було виявом існування мережі комунікативності в ренесансній Європі, а досвід різних об'єднань учених та інтелектуалів є провісником «прийдешньої значущості радше своїм організаційним формам, ніж маніфестаційним функціям» [9, с. 11]. З розвитком науки з'являються національні наукові товариства і спільноти науковців в окремих галузях знання – фізики хімії, математики тощо. Виділяються також групи, пов'язані між собою вирішенням деякої спільної важливої проблеми (тоді формуються наукові школи). Наукові товариства, що активно діють у сучасній науці, отримали назву «невидимого коледжу». Розвиток нових ідей, які об'єднують учених і дослідників, відбувається відповідно до певних процедур, а вчені, які входять до різних груп, інтенсивно взаємодіють між собою як на професійному, так і особистісному рівнях. Зокрема, вони зустрічаються на конференціях, симпозіумах, конгресах, обмінюються ще не опублікованими працями (статтями) й підтримують контакт через пошту. Важлива роль у комунікативних процесах відводиться людині, якій притаманні яскраві організаторські та лідерські якості, яка займається фінансуванням і організацією зустрічей, спілкуванням з офіційними

науковими та адміністративними структурами. Таким лідерам (а часто вони є також інтелектуальними лідерами; як правило, це одна й та сама особа) притаманна першість у теоретичних інноваціях, використанні нових методів дослідження. Вони ж своєю активністю консолідують групу (наукове товариство). Комунікація стає важливим чинником інтеграції вчених, успішного функціонування інтелектуальних груп у науці впродовж певного часу. Виникнення та діяльність на її засадах різних наукових об'єднань і товариств – від так званих «робочих бджіл» до «невидимих коледжів» – стає об'єктивною вимогою сучасного життя.

Наукова комунікація – це сукупність способів, видів і форм професійного спілкування вчених, а також різних способів передачі інформації від одного члена товариства до іншого. Вона здійснюється як через регулярні публікації, так і завдяки міжособистісному спілкуванню між ученими, використанню усних або електронних засобів спілкування. Комунікація, завдяки якій здійснюється інформаційний обмін між членами наукового товариства, завжди була важливою характеристикою наукової діяльності. Однак особливої ваги вона набуває сьогодні, коли відбувається так званий «інформаційний вибух» [4, с. 17]. Перед науковим товариством стоїть завдання зробити ефективною професійну комунікацію в науці, упорядкувати інформаційно-комунікаційні потоки в ній. Тому практично всі інформаційні процеси в науці, включаючи дисциплінарно орієнтовані публікації, конференції, симпозіуми, конгреси тощо, а також неформальні міжособистісні контакти між ученими, інтегрованими в межах окремих дисциплінарних товариств чи дослідницьких груп, отримують відповідну інтерпретацію.

Вивчення комунікацій в науці одним із своїх наслідків має формування пізнавальних моделей наукової комунікації, у яких важлива увага зосереджується на аналізі специфіки людської діяльності (зокрема й наукової), а також визначенні універсальних умов можливого взаєморозуміння й узаємодії між членами комунікативної спільноти. Актуальною в цьому контексті є парадигма комунікативної філософії. В особливому ракурсі в комунікативній філософії постає проблема значущості міжособистісних зв'язків та міжособистісного спілкування (комунікацій), а норми комунікативної філософії є альтернативою «стану невизначеності в цінностях, коли співіснують поруч різноманітні норми та цінності» [10, с. 32]. Ідеї комунікативної філософії набувають особливої значущості в часи, коли перед спільнотою постають нові виклики, коли актуалізується потреба пошуку нової спрямованості комунікативних зв'язків між людьми, особливо в час війни.

Комунікативна філософія доводить не лише можливість, але й історичну необхідність обґрунтування ідеалів людської спільноти. Комунікація, мовне

спілкування стає попередньою умовою будь-якого людського досвіду. На думку К. О. Апеля, кожний комунікативний акт людини а priori, ще до реального здійснення передбачає, власне, комунікативність. Комунікація – це та інстанція, за допомогою якої індивіди, діючи комунікативно, мають змогу спільно обговорювати та обґрунтовувати дії, етичні норми й цінності [11, с. 205]. Реальною комунікативною спільнотою, де досягається порозуміння, згода, утверджуються морально-практичні норми, є мова.

Ю. Габермас вважає, що через комунікацію відбувається спільна активізація сенсів, значень, які приймаються людьми, стає можливою координація соціальних планів людини. Філософ стверджує, що є сенс розглядати мову як вид метainституту, від якого залежать усі інші суспільні інститути, оскільки соціальна дія реалізується виключно в мовній комунікації [11]. Виразом здатності людини до соціально значущих дій є соціальний консенсус, який досягається через дискурс – модель розумного й вільного від будь якого примусу мовлення [11, с. 39]. Він зорієнтований на такі дії, результатом яких є порозуміння. Це накладає помітний відбиток на характер реальних комунікацій у межах людської спільноти.

Загалом запропоновані комунікативною філософією моделі ідеальної комунікації та ідеального дискурсу можна розглядати як теоретичну модель реального спілкування й реальних комунікацій у науці. Характер комунікативних процесів у науці визначається, безперечно, внутрішньою специфікою науки: головною метою наукової діяльності є генерування нових знань, визнання їхньої цінності в науковому товаристві. Водночас слід враховувати й факт узаємодії науки із соціальним середовищем, характер впливу цього середовища на процеси в науковому світі (управління наукою, практичне використання наукових досягнень, фінансування наукових досліджень тощо). Належно мусить оцінюватися значення реального спілкування між ученими. Як наслідок формуються способи та шляхи вирішення тих чи інших наукових проблем. Від обміну знаннями й інформацією, від комунікативної взаємодії вчених безпосередньо залежить ефективність науки та наукової діяльності.

Метою комунікації в сучасній науці є забезпечення кожного учасника оперативною і якісною інформацією, використання якої є умовою здійснення наукової діяльності. Результатом спілкування між ученими, використання інформації для вирішення важливих наукових тем є формування професійного наукового товариства, яке функціонує на основі дотримання певних норм і принципів.

Суттєву роль у розвитку сучасної науки відіграють формальна й неформальна комунікації. Вони постають важливими чинниками інтеграції вчених і необхідною умовою функціонування наукового товариства (інтелектуальних груп у науці) впродовж певного часу. Роль формальних і неформальних кана-

лів комунікації у формуванні та функціонуванні наукового товариства не є однаковою. Формальна комунікація суттєво відрізняється від неформальної. Підставою для розмежування формальної та неформальної комунікації є їхнє ставлення до офіційних, документально зафіксованих форм наукової інформації. Формальна комунікація передбачає документальну фіксацію наукового знання й здійснюється в письмовій формі (може також бути в усній формі) за встановленими правилами. Як правило, вона документально фіксується. Ідеться передусім про журнальні статті (чи статті в збірниках), монографії (індивідуальні чи колективні), електронні видання. Способами формальної комунікації можна вважати також публічні захисти магістерських, кандидатських, докторських дисертацій.

Неформальна комунікація ґрунтується на таких технологіях спілкування, які не потребують письмового оформлення й наступного відтворення в науковій літературі або електронних засобах інформації. Це свідчить про наявність стійких міжособистісних зв'язків та міжособистісних контактів у науковому середовищі. Видами неформальної комунікації є різні розмови, бесіди між ученими – в наукових закладах, у кулуарах наукових зібрань, на фуршеттах тощо, що демонструє значущість особистісних контактів між людьми. Неформальна комунікація включає в себе сукупність різних повідомлень, які передують офіційній публікації, листування між колегами чи однодумцями. Чим більше в спілкуванні проявляються неформальні моменти, тим більш продуктивним воно є для учасників такого спілкування.

Формальна комунікація здійснюється за наперед встановленими правилами і процедурами, вона не враховує персональні, особистісні якості індивіда. Результати формальної комунікації відповідають загальноприйнятим критеріям оцінки наукової діяльності. За всіма своїми ознаками формальна комунікація є досить однозначною, оскільки передбачає централізований контроль за її здійсненням, а це може перешкоджати виявленню індивідуальних рис ученого. Водночас формальна комунікація в науці програмує раціональність і чіткість у спілкуванні між членами наукового товариства.

Формальна комунікація, звісно, не вичерпує всього багатства людського спілкування і зв'язків у науці. Вона також не може зафіксувати всі способи взаємодії між ученими й регламентувати відносини в науковому середовищі. Крім формальних способів комунікації неминуче мусять існувати також неформальні. Вони є продуктом більш-менш тривалого міжособистісного і внутрішньо-групового спілкування. Через міжособистісне спілкування досягається порозуміння між його учасниками й стає можливою інтеграція між людьми. Таке спілкування не зводиться до формально (офіційно) визначених контактів, воно не є формально-рольовим, оскільки постає результатом тривалих кон-

тактів індивідів як особистостей [7, с. 53]. На відміну від формальної комунікації, неформальна має безпосередній, міжособистісний характер, створюючи простір для взаємності, відкритості відносин на протигагу анонімним чи суто функціональним.

Зразки неформальної комунікації поширені серед невеликого контингенту людей, які досить тривалий час підтримують особистісні, безпосередні зв'язки між собою. Їх може об'єднувати взаємна зацікавленість одне в одному, спільні інтереси та цінності, дружба, взаємні симпатії тощо. Можна стверджувати, що неформальні зв'язки і контакти значно сильніше, ніж формальні, стимулюють наукове співробітництво, дружні стосунки між вченими-однодумцями.

Неформальна комунікація є важливим шляхом передачі наукової й технічної інформації, про що свідчить поява дедалі більшої кількості «невидимих коледжів», тенденція до наукового співробітництва та колективних досліджень, спільна діяльність і співробітництво в розв'язанні складних наукових проблем. Вагомим показником сучасного рівня комунікації є переконання в значущості проведення різних конференцій, наукових зібрань, обміну візитами тощо. Отже, неформальна комунікація має велике значення для розвитку науки, водночас вона демонструє дедалі більшу залежність сучасного вченого від інтенсивності міжособистісного спілкування, контактів між однодумцями. У такому міжособистісному середовищі неформальна комунікація виступає часто основним джерелом інформації.

Неформальні зв'язки й комунікації зміцнюються в науковому середовищі тоді, коли в цьому відчувається особлива потреба (а не тоді, коли комунікація визначається через існування формальної системи приписів, норм, обов'язкових вимог). У процесі міжособистісного спілкування можуть висуватися альтернативні підходи щодо обговорення та розв'язання наукових проблем, що стимулює наукову діяльність. У неформальній комунікації рідко проявляються лише односторонні зв'язки й однозначне, односпрямоване спілкування. Цілком визнаною практикою тут стає зворотний зв'язок, двосторонній або багатосторонній обмін думками.

Звісно, не можна точно визначити чіткі параметри та переваги неформальної комунікації. Але безперечною перевагою є її спрямованість на конкретну особистість, що є головною ланкою, яка інтегрує наукове товариство й пов'язує одну наукову спільноту з іншою. Неформальна комунікація – це своєрідна антитеза невиразності й анонімності формальної комунікації. Однак вона реалізується й розвивається паралельно з комунікацією формальною. Важливим є те, що неформальна комунікація доповнює потенціал та можливості формальних каналів передачі інформації в межах наукового товариства. Окре-

мо слід наголосити на її «своєчасності», лабільності, яка є реакцією на зміни в науковому середовищі [8, с. 80].

Суттєвою ознакою неформальної комунікації є взаємна зацікавленість у спілкуванні з тими чи іншими людьми. Неформальна комунікація в науці орієнтована, як правило, на невеликий контингент учених, які порівняно довго підтримують між собою особистісні, безпосередні зв'язки. Їх об'єднує взаємна зацікавленість одне в одному, дружба, взаємні симпатії, спільні інтереси та спільні цінності. На основі цього проявляється ще одна властивість неформальної комунікації – вибірковість (адресність) неформальних зв'язків і контактів. Вони виникають лише тоді і лише між тими людьми, які зацікавлені в цьому спілкуванні [8, с. 80]. Зокрема, вчений, який є носієм інформації, сам вирішує, що, коли та кому повідомити. Така спрямованість спілкування сприяє підвищенню доступності та зрозумілості того, про що йдеться в акті комунікації. Крім того, за допомогою міжособистісної комунікації задовольняються часто неусвідомлені й не артикульовані інформаційні потреби, оскільки через таку комунікацію поширюється інформація, яка виявляється корисною для того, хто спілкується, хоч така інформація спеціально і не шукалася. Як наголошує відомий американський дослідник комунікації в науці Д. Мензел, завдяки міжособистісним контактам і міжособистісному спілкуванню передається так званий «неформульований зміст», який необов'язково повинен бути виражений у чітких поняттях та категоріях і який сприймається саме завдяки наявності в суспільстві неформальних контактів і зв'язків, спільних цілей та інтересів [13, с. 117].

Специфіка поширення комунікаційно-інформаційних потоків у науковому товаристві (як дисциплінарно-орієнтованих публікацій і важливих інформаційних заходів (конференцій, симпозіумів, конгресів тощо), так і неформальних міжособистісних контактів вчених, інтегрованих в окремі дисциплінарні товариства чи дослідницькі групи) пов'язана з потребою координації серед великої кількості індивідів. На думку Д. Дж. Прайса, суттєву роль у цих процесах відіграє поширення неявних знань, особистісної інформації через міжособистісне спілкування. Досліджуючи неформальні зв'язки в науці, він дійшов висновку, що приблизно 80 % інформаційного потоку надходить до вчених від інших дослідників на стадії, яка передує формальній комунікації, переважно неформальними каналами (шляхом особистих бесід, розмов, листування тощо) [2, с. 96].

У ситуаціях, коли вчений стоїть перед завданням розв'язання складної наукової проблеми та прийняття самостійного рішення, велике значення для нього має інформація, зміст якої складають неявні, особистісні знання, що не піддаються вербалізації. Одним із шляхів формування таких знань є не-

формальна комунікація. Через механізми неформальної комунікації забезпечується швидка координація знань, а також більш ефективно їх використання. Отже, порівняно з формальною комунікацією неформальній притаманні виразні епістемологічні переваги.

Загалом комунікація є важливим способом трансляції знань у науковому товаристві, а також у більш широкому соціальному та культурному контекстах. У міру розвитку науки і розширення її предметного поля такі форми наукової комунікації та передачі знань, як систематичне листування між ученими (у минулому воно здійснювалося латинською мовою і сприяло обговоренню шляхів і результатів наукових досліджень), замінюється науковою статтею як формою трансляції наукових знань. Уже у XVIII ст. наукові журнали значно потіснили книги і масивні фоліанти, створюючи умови для інтеграції сукупного наукового знання [2].

У сучасних умовах інформаційні технології та глобальні комунікаційні мережі суттєво змінюють характер і способи трансляції знань, можливості для зберігання, обробки і передачі інформації як усередині професійного наукового товариства, так і за його межами. Це сприяє радикальній модифікації структури і функціонування професійного спілкування між ученими, спрямовуючи його у простір віртуальної реальності з великими перспективами взаємодіяти в ній зі штучним інтелектом.

Особливих ознак набуває неформальна комунікація у віртуальному товаристві (електронне листування вчених, їхні блоги, соціальні мережі). Специфіка спілкування через інтернет має свої особливості (можна говорити навіть про правила етикету в цій системі), однак специфіка віртуального товариства є такою, що воно надає багато можливостей (але й багато ризиків) для спілкування [6]. Комунікація у віртуальному науковому товаристві не є суворо структурованою, її зміст не визначають різні дисциплінарні чи стратифікаційні обмеження. Вона здійснюється лише на основі правових вимог і обмежень, а також морально-естетичних самообмежень.

Незважаючи на разючий прогрес в інформаційних технологіях і різні нововведення в комунікаційній техніці, що дозволяє формальним механізмам виконувати дедалі більше комунікаційних функцій, неформальна комунікація виконує важливі функції в роботі наукового товариства. Водночас слід враховувати той факт, що орієнтація на переваги тієї чи іншої форми комунікації значною мірою залежить від соціальних і культурних особливостей наукових спільнот. Звісно, для того щоб оптимізувати наукову діяльність, обов'язково потрібно формалізувати та планувати комунікацію. Однак коли для вирішення наукової проблеми не вистачає формальних контактів між ученими, їх слід доповнити механізмами неформальної комунікації. Саме неформальна кому-

нікація стимулює дослідника до розширення меж свого дослідження шляхом використання інформації, джерело якої є поза межами формального спілкування в конкретний момент часу.

Висновки. Отже, сучасна наука є простором існування різних форм і способів комунікацій. Комунікація є основою ефективного функціонування наукового товариства, яке виступає головним суб'єктом наукової діяльності. Вчений включається в систему комунікативних відносин, використовуючи свій особистий і загальнокультурний досвід, що сприяє поширенню й обміну інформацією й знаннями в науковому товаристві. Від характеру комунікацій у науковому співтоваристві значною мірою залежить ефективність і результативність наукової діяльності, а процеси продукування нового знання набувають нових вимірів і масштабів. Невід'ємною частиною наукового процесу виступають формальна і неформальна комунікація. У єдності своїх форм, специфічних механізмів і переваг вони стають однією із засад функціонування наукового товариства, умовою його успішної й ефективної діяльності. Рецепція ідей комунікативної філософії на українському ґрунті дає підстави для висновку, що необхідність здійснення комунікації в нелюдських умовах війни є умовою розвитку наукового товариства та збереження його морального обличчя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бьолер Д. Єдність розуму та його диференціація за Карлом-Отто Апелем / пер. з нім. А. Єрмоленко. *Філософська думка*. 2020. № 2. С. 7–22.
2. Прайс Д. Дж. Тенденції в розвитку научної комунікації: прошле, настояще, будуще. *Коммунікація в сучасній науці*. 1976. С. 93–110. URL: <http://libarch.nmu.org.ua/handle/GenofondUA/69036> (дата звернення: 08.09.2025).
3. Броннікова Л. В. Комунікація в сучасній науці: нові засоби для виробництва знання. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»*. Серія: Філософія. 2015. Т. 257. вип. 245. С. 38–42.
4. Данильян О. Г. Дзьобань О. П. Інформаційно-комунікативна природа суспільства: еволюція точок зору на проблему. *Вісник Національного юридичного університету ім. Ярослава Мудрого*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2018. Т. 3 (38). С. 8–20.
5. Скиба І. П. Специфіка комунікативних процесів в умовах інформатизації суспільства. *Вісник Національного авіаційного університету*. Серія: Філософія. Культурологія. 2024. № 1. С. 69–74.
6. Чорна Л. В., Танасійчук І. М. Віртуальне спілкування та кібербулінг: філософський аналіз. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2025. Т. 3 (66). С. 87–107.

7. Петрук Н. К. Діалектика відносин формальної та неформальної організації в суспільстві. *Мультиверсум. Філософський альманах* : зб. наук. пр. 2005. № 51. С. 47–67.
8. Петрук Н. К. Комунікація як засада існування наукового товариства. *Науковий вісник Чернівецького університету. Філософія*: зб. наук. пр. 2011. № 541/542. С. 79–82.
9. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство / пер. з нім. А. Онишко. Львів : Літопис, 2000. 321 с.
10. Єрмоленко А. Етика дискурсу Карла-Отто Апеля як «перша філософія» третьої парадигми. *Філософська думка*. 2022. № 2. С. 23–38.
11. Apel K.-O. Transformation der Philosophie. Das Apriori der Kommunikationsgemeinschaft und die Grundlagen der Ethik. Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1973. 446 s.
12. Habermas J. Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung. *Theorie des kommunikativen Handelns. Bd. I*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1981. S. 341–360.
13. Мензел Г. Планирование последствий планируемой деятельности в области научной коммуникации. *Коммуникация в современной науке*. 1976. С. 110–131. URL: <http://libarch.nmu.org.ua/handle/GenofondUA/69036> (дата звернення: 15.09.2025).

REFERENCES

1. Boler, D. (2022). Yednist rozumu ta yogo dyferentsiatsiia za Karlom-Otto Apelem / per. z nim. A. Yermolenko. *Filosofska dumka – Philosophical thought*, 2, 7–22 [in Ukrainian].
2. Prais, D. Dzh. (1976). Tendentsii v razvitii nauchnoi komunikatsii: proshloie, nastoiashcheie, budushcheie. *Komunikatsia v sovremennoi nauke – Communication in modern science*, 93–110. URL: <http://libarch.nmu.org.ua/handle/GenofondUA/69036> [in Russian].
3. Bronnikova, L.V. (2015). Komunikatsiia v suchasni nautsi: novi zasoby dlia vyrobnytsva znannia. *Naukovi pratsi Chornomorskogo derzhavnogo universytetu imeni Petra Mogyly kompleksu “Kyievo-Mogylianska akademiia”*. Seriiia “Filosofiiia” – *Scientific works of the Petro Mohyla Black Sea State University of the Kyiv-Mohyla Academy complex. Series: Philosophy*, Vol. 257(245), 38–42.
4. Danilyan, O.G., Dzoban, O.P. (2018). Informatsiino-komunikatyvna pryroda suspilstva: evoliutsiia tochok zoru na problemu. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho*. Seriiia: filosofiiia, filosofiiia prava, politolohiia, sotsiolohiia – *Bulletin of the Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, Philosophy of Law, Political Science, Sociology*, Vol. 3(38), 8–20 [in Ukrainian].
5. Skyba, I.P. (2024). Spetsyfika komunikatyvnykh protsesiv v umovakh informatyzatsii suspilstva. *Visnyk Natsionalnoho aviatyynoho universytetu. Filsofiiia, kulturologiia – Bulletin of the National Aviation University. Series: Philosophy. Cultural Studies*, 1, 69–74 [in Ukrainian].

6. Chorna, L.V., Tanasiichuk, I.M. (2025). Virtualne spilkuвання ta kiberbuling: filosofskyi analiz. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Serii: filosofii, filosofia prava, politolohiia, sotsiologiia – Bulletin of the Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, Philosophy of Law, Political Science, Sociology, Vol. 3(66), 87–107* [in Ukrainian].
7. Petruk, N. K. (2005). Dialektyka vidnosyn formalnoi ta neformalnoi organizatsii v suspilstvi. *Multyversum. Filosofskyi almanach: Zbirnyk naukovykh prats – Multyversum. Philosophical Almanac: Collection of philosophical works, 51, 47–67* [in Ukrainian].
8. Petruk, N. K. (2011). Komunikaitsiia yak zasada isnuvannia naukovohto tovarystva. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu. Zbirnyk naukovykh prats – Scientific journal of Chernivtsi University. Collection of scientific works, 541/542, 79–82* [in Ukrainian].
9. Habermas, Yu. (2000). Strukturni peretvorennia u sferi vidkrytosti: doslidzhennia kategorii gromadianske suspilstvo / per. z nim. A. Onyshko. Lviv: Litopys [in Ukrainian].
10. Yermolenko, A. (2022). Etyka dyskursu Karla-Otto Apelii yak «persha filosofia» tretioi paradygmy. *Filosofska dumka – Philosophical thought, 2, 22–38* [in Ukrainian].
11. Apel, K.-O. (1973). Transformation der Philosophie. Das Apriori der Kommunikationsgemeinschaft und die Grundlagen der Ethik. Frankfurt a. M.: Suhrkamp [in German].
12. Habermas, J. (1981). Handlungsrationalitat und gesellschaftliche Rationalisierung. *Theorie des kommunikativen Handelns. Bd. I.* Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 341–360 [in German].
13. Menzel, G. (1976). Planirovanie posledvii planiruiemoi dieiatelnosti v oblasti nauchnoi komunikatsii. *Komunikatsia v sovremennoi nauke – Communication in modern science, 110–131*. URL: <http://libarch.nmu.org.ua/handle/GenofondUA/69036> [in Russian].

Petruk Natalia Kyrylivna, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Head of the Department of Philosophy and Social and Human Sciences, Khmelnytskyi National University, Khmelnytskyi, Ukraine

Gapchenko Olena Viktorivna, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Philosophy and Social and Human Sciences, Khmelnytskyi National University, Khmelnytskyi, Ukraine

COMMUNICATION AND ITS ROLE IN THE ACTIVITIES OF A SCIENTIFIC SOCIETY

The article explores the features of communicative processes in science and studies the role of communication in the formation and functioning of the scientific community.

Communication is considered as a universal method of interaction between scientists, as a means of transmitting scientific knowledge and scientific values. It is substantiated that the delineation of the features of formal and informal communication significantly complements the idea of the organizational and institutional structure of modern science. It has been established that communication is an important factor in uniting scientists around solving scientific problems, the basis of the activities of various intellectual groups in science (“invisible colleges”).

Keywords: *communication, science, scientific society, “invisible college”, formal communication, informal communication, information.*



УДК [37.018.1:392.3]:316.3

DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.68.349840>

Дорожко Ірина Іванівна, доктор філософських наук, професор, професор кафедри психологічної і педагогічної антропології, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, м. Харків, Україна

e-mail: psychotherapy16@gmail.com

ORCID iD: 0000-0001-9339-7737

Малихіна Олена Євгенівна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психологічної і педагогічної антропології, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, м. Харків, Україна

e-mail: malykhinaelena17@gmail.com

ORCID iD: 0000-0002-9236-4906

Туріщева Людмила Василівна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки і психології, Харківська державна академія фізичної культури, м. Харків, Україна

e-mail: turludvas@gmail.com

ORCID iD: 0000-0002-3265-2666

ІНТЕГРАТИВНІ МОДЕЛІ ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНОГО ОСМИСЛЕННЯ ДИТИНИ В КОНТЕКСТІ РОДИННОГО ВИХОВАННЯ

У статті досліджено інтегративні моделі філософсько-антропологічного осмислення дитини в контексті родинного виховання. Проаналізовано наукові підходи до визначення інтегративних моделей філософсько-антропологічного і екзистенціально-антропологічного осмислення феномену дитини і родинного виховання. Підкреслено, що родинне виховання концептуалізується як відкрита багаторівнева система соціальних, культурних і педагогічних відносин, координація яких відбувається через комунікативні практики на макро-, мезо- і мікрорівнях суспільного життя.

Ключові слова: дитина, родина, родинне виховання, глобалізація, міжкультурний простір.

Постановка проблеми. Філософсько-антропологічна й екзистенціально-антропологічна концептуалізація дитини і родинного виховання сприяють

розкриттю подвійної інтенціональності останнього, що зумовлено його особливим онтоантропологічним статусом. З одного боку – це виховання в родині, яке має комплексний характер як єдність світоглядного, морально-етичного, трудового, фізичного і політичного виховання. З іншого боку – це самовиховання родини як такої, що є передумовою її розвитку і мінімізації ризиків родинного виховання.

Родинне виховання не повинно обмежуватись вільним часом та сферою дозвілля, де здебільшого реалізуються виховні ініціативи батьків. Безперервність і систематичність виховання в сучасній родині є багатоаспектним як змістовно, так і функціонально. Воно потребує від батьків не тільки мінімуму психолого-педагогічної підготовки, а й організаційної культури, соціальної відповідальності, світоглядної культури та розвинутої моральної свідомості, на підставі яких формується зміст і курикулум родинного виховання, здатного відповідати вимогам демократичного суспільства.

Образ дитини виступає філософсько-освітньою модифікацією образу людини як «недостатньої істоти», яка потребує допомоги для розвитку і реалізації своїх сутнісних сил. Марксистська філософська антропологія, зокрема, тематизує важливу проблему емансипації дитини в родині, подолання відчуження дитини в репресивних практиках родинного виховання. Ставлення до дитини в родині, суспільне визнання певного образу дитини визначають стиль родинного виховання. Ідеально-типовими полюсами останнього є авторитарний і партнерський стилі, комбінації яких утворюють плюральні моделі родинного виховання із застосуванням відповідних антропотехнік. Гуманізація родинного виховання потребує герменевтичного розширення розуміння дитини як Свого-Іншого, що вводиться до спільного життєвого світу [1, с. 123].

Філософські розвідки, включаючи дослідження філософсько-антропологічного матеріалу, сприяють створенню цілісної та динамічної картини поглядів на дитину і родинне виховання. Філософсько-антропологічна концептуалізація родинного виховання та сімейних відносин зумовлена вже самим предметом дослідження, таким глибинним і об'ємним підходом, при якому сім'я, родина характеризується як «елемент соціальної структури», «клітина суспільства», «найбільш складна форма соціальної спільності».

Дослідження філософсько-антропологічних концепцій, їхня цінність вважається неможливим, якщо розглядати ці концепції статично, в їхньому сучасному дискурсі: будь-яка філософсько-антропологічна концептуалізація родинного виховання має свій історичний шлях, без дослідження якого визначення чинників розвитку постає складним питанням. Системи поглядів, філософські школи мають своїх попередників і послідовників, зв'язок яких

безперечний. Без розуміння концепцій родинного виховання, без екскурсу в минуле філософії й антропології неможливо розв'язати питання теоретичного і практичного характеру в питаннях дослідження феномену дитини та дитинства [2, с. 4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Оскільки адресатом родинного виховання є дитина, важливим є узагальнення філософсько-освітніх, філософсько-психологічних, культурологічних і філософсько-педагогічних концептуалізацій дитини й дитинства в історичній ретроспективі, а також у сучасних соціокультурних контекстах. Тут треба передусім назвати таких авторів, як М. Вінтергоф [3], В. Кремень [4], М. Култаєва [5], Б. Мітчел [6], В. Сухомлинський [7], Н. Радіонова [8], А. Тремль [9] та ін. Важливі ідеї щодо змісту і призначення родинного виховання висвітлено у працях філософів – представників української традиції, зокрема у працях Г. Сковороди [10], М. Култаєвої [5], О. Сухомлинської [11], М. Поповича [12] та ін.

Культурні пласти є частиною дитячої субкультури, вони змінюють та структурують внутрішній простір особистості. Культурні пласти сприяють виникненню нової форми організації життєвих стратегій у цілому. Дослідженням дитячої субкультури в історичній ретроспективі займалися А. Кузьмінський [13], В. Федяєва [14], Б. Траск [15].

Безперечно, необхідно розглядати світ дитинства не тільки як продукт соціалізації та наuczіння світу дорослих, а й як своєрідну субкультуру, соціокультурну реальність.

Формулювання цілей. Мета дослідження полягає в аналізі інтегративних моделей філософсько-антропологічного осмислення дитини в контексті родинного виховання.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Мультиваріантність дитячих образів відображає зміни в реальному змісті дитинства та його символізації в культурі. Образи дитинства досліджуються науковцями на різних рівнях:

1. Естетичний рівень передбачає демонстрацію можливостей будь-якого художнього напрямку (наприклад, дитина в епоху романтизму характеризується зовсім іншим чином, ніж дитина в епоху просвітництва).

2. Історичний рівень досліджує еволюцію образів дитинства і реального стану дітей від XVIII до XX ст.

3. Психологічний рівень вивчає образи дитинства як утілення різних психологічних типів; за визначенням О. Шпенглера, по суті, у будь-якій культурі є власна систематична психологія, як і власний стиль знання людей і життєвого досвіду. І як окремий щабель – епоха схоластики, софістики, Просвітництва – проєктує свою картину числа, картину мислення, картину природи,

що характеризує в рамках окремої епохи, так і кожне сторіччя пронизане духовністю, має свою картину душі [2].

4. Соціологічний рівень виступає як проєкція класових, екологічних та інших особливостей сфер життєтворчості та виховання («міське» дитинство, на відміну від «сільського», «буржуазне» або «пролетарське»).

5. Біографічний рівень виступає як відображення індивідуальних властивостей характерологічних та біографічних рис автора. Якщо характеризувати французьку літературу (романи та художні автобіографії) XIX–XX ст., то можна помітити цікаву картину опису дитячих образів.

З точки зору історичної ретроспективи, статус дитини змінюється на межі XVII–XVIII ст. За дитиною визнається особливий статус і особливий стан у сім'ї, вважається, що дитину необхідно виховувати. За Л. Демозом, у XVII–XVIII ст. кардинальні зміни пов'язані з пластичністю меж емоційних зв'язків між дітьми й батьками.

XVII–XVIII ст. впливає на родинне виховання і змінює його. Сім'я стає «дитиноцентрованою». Почуття, любов до покоління, що підростає, визначаються на рівні морально-ціннісних норм. Багатодітність вважається доброчесністю, відсутність дітей сприймається як особиста та соціальна драма.

У кінці XIX ст. погляди на сім'ю й родинне виховання значно змінюються. Під впливом соціальних змін та прогресування емансипації жінок формується погляд на сім'ю, як на подружжя. Значно змінюється статус новонародженої дитини. У шлюбних відносинах народження дитини залишається на другому плані, а саме покоління, що підростає, сприймається як додаток до шлюбних відносин.

У XX ст. прогресує економічна самостійність і незалежність жінки. Вона приймає рішення щодо народження і виховання дитини. Слід зазначити, що функції чоловіка в міжособистісних стосунках змінюються. Потреба в народженні дітей знижується, змінюється статус соціальних інститутів у вихованні нового покоління. Питання відповідальності набувають інших характерологічних ознак. За рахунок участі соціальних інститутів знижується батьківська відповідальність у вихованні дітей. Спостерігаються зміни в емоційних зв'язках між дитиною і дорослим, змінюються ціннісні аспекти у площині родинного виховання. У сучасних умовах цінність дітей визнається на рівні особистісного складника, що саме дає можливість обмежувати народжуваність. Не є виключенням той факт, що одна дитина в сім'ї змінює виховні орієнтири батьків. Вони приділяють велику увагу дитині у виховному процесі. Як наслідок, дитина в майбутньому набуває рис соціально інфантильної особистості.

Найвагомішим внеском у вітчизняній теорії та практиці виховання другої половини XX ст. є дитиноцентрична концепція сімейного виховання В. Сухом-

линського [7]. Звертаючися до проблем сімейного виховання, В. Сухомлинський був глибоко переконаний у потенційній силі родинного виховання. Узагальнення результатів практичної роботи видатного педагога відбито у працях: «Духовний світ школяра» (1961), «Павлиська середня школа» (1969), «Серце віддаю дітям» (1969), «Народження громадянина» (1970), «Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості» (1971), у збірках «Батьківська педагогіка», «Книга про любов» (1983), «Мудрість батьківської любові» (1988) [14, с. 167].

Виступаючи колективним носієм макро- і мікросоціокультурних традицій, сім'я створює власний мікросоціальний простір. Внутрішній простір сім'ї і первинний зовнішній простір «малої культури» для дитини є так би мовити проєктивним механізмом різнобічного зовнішнього досвіду людства («велика культура»). Внутрішня сімейна «версія буття» виникає на підставі історично-культурного досвіду людей багатьох поколінь.

У межах «версії буття», в емоційно насиченому сімейному просторі для дитини:

1. Виникають унікальні для буття дитини соціальні ситуації розвитку.
2. Закладаються основні семіотичні зони, які визначають цінності буття – своєрідні модулі свідомості.
3. Формуються настанови, за допомогою яких доросла людина керується в організації, усвідомленні й оцінюванні своєї життєвої стратегії.

Характерною рисою сучасного етапу розвитку наук про людину, включаючи вивчення світу дитинства, є все більш виразне розуміння того, що йдеться не просто про об'єкт виховання, соціалізацію та інші зовнішні впливи, а про свідомий, активний суб'єкт життєдіяльності [2].

В умовах сьогодення існують різноманітні виміри дітей і дитинства. Поки в наш час ми стикаємося з великою групою вчених, які працюють над концептуалізаціями поняття дитинства. Спостерігається ефект турботи про дітей, соціалізація, виховання дітей і ефект батьківської праці. У сфері дослідження дітей і дитинства мало робіт щодо того, яким чином ці дані отримані, як відбувається перехід від світу дорослих до дитячої субкультури, як набутий досвід використовується самими дітьми.

Теорія екологічних систем У. Бронфенбренера, або екологія розвитку людини – теорія соціалізації і розвитку дитини. Екологічний простір розвитку дитини, за У. Бронфенбреном, складається з таких систем: 1) мікросистема; 2) мезосистема; 3) екзосистема; 4) макросистема.

Ці системи між собою взаємопов'язані та інтерпретуються таким чином: мікросистема – сім'я дитини; мезосистема – дитячий садок, школа, двір; екзосистема – соціальні організації у площині світу дорослих; макросистема – культурні звичаї країни, цінності, ресурси.

На перший погляд, модель досить проста. Велику кількість речей У. Бронфенбренер описує реалістично, показує гнучкі як прямі, так і зворотні зв'язки в теорії екологічних систем. Автор теорії підкреслює, що екологічні системи рухливі, з часом змінюються. Народження молодшої сестри, початок навчання у школі, розлучення батьків впливають на розвиток особистості, змінюють зв'язки дитини з середовищем.

У межах екологічної теорії розвитку особистості У. Бронфенбренер показує, що становлення дитини відбувається в системі взаємопов'язаних середовищ різного рівня. Первинним простором життєдіяльності виступає сім'я, у якій щоденні взаємини, емоційний клімат, прийняті норми та очікування безпосередньо впливають на формування характеру й поведінкових стратегій дитини. Доброзичлива, підтримувальна атмосфера сприяє емоційній стабільності, тоді як напруженість, конфліктність або знецінення потреб дитини породжують захисні чи протестні реакції. Водночас сімейні взаємодії не є односторонніми: особистісні особливості самої дитини, її темперамент і поведінка здатні змінювати стиль реагування дорослих, що засвідчує динамічний характер сім'ї як соціальної системи.

Наступний рівень соціального середовища формується у просторі позасімейних взаємодій – у закладах дошкільної та шкільної освіти, неформальних дитячих спільнотах, дворі. Ці середовища пов'язані з сім'єю численними комунікативними та виховними зв'язками. Співпраця між батьками й педагогами створює умови для узгодженого впливу на дитину, тоді як розрив або конфлікт між цими сферами ускладнює її адаптацію. Водночас значущість подій і взаємин у цьому середовищі по-різному переживається дітьми залежно від їхніх індивідуального досвіду, мотивації та психологічних особливостей.

Ширший контекст розвитку дитини охоплює соціальні структури, безпосередньо не залучені до її щоденного життя, але такі, що опосередковано впливають на сім'ю. Ідеться про інституції світу дорослих – місце роботи батьків, соціальні служби, громадські організації. Підтримка з боку цих структур може проявлятися у формі соціальних гарантій, гнучких умов праці або допомоги з боку близького соціального оточення. Відсутність таких зв'язків часто супроводжується ізоляцією родини, зростанням напруження у взаєминах та зниженням якості виховної взаємодії з дитиною.

Найбільш загальний рівень середовища становлять культурні зразки, ціннісні орієнтири та ресурси суспільства, які задають рамки для організації сімейного життя і виховання. Соціальна політика, традиції підтримки батьківства і материнства, домінантні уявлення про дитинство визначають можливості родини в реалізації виховних функцій. За відсутності належної батьківської уваги жоден з інших рівнів соціального середовища не здатний по-

вністю компенсувати дефіцит емоційної підтримки, оскільки світоглядні та ціннісні основи розвитку дитини формуються насамперед у культурному й сімейному контексті.

За твердженням У. Бронфенбренера, значний вплив на розвиток дитини здійснює макросистема. Наприклад, американську державну програму компенсаторного навчання «Хед Старт» спрямовано на розвиток інтелектуальних здібностей школярів із малозабезпечених сімей та на підвищення якості освіти. Американська державна програма компенсаторного навчання «Хед Старт», за словами У. Бронфенбренера, вплинула на розвиток кількох поколінь американських дітей. Дитячий світ у теорії екологічних систем здійснює різні функції – він є як продуктом, так і засновником навколишньої дійсності [2].

Нова форма організації життєвих стратегій особистості пов'язана з глобалізаційними процесами. Найбільший вплив глобалізації відчули діти та молодь. Ставлення до дитини в сім'ї значно змінилось. У сучасних сім'ях дозволяється дітям мати «голос» у раніше неймовірних випадках. Усе більш поширеним стає, наприклад, запитати дітей висловити свою думку і висловити свої побажання в деяких сферах їхнього життя. Це іноді називають зростанням демократизацією життєвого досвіду дітей. Діти заохочуються, а інколи змушені брати участь у прийнятті рішень, що впливають на їхнє життя (наприклад у випадку розлучення батьків). Діти можуть утворювати відносини і товаришувати з тими, хто може і не відповідати соціальному статусу батьків (соціальні мережі, інтернет). Ця загальна тенденція змінює структуру сім'ї і вищує нові припущення щодо виховних аспектів.

Необхідність нових підходів і парадигм є особливо важливим фактором для розуміння сучасних соціальних змін по відношенню до сімей. Оскільки сучасний світ стає все більш взаємозалежним через економічну інтеграцію, технологічні і комунікаційні досягнення, політичні перетворення – сфера сім'ї є основною ареною, де процеси глобалізації реалізуються. Незважаючи на загальне визнання складності й соціальної значущості глобалізації, більшість аналізів зорієнтовано на глобальну економіку, політичні течії. Ось чому обмежений погляд на глобалізацію має такі серйозні, складні наслідки для розуміння соціального життя і соціальних перетворень. Глобалізацію можна зрозуміти як таку, що має різні значення, наслідки та проблеми для сім'ї залежно від їхнього конкретного контексту.

Спостерігачі сучасних сімей зауважують, що в сучасних умовах розвитку суспільства жоден нормативний сімейний устрій не переважає. Оскільки сім'я стає все більше різноманітною, вона включає в себе партнерів по життю з дітьми і без дітей, батьків, подружні пари без дітей, сім'ї з одним батьком, бабусів і дідусів, які виховують дітей, міжнаціональні пари і одностатеві сім'ї.

Люди намагаються розробити нові правила для себе по відношенню до норм, традицій і цінностей. Наприклад, у США зростання різних форм сім'ї також супроводжується ностальгією за міфічною формою сім'ї, коли родина не стикалася з таким великим вибором устрою і його змінами.

Умови, у яких має відбуватися родинне виховання в Україні, сприяють не розгортанню, а згортанню його функціонального потенціалу. У родинах з високими статками відбувається, з одного боку, рефеодалізація родинного виховання, заміна його різними симулякрами, а з іншого, – такі родини широко використовують наявні можливості освітніх і виховних послуг. Бідні родини об'єктивно мають дефіцит часу. Через це вони здійснюють виховання своїх дітей фрагментарно і несистематично, що негативно впливає на розвиток їхньої особистості, зменшує їхній стартовий освітній капітал. Родинне виховання не повинне обмежуватись вільним часом та сферою дозвілля, де здебільшого реалізуються виховні ініціативи батьків. Безперервність і систематичність виховання в сучасній родині є багатоаспектним як змістовно, так і функціонально. Воно потребує від батьків не тільки мінімуму психолого-педагогічної підготовки, а й організаційної культури, соціальної відповідальності, світоглядної культури та розвинутої моральної свідомості, на підставі яких формується зміст і курикулум родинного виховання, здатного відповідати вимогам демократичного суспільства.

Державна демографічна політика і заходи, спрямовані на підтримку родини, повинні містити в собі освітньо-виховний складник, розгляд родинного виховання як інвестиції, що вкладається в дитину, розгляд останньої довгостроковим проєктом реалізації батьківських амбіцій. Така мета родинного виховання зумовлює його дегуманізацію, підпорядковує моделі життєтворчості дитини та батьків ідеалам і цінностям престижного споживання.

Уточнюючи зміст і межі застосування принципу дитиноцентризму, у ході наукових розвідок постає необхідність формально-логічного та функціонального розрізнення між онтологічним, аксіологічним та методологічним дитиноцентризмом, що має принципове значення для процесів цілепокладання в родинному вихованні. Онтологічний дитиноцентризм виходить з особливо-го антропологічного статусу дитини як незавершеного дорослого. Метою родинного виховання, що ґрунтується на такій інтерпретації цього принципу, є прискорення фізичного, психічного і розумового розвитку дитини. Виховання, особливо моральне і світоглядне, тут замінюється антропотехніками, а батьки виконують функції специфічних тренерів і менеджерів власної дитини. У шоу-бізнесі існує навіть маркетингова мережа батьківських пропозицій щодо постмодерної експлуатації власних дітей, що забезпечується маніпулятивними виховними практиками. Аксіологічний дитиноцентризм про-

голошує дитину найвищою цінністю, романтизує образ дитини, підпорядковуючи йому цілі й завдання родинного виховання, що у парадоксальний спосіб провокує педагогічну занедбаність дитини. Лише методологічний дитиноцентризм як засіб зосередження виховних та освітніх зусиль на проблемах повноцінного розвитку дитини забезпечує охорону її фундаментальних прав і захист від невинуватених батьківських амбіцій. Поза межами такого розрізнення абсолютизація цього принципу у виховних практиках родинного виховання спричиняє появу нерозривних симбіотичних зв'язків між батьками і дітьми (М. Вінтергофф), що перешкоджає самореалізації дитини в дорослому житті, гальмує її соціо- і психогенетичний розвиток [3].

Дослідження процесів глобалізації, сім'ї і дитинства перебувають сьогодні на початкових стадіях. З поверхневого ракурсу, діти належать до «приватної» або вітчизняної сфери життя. Вони є частиною локального оточення і не підпадають під прямий вплив процесу глобалізації. З точки зору більшості, глобалізація є частиною «громадської» сфери, тобто вона впливає на макропроцеси і пов'язана зі змінами політики, економіки, з розвитком ринку. Під час детального дослідження виявляється, що насправді існує багатоаспектний зв'язок між дітьми, дитинством та глобалізацією. Виявляється абсолютно неправильно розділяти дитину і глобалізацію на категорії типу приватної та громадської, вітчизняної та інтернаціональної. Також проблематика полягає в уявленні про дітей як про вікову групу, що потребує певних ресурсів, підтримки та уваги всього світу. Науковці з питань дітей та дитинства вважають, що в процесі дослідження було відокремлено історичизацію та денатуралізацію суті кожної категорії соціальної самовизначеності (основним чином включає в себе такі критерії, як расова, етнічна, гендерна, класова та національна приналежність). Дитинство досі залишається одним із тих понять, які наполегливо намагаються окреслити з точки зору біологізації та універсалізації.

Універсалізаційний і біологічний підходи до дослідження дітей і дитинства заперечують усі надбання в контексті зв'язку, доступу до ресурсів і мінливості людської природи. Глобалізація породила популярні бачення того, що собою становить дитинство, і того, що діти повинні робити в дитинстві. З погляду Заходу, дітей потрібно «охороняти» від несприятливих умов і складних питань, вони повинні розвиватись у грі, ходити до школи. Розроблені концепції щодо досліджень дітей і дитинства культурно, історично, політично зумовлюються і стають як, власне, культурними, так і міжкультурними надбаннями. Міжкультурні зв'язки впливають на формування дитини як особистості, у той час як система освіти перебуває під впливом освітніх практик, основних загаль-

ноприйнятих уявлень про успішну педагогіку, здатну навчати покоління, що підростає [15, с. 105].

Висновки. Результати наукових досліджень дають можливість дійти висновку, що під тиском глобалізаційних процесів, унаслідок індивідуалізаційних зсувів у сучасному суспільстві відбувається трансформація традиційної родини, руйнація родинних стосунків. Домагання на визнання кожного члена родини впливає на стан і методи родинного виховання, імперативом якого стає любов і повага до дитини, а також неприпустимість репресивних виховних комунікацій у родині. У сучасних соціокультурних контекстах посилюється виховний вплив дітей на батьків. Педагогіка співробітництва є одним із фундаментальних принципів сучасної філософії родинного виховання, але при цьому дорослі не повинні ухилятися від своїх обов'язків керувати виховним процесом, бути зразком наслідування для дітей.

Перспективи подальших наукових розвідок вбачаються в дослідженні систем сімейного розвитку та виховних практик, які в умовах невизначеності стають усе більш актуальними.

ЛІТЕРАТУРА

1. Kapsch E. Verstehen des Anderen. Fremdverstehen im Anschluss an Husserl, Gadamer und Derrida. Berlin : Parodus Verlag, 2015. 163 p.
2. Дорошко І. І. Родинне виховання у сучасних соціокультурних контекстах: філософсько-освітній аспект : монографія. Харків : FOP Brovin OV, 2013. 565с.
3. Вінтергофф М. Маленьким тиранам ні! або, Чому самого лише виховання недостатньо. Київ : Темпора, 2011. 200 с.
4. Кремень В. Г. Феномен інновацій: освіта, суспільство, культура : монографія. Київ : Педагогічна думка, 2008. 472 с.
5. Култаєва М. Д. Дитина у рефлексіях сучасної західної філософії освіти. *Вісник ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Філософія*. 2012. Вип. 35. С. 118–127.
6. Mitchell B. Ann The boomerang age: transitions to adulthood in families. New Jersey : Transaction Publishers, 2006. 230 p.
7. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : у 5 т. / за ред. О. Г. Дзевєрін. Київ : Рад. шк., 1976. Т. 3. 668 с.
8. Радіонова Н. В. Формування релігійного світогляду у мультикультурному суспільстві: досвід Слобожанщини ХІХ століття. *Науковий вісник. Філософія*. 2012. Вип. 39. С. 79–91.
9. Trembl A. K. Allgemeine Pädagogik. Grundlagen, Handlungsfelder und Perspektiven der Erziehung. Stuttgart : Kohlhammer, 2000. 304 s.

10. Сковорода Григорій. Повне зібрання творів : у 2 т. / за ред. В. І. Шинкарук. Київ : Наук. думка, 1973. Т. 1. 532 с.
11. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем : монографія. Київ : АПН України, 2003. 213 с.
12. Попович М. В. Національна культура і культура нації. Київ : Знання, 1991. 64 с.
13. Кузьмінський А. І., Омеляненко В. Л. Педагогіка родинного виховання : навч. посіб. Київ : Знання, 2006. 324 с.
14. Федяєва В. Л. Сімейне виховання в історичній ретроспективі (друга половина XIX – XX століття) : монографія. Херсон : РІПО, 2010. 348 с.
15. Trask B. Globalization and Families. London : Dordrecht Heidelberg, 2010. 220 p.

REFERENCES

1. Kapsch, E. (2015). Verstehen des Anderen. Fremdverstehen im Anschluss an Husserl, Gadamer und Derrida. Berlin: Parodus Verlag.
2. Dorozhko, I.I. (2013). Rodynne vykhovannia u suchasnykh sotsiokulturnykh kontekstakh: filosofsko-osvitnii aspekt: monohrafiia. Kharkiv: FOP Brovin OV [in Ukrainian].
3. Winterhoff, M. (2011). Malenkym tyranam ni! abo, Chomu samoho lyshe vykhovannia nedostatno. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
4. Kremen, V.G. (2008). Fenomen innovatsii: osvita, suspilstvo, kultura: monohrafiia. Kyiv: Pedahohichna dumka [in Ukrainian].
5. Kulataeva, M.D. (2012). Dytyna u refleksiiakh suchasnoi zakhidnoi filosofii osvity. *Visnyk KhNPU im. H.S. Skovorody. Filosofiia – Bulletin of KhNPU named after G.S. Skovoroda. Philosophy*, 35, 118–127 [in Ukrainian].
6. Mitchell, B. (2006). Ann The boomerang age: transitions to adulthood in families. New Jersey: Transaction Publishers, 2006.
7. Sukhomlynsky, V.O. (1976). Vybrani tvory (Vols. 1–5); Vol. 3 / (Ed.) O.H. Dzeverin. Kyiv: Radianska shkola, T. 3 [in Ukrainian].
8. Radionova, N.V. (2012). Formuvannia relihiinoho svitohliadu u multykulturnomu suspilstvi: dosvid Slobozhanshchyny XIX stolittia. *Naukovyi visnyk. Filosofiia. Scientific Bulletin. Philosophy*, 39, 79–91 [in Ukrainian].
9. Tremml, A.K. (2000). Allgemeine Pädagogik. Grundlagen, Handlungsfelder und Perspektiven der Erziehung. Stuttgart: Kohlhammer.
10. Hryhorii Skovoroda. Povne zibrannia tvoriv. (Vols. 1–2); Vol. 1 (1973) (Ed.) V.I. Shynkaruk. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
11. Sukhomlynska, O.V. (2003). Istoryko-pedahohichni protses: novi pidkhody do zahalnykh problem: monohrafiia. Kyiv: APN Ukrain [in Ukrainian].
12. Popovich, M.V. (1991). Natsionalna kultura i kultura natsii. Kyiv: Znannya [in Ukrainian].
13. Kuzminsky, A.I., Omelyanenko V.L. (2006). Pedahohika rodynnoho vykhovannia: navch. posib. Kyiv: Znannya [in Ukrainian].

14. Fedyaeva, V.L. (2010). Simeine vykhovannia v istorychnii retrospektyvi (druga polovyna XIX – XX stolittia): monohrafiia. Kherson: RIPO [in Ukrainian].
15. Trask, B. (2010). Globalization and Families. London: Dordrecht Heidelberg.

Dorozhko Iryna Ivanivna, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Professor Department of Psychological and Pedagogical Anthropology Kharkiv National Pedagogical University named after G. S. Skovoroda, Kharkiv, Ukraine

Malykhina Olena Evgeniyevna, Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Psychological and Pedagogical Anthropology, Kharkiv National Pedagogical University named after G. S. Skovoroda, Kharkiv, Ukraine

Turishcheva Lyudmila Vasylivna, Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Pedagogy and Psychology, Kharkiv State Academy of Physical Culture, Kharkiv, Ukraine

INTEGRATIVE MODELS OF PHILOSOPHICAL- ANTHROPOLOGICAL UNDERSTANDING OF THE CHILD IN THE CONTEXT OF FAMILY UPBRINGING

The article explores integrative models of philosophical and anthropological understanding of the child in the context of family upbringing. Scientific approaches to defining integrative models of philosophical and anthropological and existential anthropological understanding of the phenomenon of the child and family upbringing are analyzed. It is emphasized that family upbringing is conceptualized as an open multi-level system of social, cultural and pedagogical relations, the coordination of which occurs through communicative practices at the macro-, meso- and micro-levels of social life.

Keywords: child, family, family upbringing, globalization, intercultural space.



Потіщук Ольга Олегівна, кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії, Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», м. Київ,
Україна
e-mail: potya@ukr.net
ORCID iD: 0000-0001-9767-237X

ЛОГІКА ЯК НОРМАТИВНА ТА ОПИСОВА МОДЕЛЬ МИСЛЕННЯ: МЕЖІ ФОРМАЛІЗАЦІЇ РАЦІОНАЛЬНОГО ПІЗНАННЯ

У статті здійснено філософський аналіз логіки як єдності нормативного принципу та описової моделі мислення. Визначено межі формалізації, де жорсткі алгоритми не здатні відтворити гнучкість людської інтуїції та контекстуальності. У світлі викликів штучного інтелекту доведено, що раціональне пізнання виходить за рамки чистої обчислюваності, визначаючи логіку як відкриту філософську систему, а не лише технічний інструментарій.

Ключові слова: логіка, мислення, нормативність, логічні закони, правильне міркування, раціональність, формалізація.

Постановка проблеми. Проблема природи логічного знання протягом століть залишається однією з найбільш дискусійних тем філософської рефлексії. Чи є логіка «наукою про те, як ми мислимо», чи вона є «наукою про те, як ми повинні мислити»? Ця дихотомія між описовим (дескриптивним) та нормативним підходами визначає не лише методологію самої логіки, а й загальні засади теорії пізнання. У добу тотальної цифровізації та спроб створення досконалого штучного інтелекту питання про межі формалізації раціонального стає критичним. Якщо раціональність можна повністю формалізувати, то логіка остаточно перетворюється на розділ математики, втрачаючи свою філософську природу. Проте якщо існують «необчислювальні» аспекти мислення, логіка має повернутися до своїх витоків як філософська дисципліна, що досліджує живий логос у його смислотворчій повноті, а не редукується до формальних алгоритмічних процедур.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема визначення статусу логіки та меж її формалізації є предметом глибокої міждисциплінарної рефлексії. Витоки розуміння логіки як інструментарію та канону раціональності за-

кладено у класичних працях Арістотеля [10]. Подальший розвиток ідей щодо раціонального пізнання та логічного обґрунтування науки в західноєвропейській культурі пов'язаний із постаттю Г.-В. Лейбніца [5], чий внесок як геніального мислителя аналізують І. Паньонко [Там само] та О. Ряшко [Там само].

Дискусія про нормативність логіки бере початок від «Логіки» І. Канта [17], де вона розглядалася як суто формальна наука про закони розсудку, силогістичних фігур та їхній інтелектуальний контекст.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. Г. Фреге [25] (чий логіко-семантичний підхід також досліджує Є. Глущенко [13]) та Е. Гуссерль [14] здійснили «антипсихологічний поворот», стверджуючи, що логічні закони мають об'єктивний, ідеальний характер, незалежний від актів людської психіки. Особливе місце в дослідженні логіки як системи посідає діалектичний підхід Г.-В.-Ф. Гегеля, викладений у його працях «Наука логіки» [15] та «Енциклопедія філософських наук» [16].

Проблема логіки як методології наукового пізнання та її нормативного характеру посідає центральне місце у працях Карла Поппера, який досліджував логіку наукового відкриття [18], концепцію об'єктивного знання [12; 24], а також критично аналізував діалектику [22] та логіку соціальних наук [19] у контексті відкритого суспільства [20]. Розвиток ідей Поппера щодо методології раціонального пізнання, зокрема крізь призму доказів і спростувань, представлена в роботах І. Лакатоша [23]. Фундаментальні визначення категорії логіки та мислення містяться у «Філософському енциклопедичному словнику» за редакцією В. Шинкарука [7], що також знаходять відображення у розвідках В. Десятника [1].

У сучасному українському науковому дискурсі питання нормативності логіки та її здатності бути моделлю мислення ґрунтовно аналізують І. Хоменко [9] та Я. Шрамко [Там само]. Методологічний потенціал логіки й діалектики у сфері наукового пізнання, зокрема у правознавстві, досліджує М. Костицький [3; 4]. Питання практичної реалізації логічних моделей та межі формалізації раціонального пізнання через упровадження штучного інтелекту розглядаються в роботах Л. Николайчук [8] та О. Безштанько [Там само] (інформатизація знань на основі продукційних моделей), а також Р. Радейка [6] (формалізація як метод дослідження).

Технологічний аспект алгоритмізації та використання нейронних мереж для обробки даних, що демонструють сучасні межі прикладної формалізації, представлено в дослідженнях С. Ковбасюка [2], Р. Осадчука [Там само], М. Романчука [Там само] та Л. Наумчак [Там само]. Осмислення логіки в цих працях відбувається на перетині суто формальних процедур та необхідності врахування дескриптивних особливостей реального пізнавального процесу.

Формулювання цілей. Дослідити взаємозв'язок нормативних та описових аспектів логіки в контексті сучасного раціонального пізнання, а також виявити фундаментальні межі формалізації мислення, що виникають при зіткненні жорстких алгоритмічних структур із гнучкою природою людської свідомості та виклики штучного інтелекту.

Виклад основного матеріалу. Логіка в системі філософського знання завжди посідала особливе місце, виконуючи роль одночасно і фундаменту, й інструменту пізнання. Проте її статус залишається двоїстим. З одного боку, ми розглядаємо логічні закони (закон тотожності, виключення суперечності, виключеного третього) як абсолютні норми, порушення яких веде до заперечення можливості істинного висловлювання. «З часів Аристотеля [10] предметом логіки вважають міркування, загальнозначущий умовивід, або доведення. Відповідно до цього, логіка як особлива «наука про доведення» виконує важливу функцію – “казати нам, що з чого випливає” і, відтак, покликана відокремлювати “правильні”, тобто логічно коректні міркування від “неправильних”. Такий погляд на предмет логіки та її завдання цілком відповідає методичним потребам “логічної освіти”» [9, с. 53]. Отже, з іншого боку, історія науки показує, що реальне людське мислення рідко дотримується канонів формальної логіки в їхній чистоті. Це породжує фундаментальне питання: чи є логіка ідеалізованим проєктом людського духу, чи вона є дзеркалом реальних когнітивних механізмів?

Нормативність логіки базується на переконанні, що раціональне пізнання не є хаотичним потоком вражень, а має підпорядковуватися певній внутрішній примусовості. Слід зазначити, що ідею логіки як нормативної дисципліни було ретельно обґрунтовано Чарльзом Пірсом [11], який визначив логіку як «теорію самоконтрольовального або обдуманого (deliberate) мислення». Пірс наголошував, що «логіка як насправді нормативна наука передбачає відповідь на питання, чого слід прагнути, ще до того, як воно само могло б здійснитися». Тут Пірс «спирається на власну концепцію нормативної науки, яку він розробив у межах загальної класифікації наук» [9, с. 54]. Отже, Ч. Пірс [11], спираючись на власну класифікацію наук, обґрунтовує статус логіки саме як нормативної теорії, що встановлює стандарти (канони) правильного міркування, чітко відмежовуючи її від психології чи інших наук, які лише описують фактичні процеси мислення

Це розмежування між фактом мислення та нормою мислення стає ключовим для антипсихологістичної традиції. Найбільш радикальну форму це протиставлення набуло у філософії Г. Фреге.

Як зазначав Г. Фреге [25], логіка досліджує не закони того, як люди думають (що є предметом психології), а закони «буття істини». «Не слід плутати

психологічне з логічним, суб'єктивне з об'єктивним. Закони логіки – це не закони природи, а межі, всередині яких повинне рухатися наше мислення, якщо воно прагне до істини. Ці закони не описують, як ми фактично мислимо, а визначають, як ми повинні мислити. Логіка має справу не з уявленнями окремих людей, а з об'єктивним змістом думок, який є спільним для всіх мислячих істот» [25]. У цьому вимірі логіка виступає як етика мислення. Отже, потрібно мислити логічно не тому, що наш мозок так сконструйований, а тому, що тільки так ми можемо претендувати на об'єктивність.

З філософської точки зору, нормативність означає ідеальність. Логічні оператори (кон'юнкція, диз'юнкція, імплікація) – це не емпіричні об'єкти, а ідеальні типи. Коли ми записуємо формулу $(A \wedge B) \rightarrow A$ (A and B) $\rightarrow A$, ми стверджуємо аналітичну істину, яка не залежить від того, чи існує в світі хоча б один індивід, здатний її зрозуміти. Нормативна модель логіки створює простір «чистої раціональності», де суб'єкт виступає лише як носій логічної форми. Проте тут прихована пастка, яка вказує на те, що відрив логіки від суб'єкта перетворює її на метафізичну систему, відірвану від живого процесу пізнання.

На відміну від нормативістського розуміння, дескриптивна позиція виходить з того, що логіка покликана не встановлювати приписи мислення, а реконструювати реальні когнітивні структури людського розуму. Психологізм XIX ст. намагався редукувати логіку до законів асоціації та психічних актів. Хоча Гуссерль [14] переконливо довів неможливість такої редукції, стверджуючи, що «логічні закони та їхні складові частини, «ідеальні значення», не є продуктами людського мислення, а, радше, об'єктивними структурами, які виявляються або досягаються в мисленні» [14], сучасна когнітивна наука повертає нас до дескриптивного питання.

Оскільки істина не може залежати від випадкової будови людської психіки, Гуссерль [14] наполягав на чистоті логічного виводу. Проте сьогодні ми розуміємо, що «природна логіка» («natural logic») людини суттєво відрізняється від класичних числень предикатів. На відміну від алгоритмічних систем, людина активно залучає прагматичний контекст, комунікативні імплікатури, когнітивні евристики та немонотонні міркування, що дозволяє їй оперувати смислами поза межами формальної логіки. Якщо логіка претендує на статус описової моделі мислення, вона повинна враховувати ці особливості.

Так, наприклад, логіка намагається формалізувати акти віри та сумніву, що є спробою наблизити формальну систему до реального суб'єкта. Проте виникає парадокс, який полягає в тому, що чим більше ми додаємо описових (психологічних) елементів у логіку, тим менш «точною» та «універсальною» вона стає.

Формалізація – це процес перекладу змістовних міркувань на мову штучних символів та правил оперування ними. Отже, формалізація – це триумф аналітичного розуму, який дозволив створити сучасні комп’ютерні системи. «У філософському аспекті формалізація розуміється як відображення об’єктів деякої предметної сфери за допомогою символів. Найпростіший вид формалізації – пряма репрезентація (позначення, назва, опис) об’єктів за допомогою термінів. Наприклад, у природній мові роль таких термінів виконують окремі слова та вирази («людина», «коло», «біла троянда» тощо), а в математиці – цифри, знаки додавання, множення та інші математичні операції. Природна формалізація являє собою відображення об’єктів за допомогою природної мови, а наукова формалізація – за допомогою формальної мови. У процесі наукової формалізації, з одного боку, здійснюється точніше і компактніше відображення конкретних властивостей і відносин, що характеризують ту чи іншу сферу дослідження, а з іншого, – використовуються додаткові символічні засоби, що уможливають, шляхом лише синтаксичних (формальних) перетворень, можливість отримувати нові знання про досліджувану предметну сферу» [6, с. 87–88]. Отже, філософська рефлексія вказує на декілька фундаментальних меж формалізації. Найперша межа – це семантична невичерпність значень. Формальна система оперує синтаксисом (правилами поєднання символів), але не смыслом. Як зазначають сучасні логіки та філософи ХХ ст., у будь-якій достатньо багатій формальній системі (як-то арифметика) існують істинні твердження, які неможливо довести засобами самої цієї системи. Це означає, що раціональне пізнання завжди «ширше» за будь-яку його формалізацію. Ми можемо бачити істину там, де машина не може її обчислити. Проблема контексту та імпліцитного знання.

Людське мислення спирається на «фонове знання» (background), яке неможливо повністю експлікувати. «Крім термінів, до таких символічних засобів належать: формули, метаформули, правила перетворення формул і метаформул, а також різні допоміжні символи (дужки, коми тощо). Вагоме місце серед видів наукової формалізації посідає дедуктивна (логічна) формалізація. Такий вид формалізації є відображенням загальних взаємозв’язків між знаннями – поняттями, судженнями, думками, змістовими теоріями, системами теорій – за допомогою дедуктивно впорядкованих систем символів. Дедуктивна формалізація дає змогу уточнити і систематизувати різні змістові уявлення, сформулювати нові проблеми і шляхи їхнього вирішення. Дедуктивна формалізація застосовується переважно в різних сферах природничо-наукових та гуманітарних знань [Там само, с. 87–88]. Отже, будь-яка формалізація потребує жорсткого визначення термінів, тоді як жива мова та мислення працюють із гнучкими поняттями. Наступна межа – це динаміка інтенційності,

що обґрунтовує думку про те, що мислення завжди спрямовано на об'єкт. У логіці це проявляється як зв'язок між знаком та означуванням. Проте акт інтенції – це вольовий, смислотвірний акт, який не зводиться до алгоритму. Раціональність – це не лише правильність обчислення, а й здатність ставити запитання та вибирати цілі.

Сучасний розвиток штучного інтелекту (ШІ) (особливо нейромережевих моделей) демонструє альтернативний шлях «раціональності без логіки». Нейромережі не використовують явні правила логічного умовиводу; вони працюють з імовірнісними кореляціями у величезних масивах даних. Це ставить під загрозу статус логіки як єдиної нормативної моделі мислення. У контексті переходу від класичних канонів до новітніх обчислювальних архітектур важливо враховувати, що «формалізація та інформатизація знань на основі продукційних моделей та графів взаємодії дозволяє перенести акцент з жорсткої логічної дедукції на гнучкі інформаційні структури, що фактично замінює традиційний логічний вивід технологічною обробкою даних у складних інтелектуальних системах» [8]. Отже, така підміна класичної силогістики алгоритмічними операціями не є лише технічною зміною, вона кардинально змінює епістемологічний статус результатів пізнання, оскільки робить процес отримання істини залежним від обчислювальної потужності, а не від інтелектуальної очевидності.

З філософської точки зору, ми бачимо розкол між «прозорою» логічною раціональністю (Explainable AI) та «непрозорою» статистичною раціональністю. Якщо логіка – це норма, то ШІ часто порушує цю норму, видаючи правильний результат через «чорну скриньку». Це повертає нас до питання про природу людського розуму: чи є ми логічними машинами, чи ми є істотами, що сприймають світ через інтуїтивні образи, які лише згодом підлягають логічній раціоналізації?

Логіка як філософська наука не може бути зведена лише до нормативного припису чи лише до опису когнітивних патернів. Вона є динамічним полем напруги між ідеальним і реальним. Межі формалізації не є «слабкістю» логіки, а навпаки, вони є свідченням глибини раціонального пізнання.

Логіка залишається нормативною моделлю в тому сенсі, що вона задає горизонт істини. Але вона є описовою моделлю лише частково – вона описує «скелет» мислення, залишаючи «тіло» смислів живому суб'єкту. Раціональне пізнання неможливе без формальних структур, але воно втрачає свій людський сенс, якщо повністю редукується до них. Підсумовуючи, варто зазначити, що «логіка є нормативною наукою *par excellence*, оскільки вона не лише описує фактичні акти мислення, а встановлює ті необхідні критерії раціональності, без яких стає неможливою сама комунікація та обґрунтування будь-якого

знання» [9]. Саме тому майбутнє логіки перебуває в постійному діалозі між жорсткою формою алгоритму та гнучкою інтенцією людської свідомості.

У світлі сучасної технологічної трансформації та стрімкого розвитку штучного інтелекту спостерігається криза обчислювальної раціональності, що виражається в розколі між прозорим логічним умовиводом та непрозорою статистичною обробкою даних. Заміна інтелектуальної очевидності імовірнісними кореляціями в нейромережових моделях ставить під загрозу епістемологічну ясність пізнання, що робить критично необхідним повернення до логіки як фундаментального інструменту пояснювальної раціональності.

Висновки. Проведене дослідження розкриває подвійну природу логіки в сучасній філософії. Вона виступає не лише як універсальний еталон раціональності, що встановлює правила правильних міркувань, а й як структурний образ мислення, що відображає реальні пізнавальні процеси. Така єдність гарантує, що логічні закони не є відірваними від життя абстракціями, а слугують фундаментом, який поєднує суворість істини з реальною діяльністю людського розуму.

Водночас встановлено, що повна формалізація пізнання має свої природні межі. На відміну від комп'ютерних алгоритмів, людська свідомість оперує смислами, інтуїцією та контекстом, які неможливо повністю перекласти мовою математичних символів. Це свідчить про те, що живе мислення завжди залишається багатшим за будь-яку систему формул, а неможливість повної формалізації є доказом інтелектуальної свободи людини, а не недоліком наукового інструментарію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Десятник В. Проблема діалектичної логіки. *Філософія та соціологія права. Юридична наука*. 2016. Вип. 3 (57). URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Desiatnyk_Volodymyr/Problema_dialektychnoi_lohiky.pdf (дата звернення: 25.12.2025).
2. Ковбасюк С., Осадчук Р., Романчук М., Наумчак Л. Алгоритм формування набору апіорних даних нейронної мережі для обробки цифрових аерознімків. *Збірник наукових праць Житомирського військового інституту*. Житомир, 2022. Вип. 23. С. 77–87.
3. Костицький М. В. Логіка як методологія наукового пізнання (зокрема в правознавстві). *Філософські та методологічні проблеми права*. 2014. Вип. 1. С. 3–13. URL: <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d148063c-a19f-46fb-9d46-139673afef3d/content> (дата звернення: 23.12.2025).

4. Костицький М. В. Про діалектику як методологію юридичної науки. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2012. Вип. 1 (3). С. 3–17.
5. Паньонко І., Ряшко О. Г. В. Лейбніц – геніальний мислитель Західно-європейської науки і культури (до 300-річчя від дня смерті). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. Львів, 2016. Вип. 855. С. 451–457. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/5324/1/vnulpurn_2016_855_71.pdf (дата звернення: 23.12.2025).
6. Радейко Р. І. Формалізація як метод дослідження правових явищ. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. Львів, 2014. Вип. 810. С. 86–93. URL: http://science2016.lp.edu.ua/sites/default/files/Full_text_of_%20papers/vnulpurn_2014_810_17.pdf (дата звернення: 23.12.2025).
7. Філософський енциклопедичний словник / за ред. В. І. Шинкарука та ін. ; Ін-т філософії імені Григорія Сковороди НАН України. Київ : Абрис, 2002. 742 с.
8. Николайчук Л. М., Безштанько О. П. Формалізація та інформатизація юридичних знань на основі продукційних моделей та графів взаємодії суб'єктів юриспруденції. *Штучний інтелект*. 2008. Вип. 4. С. 395–401.
9. Хоменко І., Шрамко Я. Чи є нормативною наука логіка і як вона може нею бути? *Філософська думка : український наук.-теор. часопис* / Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. Київ, 2019. Вип. 5. С. 52–63. URL: <https://philosophy.ua/main/index.php/journal/article/view/383> (дата звернення: 23.12.2025).
10. Aristotle. Works: in 4 volumes. URL: <https://www.holybooks.com/wp-content/uploads/The-Complete-Aristotle.pdf> (дата звернення: 23.12.2025).
11. Peirce C. S. The Collected Papers of Charles Sanders Peirce. URL: <https://colorsemiotica.wordpress.com/wp-content/uploads/2014/08/peirce-collectedpapers.pdf> (дата звернення: 23.12.2025).
12. Miller D. Objective Knowledge. 2011. URL: <http://www2.warwick.ac.uk/fac/soc/philosophy/people/miller/foreword2009.pdf> (дата звернення: 23.12.2025).
13. Gluschenko E. V. Conceptualization of the sense in G. Frege's logical semantics. The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series «Theory of Culture and Philosophy of Science». 2021. Issue 63. P. 39–46.
14. Husserl E. Stanford Encyclopedia of Philosophy. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/husserl/> (дата звернення: 23.12.2025).
15. Hegel G. W. F. Science of logic. URL: <https://www.ebsco.com/research-starters/literature-and-writing/science-logic-g-w-f-hegel> (дата звернення: 23.12.2025).
16. Hegel G. W. F. Encyclopedia of philosophical sciences. Vol. 1. Science of logic. URL: <https://archive.hegel.net/en/pdf/Hegel-Enc-1.pdf> (дата звернення: 23.12.2025).
17. Vanzo A. Kant's False Subtlety of the Four Syllogistic Figures in Its Intellectual Context. URL: https://wrap.warwick.ac.uk/id/eprint/78666/1/kant_on_syllogism-for_wrap.pdf (дата звернення: 23.12.2025).
18. Popper K. The Logic of Scientific Discovery. URL: <http://strangebeautiful.com/other-texts/popper-logic-scientific-discovery.pdf> (дата звернення: 23.12.2025).
19. Popper K. R. The logic of the social sciences. URL: http://www.autodidactproject.org/other/positivismusstreit/popper_logic_social_sci.pdf (дата звернення: 23.12.2025).

20. Popper K. R. The Open Society And Its Enemies. URL: <https://vm-politstudies.nethouse.ru/static/doc/0000/0000/0138/138600.5vzfld238u.pdf> (дата звернення: 23.12.2025).
21. Popper K. R. Conjectures and refutations. The Growth of Scientific Knowledge. URL: <http://www.rosenfels.org/Popper.pdf> (дата звернення: 23.12.2025).
22. Popper K. R. What is dialectic? URL: https://philsci-archive.pitt.edu/3980/1/What_is_Dialectic_110408.pdf (дата звернення: 23.12.2025).
23. Lakatos I. Proofs and refutations. 1997. URL: https://dl1.cuni.cz/pluginfile.php/730446/mod_resource/content/2/Imre%20Lakatos%3B%20Proofs%20and%20Refutations.pdf (дата звернення: 23.12.2025).
24. Popper K. Objective knowledge. Evolutionary approach. URL: <https://www.scribd.com/document/600451597/Objective-Knowledge-an-Evolutionary-Approach-Karl-R-Popper> (дата звернення: 23.12.2025).
25. Frege G. Logical studies. 2023. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/frege-logic/> (дата звернення: 23.12.2025).

REFERENCES

1. Desiatnyk, V. (2016). Problema dialektychnoi lohiky. *Filosofia ta sotsiologhiia prava. Yurydychna nauka – Philosophy and Sociology of Law. Legal Science*, 3(57) [in Ukrainian].
2. Kovbasiuk, S., Osadchuk, R., Romanchuk, M., Naumchak, L. (2022). Alhorytm formuvannia naboru apriornykh danykh neironnoi merezhi dlia obrobky tsyfrovyykh aerosnimkiv. *Zbirnyk naukovykh prats ZhVI–Collection of scientific works of ZhVI*, 23, 77–87 URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Desiatnyk_Volodymyr/Problema_dialektychnoi_lohiky.pdf?PHPSESSID=tqrc2r3p8e6at84opbd1ercks7 [in Ukrainian].
3. Kostytskyi, M.V. (2014). Lohika yak metodolohiia naukovooho piznannia (zokrema v pravoznavstvi). *Filosofski ta metodolohichni problemy prava – Philosophical and methodological problems of law*, 1, 3–13. URL: <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d148063c-a19f-46fb-9d46-139673afef3d/content> [in Ukrainian].
4. Kostytskyi, M.V. (2012). Pro dialektyku yak metodolohiiu yurydychnoi nauky. *Filosofski ta metodolohichni problemy prava – Philosophical and methodological problems of law*, 1(3), 3–17 [in Ukrainian].
5. Panionko, I., Riashko, O. (2016). H.V. Leibnits – henialnyi myslytel Zakhidno-yevropeiskoi nauky i kultury (do 300-richchia vid dnia smerti). URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/5324/1/%D0%A0%D1%8F%D1%88%D0%BA%D0%BE%20vnulpurn_2016_855_71.pdf [in Ukrainian].
6. Radeiko, R.I. (2014). Formalizatsiia yak metod doslidzhennia pravovykh yavlyshch. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika». Yurydychni nauky – Bulletin of Lviv Polytechnic National University. Legal Sciences*, 810, 86–93. URL: http://science2016.lp.edu.ua/sites/default/files/Full_text_of_%20papers/vnulpurn_2014_810_17.pdf [in Ukrainian].

7. Shynkaruk, V.I. (Ed.). (2002). *Filosofskyi entsyklopedychnyi slovnyk*. Kyiv: Abrys [in Ukrainian].
8. Nykolaichuk, L.M., Bezshanko, O.P. (2008). Formalizatsiia ta informatyzatsiia yurydychnykh znan na osnovi produktsiinykh modelei ta hrafiv vzaïemodii subiektiv yurysprudentsii. *Shtuchnyi intelekt – Artificial Intelligence*, 4, 395–401 [in Ukrainian].
9. Khomenko, I., Shramko, Ya. (2019). Chy ye normatyvnoi nauka lohika i yak vona mozhe neiu buty? *Filosofska dumka – Philosophical Thought*, 5. URL: 383-Article Text-673-1-10-20200714.pdf [in Ukrainian].
10. Aristotle. Works: in 4 volumes. URL: <https://www.holybooks.com/wp-content/uploads/The-Complete-Aristotle.pdf>
11. Peirce, Ch.S. The Collected Papers of Charles Sanders Peirce. URL: <https://colorsemiotica.wordpress.com/wp-content/uploads/2014/08/peirce-collectedpapers.pdf>
12. Miller, D. (2011). Objective Knowledge. URL: <http://www2.warwick.ac.uk/fac/soc/philosophy/people/miller/foreword2009.pdf> [in English].
13. Gluschenko, E.V. (2021). Conceptualization of the sense in G. Frege's logical semantics. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series "Theory of Culture and Philosophy of Science"*, 63, 39–46.
14. Edmund Husserl – Stanford Encyclopedia of Philosophy. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/husserl/>
15. Hegel, G.V.F. Science of logic. URL: <https://www.ebsco.com/research-starters/literature-and-writing/science-logic-g-w-f-hegel>
16. Hegel, G.V.F. Encyclopedia of philosophical sciences. Vol. 1. Science of logic. URL: <https://archive.hegel.net/en/pdf/Hegel-Enc-1.pdf>
17. Kant's False Subtlety of the Four Syllogistic Figures in Its Intellectual Context. URL: https://wrap.warwick.ac.uk/id/eprint/78666/1/WRAP_Vanzo_1470173-ph-160416-kant_on_syllogism_for_wrap.pdf
18. Popper, K. The Logic of Scientific Discovery. URL: <http://strangebeautiful.com/other-texts/popper-logic-scientific-discovery.pdf>
19. Popper, K.R. The logic of the social sciences. URL: http://www.autodidactproject.org/other/positivismusstreit/popper_logic_social_sci.pdf
20. Popper, K.R. The Open Society And Its Enemies. URL: <https://vrn-politstudies.nethouse.ru/static/doc/0000/0000/0138/138600.5vzfld238u.pdf>.
21. Popper, K.R. Conjectures and refutations. The Growth of Scientific Knowledge. URL: <http://www.rosenfels.org/Popper.pdf>
22. Popper, K.R. What is dialectic? URL: https://philsci-archive.pitt.edu/3980/1/What_is_Dialectic_110408.pdf
23. Lakatos, I. (1997). Proofs and refutations. URL: https://dl1.cuni.cz/pluginfile.php/730446/mod_resource/content/2/Imre%20Lakatos%3B%20Proofs%20and%20Refutations.pdf
24. Popper, K. Objective knowledge. Evolutionary approach. URL: <https://www.scribd.com/document/600451597/Objective-Knowledge-an-Evolutionary-Approach-Karl-R-Popper>
25. Frege, G. (2023). Logical studies. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/frege-logic/>

Potishchuk Olha Olehivna, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Philosophy, National Technical University of Ukraine “Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute”, Kyiv, Ukraine

LOGIC AS A NORMATIVE AND DESCRIPTIVE MODEL OF THINKING: LIMITS OF FORMALIZATION OF RATIONAL COGNITION

The article carries out a philosophical analysis of logic as a unity of normative prescription and descriptive model of thinking. The limits of formalization are determined, where rigid algorithms are unable to reproduce the flexibility of human intuition and contextuality. In the light of the challenges of artificial intelligence, it is proven that rational cognition goes beyond pure computability, defining logic as an open philosophical system, and not just a technical toolkit.

Keywords: *logic, thinking, normativity, logical laws, correct reasoning, rationality, formalization.*



УДК 321.01:327

DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.68.349842>

Fountis Anastasios, Dr., Faculty & Head of UG Studies, Berlin School
of Business and Innovation, Germany
e.mail: a.fountis@post.harvard.edu
ORCID iD: 0000-0001-7272-8314

GLOBAL STATE(S) OF EXCEPTION AND NOMOS OF THE EARTH

This paper explores the contemporary relevance of Carl Schmitt's political theory against the backdrop of the European Union, Russia, the United States, and China, elucidating how notions of sovereignty, decision, and Nomos shape global order today. Stefan Auer's discussions on «Carl Schmitt in Brussels» and «Carl Schmitt in the Kremlin» set up a dialectic: the EU's deliberate depoliticisation, manifesting as a vacuum of sovereign authority, is contrasted with Russia's unapologetic affirmation of political decision and spatial reordering, as witnessed in the Ukraine crisis. The EU, conceived as an empire of law, stumbles in crises because it lacks a central authority to decide when norms are suspended, thereby illustrating Schmitt's critique of liberal constitutionalism. Conversely, Russia's annexation of Crimea exemplifies the full enactment of Schmitt's theory, revealing how sovereignty becomes explicit in moments of existential decision. The analysis then turns to Washington, where Schmitt's ideas find resonance in the U. S. presidential system's emergency powers and in the country's persistent friend – enemy framing in foreign and domestic politics. Meanwhile, Beijing's single-party rule, centralised authority, and proactive management of perceived threats further reinforce Schmitt's emphasis on the sovereign decision. Through these comparative cases, the paper synthesises Schmitt's enduring significance, particularly his concepts of Nomos and the friend – enemy distinction, as frameworks for understanding the turbulence and transformation of today's international order. The paper argues that, rather than being obsolete, Schmitt's ghost haunts present-day geopolitics – yielding a world where legal rationality, sovereign power, and spatial rivalry collide, shaping the future through the persistent act of political decision.

Keywords: State of Exception, Nomos, Carl Schmitt, Friend-Enemy Distinction.

Problem Setting. The central problem animating the paper is the structural fragility of the modern international order, as exposed by the divergent ways leading actors understand and enact political sovereignty. The EU, striving for post-political

unity, faces crises that demand decisive action but is hamstrung by its legalistic, consensus-driven constitution. Russia, the United States, and China, however, embody contrasting models of sovereignty, each wielding Schmittian decision-making to various degrees, from Russia's assertive reordering of space to China's preemptive internal control and America's invocation of emergencies. The paper frames global politics as a contest over Nomos – the ordering principle that determines whose decisions hold force – and demonstrates how the friend – enemy distinction continues to define and disturb relations among major powers. The setting thus compels a reassessment of stability, legitimacy, and conflict, asking who, if anyone, truly «decides» in the current constellation of empires, rivals, and emerging global actors.

Recent research and publications' analysis. Recent research on Carl Schmitt's theories of sovereignty and Nomos has intensified due to contemporary geopolitical and technological realities. Scholars such as Stefan Auer [1–2] have examined how Schmitt's concepts illuminate the EU's inability to act decisively during crises, Russia's geopolitical strategy, and the broader challenges of legal sovereignty in the age of digital and global power shifts. Publications in international affairs journals, law reviews, and edited volumes have built on Schmitt's Nomos to interpret the division and confrontation between major powers. Notably, research clusters [3–8] have discussed the implications of Schmitt's ideas for EU-Russia relations after the Ukraine crisis, American and Chinese exceptionalism, and multipolar order creation in the shadow of cosmopolitan governance. These perspectives collectively underscore the resilience of Schmitt's thought in diagnosing the fragility and antagonisms that permeate contemporary global governance.

The purpose of this article is to reveal the paradoxes inherent in the current order by using Carl Schmitt's theory as both diagnostic tool and critical lens. It aims to show how, despite efforts to transcend or neutralise the political through law, technocratic governance, or economic integration, sovereignty and the power to decide remain unavoidable dynamics, surfacing in both crisis and routine governance. Through the comparative analysis of Brussels, Moscow, Washington, and Beijing, the paper demonstrates that Schmitt's categories like sovereignty, Nomos, friend – enemy, are not mere historical abstractions but active variables in contemporary statecraft. The ultimate purpose is to push readers to confront the limits of legal rationality, the risks of unchecked decisionism, and the fact that world order is shaped by those willing and able to draw boundaries, define enemies, and decide exceptions. In this way, the paper exposes the structural tensions and philosophical confrontations driving today's geopolitical narratives, making clear that the struggle over Nomos is both persistent and unresolved.

Paper Main Body.

1. Carl Schmitt in Brussels and Kremlin

1.1. Carl Schmitt in Brussels: The EU's Problems with Sovereignty.

In “Carl Schmitt in Brussels,” Stefan Auer argues that the European Union’s political and institutional structure exemplifies the paradoxes and dilemmas that Carl Schmitt identified in liberal constitutionalism. The EU, Auer suggests, strives to transcend politics through law, consensus, and bureaucratic management – but in doing so, it risks losing the capacity for sovereign decision-making altogether. Auer draws directly on Schmitt’s famous definition: «Sovereign is he who decides on the exception.» In Schmitt’s view, every political community must have a final authority capable of deciding when normal rules no longer apply. The European Union, however, deliberately avoids this principle. Its legitimacy depends on the rule of law, not the decision of a sovereign. As a supranational entity built to prevent war and arbitrate between states through law, the EU denies the very conditions of sovereignty that make politics possible in Schmitt’s sense. Auer notes that this depoliticised design produces deep tension. In times of crisis – such as the Eurozone debt crisis – the EU must make urgent, exceptional decisions (e.g., bailouts, fiscal interventions, suspensions of member-state autonomy), but lacks a clear sovereign to make them.

Power shifts informally to actors such as the European Central Bank or the European Commission, undermining democratic legitimacy. In Schmittian terms, the EU’s «exception» is always present but never formally acknowledged. Thus, Auer interprets the EU as an incomplete polity: a structure that aspires to unity and legal order without the capacity for decisive action. Its political weakness is not a flaw but an intentional design choice – one that leaves it vulnerable in a world still governed by states capable of making Schmittian decisions. «Brussels,» Auer suggests, represents an attempt to tame politics – to neutralise the friend-enemy distinction through technocratic governance – but this very neutralisation leads to paralysis in moments when political decision becomes necessary. In short, Auer uses Schmitt to show that the EU’s liberal-legal framework creates a vacuum of sovereignty, making it structurally incapable of responding effectively to crises that demand political decision and strategic clarity.

1.2. Carl Schmitt in the Kremlin: The Ukraine Crisis and the Return of Geopolitics

In “Carl Schmitt in the Kremlin,” Auer shifts focus from the EU’s depoliticisation to Russia’s re-politicisation of international relations. Here, Schmitt’s ideas are not denied, as in Brussels, but embraced – implicitly and explicitly – by Moscow’s geopolitical strategy. Auer interprets the 2014 Ukraine crisis and Russia’s annexation of Crimea through Schmitt’s concepts of the political and Nomos. Where the

EU seeks to dissolve the friend – enemy distinction, Russia reasserts it. Where Brussels builds order through law, Moscow claims order through decision. Schmitt's sovereign, who decides the exception [18–20], finds its modern embodiment in Vladimir Putin's Russia. Auer shows that the Kremlin's foreign policy operates according to Schmitt's logic of Nomos, or the ordering of space. Russia views the post – Cold War expansion of NATO and the EU as an illegitimate redrawing of global order – a Nomos imposed by the West. By intervening in Ukraine and reclaiming Crimea, Russia symbolically and materially contests that order, reasserting its right to determine its own geopolitical sphere. In this sense, Auer reads Russia's actions as an act of land-appropriation in Schmitt's sense: a founding political gesture that redefines space and authority. Moreover, Auer argues that the crisis exposed the EU's Schmittian weakness. Brussels framed the annexation in terms of international law and norms, while Moscow acted according to political decision and power. This asymmetry – law versus decision – illustrates precisely what Schmitt meant by the inadequacy of liberal legalism in the face of existential politics.

For Auer, the «return of geopolitics» thus marks the re-emergence of Schmitt's world: a world of sovereign decisions, spatial order, and the friend – enemy distinction. The EU's post-political order, built on legal rationality, finds itself helpless against Russia's reassertion of the political. Schmitt's ghost, Auer concludes, now haunts both Brussels and the Kremlin – but in opposite ways: one denies his lessons, the other enacts them.

1.3. Synthesis and Theoretical Significance

Read together, Auer's two essays outline a striking dialectic in modern geopolitics:

- In Brussels, Schmitt's ideas explain the absence of sovereignty – the EU's struggle to act decisively in crises due to its legal-constitutional self-limitation.
- In the Kremlin, they explain the excess of sovereignty – a concentration of decision and force that disregards legal constraints to reaffirm political order.

Auer's broader argument is that Europe's post-political aspirations have created a world unprepared for the resurgence of Schmittian realism. The EU's «empire of law» cannot easily coexist with Russia's «empire of decision.» The Ukraine crisis, therefore, represents not only a territorial conflict but also a philosophical confrontation between two models of political order: the post-sovereign (EU) and the sovereign (Russia). Auer's Schmittian reading implies that modern Europe cannot escape the political. The friend – enemy distinction may be repressed, but it always returns – often violently. What the EU calls «normative power» is, in Schmittian terms, a denial of the political; and what Russia calls «sovereign democracy» is a reassertion of it. Between Brussels and the Kremlin lies the central question Schmitt posed nearly a century ago: Who decides when the exception arises?

Stefan Auer's twin essays show that Carl Schmitt's ideas remain disturbingly relevant. «Carl Schmitt in Brussels» portrays a post-political order that cannot decide, while «Carl Schmitt in the Kremlin» describes a political order that decides too easily and too absolutely. Together, they reveal the contemporary crisis of Europe: torn between the dream of law without power and the nightmare of power without law. In Auer's hands, Schmitt becomes neither a guide to emulate nor a villain to dismiss, but a theorist whose thought continues to map the fault lines of the modern political world – a world where sovereignty, law, and space remain in perpetual tension, and where the political, no matter how much we try to neutralise it, always returns.

2. Carl Schmitt in Washington and Beijing

2.1. Carl Schmitt in Washington

Schmitt's concept of sovereignty, defined as the power to decide the exception, can be seen in the U. S. presidential system. The President's ability to declare a state of emergency, implement executive orders, and wield significant military power embodies Schmitt's idea of the sovereign who stands above the law in times of crisis. Post-9/11 America, with the introduction of the Patriot Act and the ongoing War on Terror, exemplifies the use of exceptional measures to maintain security and order.

The friend-enemy distinction, central to Schmitt's definition of the political, is evident in American foreign policy. The U. S. has historically identified certain nations and groups as existential threats (e.g., the Soviet Union during the Cold War, terrorist organizations post-9/11, and more recently, China and Russia). This binary distinction justifies various foreign policy actions and military interventions, framing them as necessary to protect national security and interests. Schmitt was critical of liberal democracy, arguing that it often leads to instability and indecisiveness. In contemporary U. S. politics, the rise of populism and the polarization between political parties reflect Schmitt's critique. Leaders like Donald Trump have leveraged populist rhetoric, positioning themselves as representatives of the «real» American people against a corrupt and elitist establishment, thus echoing Schmitt's views on the need for decisive, sovereign leadership.

Carl Schmitt's theories provide a lens to analyze and understand the dynamics of power, sovereignty, and political identity in Washington. The U. S. political system, with its emphasis on executive power and the identification of external and internal enemies, demonstrates the enduring relevance of Schmitt's ideas in contemporary politics.

2.2. Carl Schmitt in Beijing

Schmitt's notion of sovereignty as the authority to decide on the exception resonates strongly in Beijing. The CCP (Chinese Communist Party), under the leadership of Xi Jinping, has consolidated power, ensuring the Party's dominance

in all aspects of Chinese life. The implementation of measures to maintain stability and control, such as the crackdown on dissent in Hong Kong and the surveillance of Xinjiang, reflects Schmitt's idea of the sovereign who can transcend legal norms to preserve order. The friend-enemy distinction is evident in China's approach to both domestic and international politics. Domestically, the CCP identifies and suppresses groups deemed as threats to national unity and stability, such as pro-democracy activists and ethnic minorities. However, the internal rivalries also around the role of PLA (People's Liberation Army) remain of crucial importance, as PLA plays its role in the internal and the external integrity of the nation.

Internationally, China's strategic rivalry with the United States, tensions with neighboring countries over territorial disputes, and the Belt and Road Initiative reflect a Schmittian worldview where the delineation of allies and adversaries shapes policy and strategy. Schmitt argued that liberal democracies are prone to internal conflicts and inefficiencies. China's single-party system, which Schmitt might view as more stable and decisive, allows for swift policy implementation and long-term planning. The CCP's narrative of delivering economic prosperity and national rejuvenation legitimizes its authoritarian rule, suggesting a Schmittian preference for strong, centralized authority over democratic pluralism.

Carl Schmitt's theories offer a compelling framework to analyze the political strategies and governance of Beijing. The CCP's focus on centralized power, control, and the identification of enemies aligns with Schmitt's ideas, illustrating their relevance in understanding contemporary Chinese politics.

3. Nomos as a Board for Convergence and/or Rivalry

Carl Schmitt's political thought, especially as articulated in *The Nomos of the Earth* [15], still offers one of the most insightful and unsettling frameworks for understanding the contemporary international order. His insistence that the political always revolves around the drawing of lines, the marking of space, and the naming of enemies seems almost tailored to the landscape of the 21st century. When we transpose his thought onto today's world – Brussels, Washington, Moscow, and Beijing – we do not simply impose an old model on a new map. Rather, we discover that the old map still haunts the terrain we move across. Schmitt begins with *Nomos*: the foundational ordering of space, law, and power that structures how humanity divides the earth. It is not merely about land; it is about legitimacy, sovereignty, and the right to decide, especially in moments of crisis. Each of the four spheres we consider – Brussels, Washington, the Kremlin, and Beijing – can be read as engaged in its own contest over *Nomos*, both stabilising and destabilising in different ways, and always haunted by the friend – enemy distinction that Schmitt saw as the essence of the political.

The European Union, 'headquartered' in Brussels, is the most paradoxically Schmittian of the four. In its self-image, it seeks to transcend politics in favour of legalism, integration, and technocratic consensus. It replaces the old land-appropriating gesture with treaty, regulation, and bureaucracy. Yet this is a form of Nomos nonetheless – an ordering of the continent not through conquest but through absorption. Brussels attempts to neutralise the friend – enemy distinction by universalising cooperation, but the very act of doing so creates its enemies: populist movements at home and strategic challengers abroad. Its relative stability, reflected by modest internal strengthening and only mild exposure to external threat, tells us that its greatest danger may not lie beyond its borders but within them. The enemy Schmitt describes can emerge precisely in the place that denies its existence.

Washington represents a different kind of Nomos: not post-political, but hyper-political. The United States still lives through Schmitt's sovereign decision on the exception, even if it pretends otherwise. A state of emergency, once rare, has become a governing tool; the War on Terror turned the friend-enemy distinction into both global doctrine and domestic fracture. Yet the American problem today is not merely who it opposes abroad, but who it fears at home. The dissident, whether imagined or real, becomes not just an irritant but a structural force. Internal division acts as a significant drag on governmental strength, and Washington's external posture cannot fully compensate for its internal fragmentation. America, in Schmittian terms, still wants to decide the global Nomos. But it is increasingly unsure whether it can decide its own.

The Kremlin sits comfortably within Schmitt's more familiar terrain. Russia does not deny the political; it cultivates it. Sovereignty is not diffused but personified. The line between inside and outside is sharply drawn, rhetorically and militarily. Land appropriation is not metaphorical; it is territorial and unapologetic. The annexation of Crimea, the pressure on Ukraine, and the language of encirclement by NATO fit squarely into Schmitt's schema: strong internal consolidation, high exposure to external pressure, and sustained suppression of dissent. Moscow's Nomos is reactionary, but not weak. It rejects the universal order claimed by the West and seeks to re-establish a spatial division grounded in force and history. Yet its power lacks the global elasticity that would allow it to dominate the broader configuration. It is 'formidable' but isolated, 'potent' but bounded. Even in the era after Vladimir Putin, the ambiguity remains. Ukraine's resistance and counter-attack in partisan terms [16; 17] within Russia's territory exposes its 'sovereignty', which is based on propaganda narratives of a 'glorious' past coupled with a revisionist despotism. CRINK (China, Russia, Iran and North Korea) often called the axis of upheaval with the 'in-out' strategy of Turkey to this constellation and the Global South/ BRICS imperative are components of this narrative with few chances

of success as the actors are nations with competing interests. Especially, India from the BRICS follow a centrifugal trajectory, as the aforementioned constellation seems that it does not serve anymore its national interests.

Beijing, by contrast, has begun to redesign the map. It is not simply reacting to an existing order but proposing a rival *Nomos*. The Belt and Road Initiative is land appropriation in infrastructural rather than imperial terms; the South China Sea is spatial order enforced not through declarations but artificial islands and naval presence. Internally, the enemy is named long before it emerges: separatists, liberals, external influencers, or any force that challenges unity. The core is a very high governmental self-strengthening, intense suppression of dissent, and acute response to external threat and all these reflect a system that sees politics as constant and danger as structural. Beijing does not seek to erase the political; it seeks to manage it through absolute preemption.

When we ask whether Washington might move closer to Brussels, Moscow, or Beijing, we are ultimately asking how *Nomos* shifts in the long arc of political time [11]. With Brussels, the approach already exists: they share legal traditions, economic interdependence, and a common language of legitimacy. Yet their alignment is not a fusion of *Nomos* but a negotiated coexistence within an increasingly fragile liberal order. Between Washington and the Kremlin, an approach would require a collapse of the current friend – enemy axis [12; 13], which at present defines both actors' identities. Russia benefits from the role of antagonist; America needs it to reaffirm its own fractured unity and the 'deal-making' approach of President Trump is a liberalism school of thought tactic that contradicts, in international relations terms, the core of the problem. The political distance is not merely strategic, it is existential. The fear of a new potential euro-asian superpower (Russia & China) is becoming a perspective that dominates the attitude of US foreign policy with a mere hope to reverse it and 'bind' Russia to the West. The whole idea is to repeal it, although it is not possible, due to the contradiction of interests between Kremlin and Beijing. Kremlin and the Russian revisionistic despotism was/is/will not be ever compatible with the western liberal order.

The relationship between Washington and Beijing is more complex. They are rivals not only in power but in the very grammar of spatial ordering. Beijing challenges the American-led *Nomos* by constructing alternatives rather than confronting directly. Washington, uncertain of its own internal cohesion, oscillates between engagement and containment, never fully committing to either. If a new *Nomos* is to arise globally, it is Beijing – not Brussels or Moscow – that appears poised to trigger it. Internal cohesion, extensive state capacity, and a clear external vision give China advantages that neither internal dissent nor external pressure has yet neutralised.

Will Washington prevail? That depends on whether it can reassert its own Nomos or whether it will become one actor among others in a multi-centric earth without a single sovereign decider [14]. Brussels will not dominate; it stabilises but does not command. The Kremlin can disrupt but not reorder. Beijing can do both and it is the main frenemy for Kremlin [9; 10]. Schmitt writes that every great order begins with a boundary, an allocation, a taking of space that precedes law and gives it meaning. Today, we are witnessing the overlapping of orders, the fraying of boundaries, and the competition of spatial claims – digital, economic, military, ideological. Stability, dissent, and external pressure are in perpetual flux, each shaping the capacity of a political entity to decide and endure. If there is to be a new Nomos of the earth, it will not arise through peaceful convergence. It will emerge, as Schmitt insists it always has, from decision, conflict, and the drawing of new lines. The only question is who will do the drawing – and whether the old map, with its comforting illusions of universality, will survive the redrawing at all.

Conclusion. The analysis provided demonstrates the enduring relevance and complexity of Carl Schmitt's political thought in the contemporary global arena, where sovereignty, decision, and Nomos remain contested and unresolved points of tension. The exploration of Brussels, Moscow, Washington, and Beijing shows that modern polities, despite varied attempts to escape or reshape the political, remain trapped within the structures Schmitt defined: the necessity of a sovereign decider, the drawing of boundaries, and the persistent friend-enemy distinction. The European Union's attempt to govern through law and consensus is revealed as fragile, unable to respond decisively at moments of existential crisis. This stands in stark contrast to Russia's open embrace of sovereign decision-making, as illustrated by its intervention in Crimea and broader geopolitical strategies, and to China's meticulous internal consolidation and external projection of power. The United States, oscillating between legal norms and state of emergency, embodies a hybrid Schmittian logic –simultaneously invoking and undermining liberal order. Collectively, these cases suggest that neither the universalisation of law nor the concentration of sovereign power can guarantee stability or legitimacy in a world marked by competing Nomoi and unpredictable threats. The conclusion drawn is that the future of global order will not be the product of peaceful convergence but the result of ongoing competition, conflict, and redrawing of lines – just as Schmitt anticipated. As boundaries blur and rival visions contest for supremacy, the capacity to decide the exception – whether in law, politics, or territory – remains the most sought after and perilous attribute of contemporary sovereignty.

REFERENCES

1. Auer, S. (2015). Carl Schmitt in the Kremlin: the Ukraine crisis and the return of geopolitics. *International Affairs*, 91(5), 953–968.
2. Auer, S. (2024). Carl Schmitt in Brussels: The Russia War against Ukraine and the Return of Geopolitics. *After the War? How the Ukraine War Challenges Political Theories*. Berlin: De Gruyter, 215–240.
3. Thumfart, J. (2021). The norm development of digital sovereignty between China, Russia, the EU and the US: From the late 1990s to the COVID Crisis 2020/21 as catalytic event. *JT Norm Development of Digital Sovereignty*, Vrije Universiteit Brussel.
4. Jacques, J. (2015). Sovereignty and the Laws of War in Schmitt's International Order, Durham Research Online, 30 April. URL: <https://durham-repository.worktribe.com/output/1432233/from-nomos-to-hegung-sovereignty-and-the-laws-of-war-in-schmitts-international-order>
5. Regenbrecht, J. (2025). Im Schatten von Carl Schmitt: Putins und Trumps Ideen zur Aufteilung Europas. *Institut für Sozialstrategie*, 5 March. URL: <https://institut-fuer-sozialstrategie.de/2025/03/06/im-schatten-von-carl-schmitt-putins-und-trumps-ideen-zur-aufteilung-europas/>
6. Antaki, M. (2004). Carl Schmitt's Nomos of the Earth. *Osgoode Hall Law Journal*, 42(2), 451–474.
7. Falk, H. (2022). Carl Schmitt and the Challenges of Interwar Internationalism. *Journal of International Relations*, 3 July.
8. Książek, J. (2024). Carl Schmitt's «Nomos of the Earth», or where the difficulties of contemporary liberals in governing countries come from. *Ordo Iuris Press*, 24 May. URL: <https://ordoiuris.pl/en/press-newsdesk/carl-schmitts-nomos-of-the-earth-or-where-the-difficulties-of-contemporary-liberals-in-governing-countries-come-from/>
9. Fountis, A. (2024). Mapping The State of Exception in Ukraine (2022-2024). *Transformation of World Order Through the Prism of War and Peace*: proceedings of the Scientific and Practical Conference. Kyiv: National Economic University named after Vadym Hetman. URL: https://jf.kneu.edu.ua/ua/depts5/k_politologii_i_sociologii/Department_of_Administration_and_Marketing_International_scientific_conference/
10. Fountis, A. (2023). Co-opetition Reloaded: Rethinking the Role of Globalization, Supply Chains, and Mechanism Design Theory. *Advances in Intelligent Systems and Computing*: proceedings of the Scientific and Practical Conference. Vol. 1450, 525–539. doi: https://doi.org/10.1007/978-981-99-3611-3_44
11. Legg, S. (2012). Spatiality, sovereignty and Carl Schmitt geographies of the Nomos. London: Routledge.
12. Fountis, A. (2023). Reversing Carl Schmitt: The State of Exception in Ukraine, after the 24th of February 2022. *The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University Series Philosophy philosophies of law political science sociology*, 2(57), 140–148. URL: <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=1124870>
13. Schmitt, C., Schwab, G. (1996). The Concept of the Political. Chicago: The University of Chicago Press, 1963.

14. Schmitt, C., Schwab, G. (1985). *Political Theology: Four chapters on the concept of sovereignty*. Cambridge: MIT Press.
15. Schmitt, C., Ulmen, G. L. (2006). *The Nomos of the Earth in the International law of the Jus Publicum Europaeum*. New York: Telos Press.
16. Slomp, G. (2005). The theory of the partisan, Carl Schmitt's neglected legacy. *History of Political Thought*, 26(3), 502–519.
17. Fountis, A., Sagaydak, Y. (2022). The actual State of Exception in Ukraine under a Schmittian Perspective. *Ukraina i svit: pravovi pytannia rehionalnoi ta lobalnoi bezpeky*: proceedings of the Scientific and Practical Conference. Kyiv: Kafedra, 113–115.
18. Gerhardt, V. (2003). Politik als Ausnahme Der Begriff des Politischen als dekontextualisierte Antitheorie. *Carl Schmitt: Der Begriff des Politischen*. Berlin: Akademie Verlag, 205–218. URL: <https://doi.org/10.1524/9783050080352.205>
19. Gould, R.R. (2013). Laws, Exceptions, Norms: Kierkegaard, Schmitt, and Benjamin on the Exception. *Telos: A Quarterly Journal of Politics, Philosophy, Critical Theory, Culture, and the Arts*, 162, 1–19.
20. Schwab, G. (1989). *The Challenge of the Exception: An Introduction to the Political Ideas of Carl Schmitt Between 1921 and 1936*. New York: Greenwood Press.

Фунтіс Анастасіос, викладач, керівник програми бакалавріату, Берлінська школа бізнесу та інновацій, Німеччина

ГЛОБАЛЬНИЙ(-І) ВИНЯТКОВИЙ(-І) СТАН(-И) ТА НОМОС ЗЕМЛІ

Стаття досліджує сучасну актуальність політичної теорії Карла Шмітта на тлі Європейського Союзу, Росії, Сполучених Штатів та Китаю, пояснюючи, як поняття суверенітету, рішення та Номосу формують сучасний світовий порядок. Дискусії Стефана Ауера на тему «Карл Шмітт у Брюсселі» та «Карл Шмітт у Кремлі» встановлюють діалектику: навмисна деполітизація ЄС, що проявляється як вакуум суверенної влади, протиставляється безкомпромісному утвердженню Росією політичних рішень та просторового перевпорядкування, як це спостерігалося в українській кризі. ЄС, задуманий як імперія права, зазнає невдачі в кризах, оскільки йому бракує центрального органу, який би вирішував, коли норми призупиняються, що ілюструє критику Шміттом ліберального конституціоналізму. І навпаки, анексія Криму Росією є прикладом повного втілення теорії Шмітта, показуючи, як суверенітет стає явним у моменти екзистенційних рішень. Далі аналіз переходить до Вашингтона, де ідеї Шмітта знаходять резонанс у надзвичайних повноваженнях президентської системи США та в постійному протиставленні країни принципу «друг-ворог» у зовнішній та внутрішній політиці. Тим часом однопартійне правління Пекіна, централізована влада та проактивне управління уявними загрозами ще більше підсилюють акцент Шмітта на суверенному рішенні.

За допомогою цих порівняльних випадків у статті синтезується незмінне значення Шмітта, зокрема його концепцій Номосу та розмежування «друг-ворог», як основ для розуміння турбулентності та трансформації сучасного міжнародного порядку. У статті стверджується, що привид Шмітта не застарів, а переслідує сучасну геополітику, створюючи світ, де стикаються правова раціональність, суверенна влада та просторове суперництво, формуючи майбутнє через постійний акт політичного рішення.

Keywords: *надзвичайний стан, номос, Карл Шмітт, розрізнення друга та ворога.*



Бурчак Антон Юліанович, аспірант кафедри політології, соціології та публічного управління Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, м. Дніпро, Україна
e-mail: antohatoha2@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0003-1902-1880>

СИМВОЛІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ КОНСТРУЮВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Досліджено особливості та характерні риси символічних технологій як ефективних інструментів конструювання політичної реальності. Розкрито їхні принципи дії та механізми впливу. Виявлено, що ці технології діють через повторення, емоційну привабливість та інтерпретаційну гнучкість, зміцнюючи легітимність та надихаючи на колективні дії в символічно-політичному просторі.

Ключові слова: політичні символи, політична влада, міфологізація, політичні технології, технологічний підхід, легітимізація, конструювання політичної реальності.

Постановка проблеми. Дослідження символічних технологій є важливим, оскільки політична реальність безперервно виробляється й інтерпретується мовою, образами, наративами та ритуалізованими діями. Політичне життя розгортається переважно на символічному рівні, де подія, акторам та умовам надаються значення, і саме ці значення – а не матеріальні умови як такі – забезпечують підтримку, легітимність, згоду, страх чи байдужість. Вивчення символічних технологій необхідне для розуміння, чому раціонально-політичні рішення так часто не породжують консенсусу, якщо вони не спираються на усталений у колективній свідомості символічний порядок. У сучасному політичному просторі, що постійно трансформується під тиском медіатизації, емоційної поляризації та криз легітимності, влада все менше покладається лише на інституційні механізми чи раціональні аргументи – вона все частіше вплітається в тканину символів, образів, міфів і ритуалів. Саме тому через символічні технології формуються не просто повідомлення, а цілісні смислові світи: політична реальність конструюється не як відображення об'єктивних фактів, а як ефективна ілюзія, яка переконує, сполучає, легітимує й підпорядковує. Та незважаючи на всеосяжність цього феномену, у політичній науці досі немає глибоко розробленої теоретичної парадигми, яка б системно

розкривала механізми трансформації символів у джерело влади, а символічну реальність – у форму політичного буття. Тому перед сучасною політичною теорією постає нагальне запитання: як саме символічні технології – від мови політичної метафори до різноманітних ритуалів влади – не просто впливають на суспільну свідомість, а активно творять ту саму реальність, у якій влада стає водночас неминучою, бажаною й незаперечною?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Символічна політична реальність є важливим об'єктом дослідження в сучасному науковому дискурсі. Одним із провідних дослідників використання символів для конструювання політичної реальності та керування нею є Мюррей Едельман, якому належать такі фундаментальні роботи, як «Символічне використання політики» [18], «Політика як символічна дія: масове збудження та заспокоєння» [17], «Конструювання політичного спектаклю» [16]. У 1967 р. Пітер Бергер і Томас Лукман у своїй книзі «Символічне конструювання реальності» заклали теоретичні засади соціального конструювання реальності, включаючи політичну, через інтерсуб'єктивні символи та мову [8]. Роберт Лейн у 1969 р. дослідив зв'язок між політичним мисленням, свідомістю й символічними формами, що формують політичне сприйняття реальності [20]. Роберт Кобб і Чарльз Елдер у 1973 р. обґрунтували поняття символічної політики, показуючи, як політичні символи використовуються для маніпуляції суспільною увагою та ідентичністю [10]. Деліса Бюрньє проаналізувала, як мова, символи та значення конструюють політичну реальність, підкреслюючи роль символічного в політичному дискурсі [9]. Абнер Коен розглядав символізм як ключовий механізм політичної комунікації, що зв'язує колективні емоції, ідентичності та владу [11]. Хаміде Багчечі дослідила, як церемонії, ритуали та символи легітимують конституційний процес, втілюючи народовладдя через культурні форми [6]. Реніта Колман і Крістіан Стаал Бруун Овергаард показали, як партійні символи, на відміну від національних, через емоції (гнів, тривога, ентузіазм) поглиблюють афективну поляризацію [12]. Роні Данцигер дослідив ритуалізоване підлабузництво як недемократичну символічну практику, що конструює авторитарний культ особистості навіть у демократичних режимах [13]. Емерсон Девід Девіа Асеведо проаналізував, як візуальна культура в соціальних мережах формує політичні наративи через стратегічне використання символів [14]. Брайс Дж. Дітріх і Метью Хейс дослідили, як символічне представлення у виступах конгресменів США слугує для конструювання політичної легітимності й ідентичності [15]. Марті П. Джордан та Джаміль С. Скотт проаналізували поширення символічної політики в США, зв'язуючи її з інтересами й політичною репрезентацією [19]. Роджер Мак-Гінті порівнював, як символи злагоди та конфлікту використовуються в постконфліктних сус-

пільствах (Північна Ірландія, ПАР) для політичного конструювання миру чи ворожнечі [21]. Джанет Макінтош розглядала символізм як когнітивний механізм, через який конструюються та легітимуються політичні порядки [22]. Чжичен Сю надав експериментальні докази того, що символи влади (наприклад мундир) генерують підпорядкування, демонструючи символічне джерело легітимної авторитетності [24]. Наукові результати та ідеї згаданих вище авторів дозволили нам виокремити та вивчити конструювання політичної реальності в символічно-технологічному вимірі.

Формулювання мети. Виходячи з вищевикладеного, метою цієї роботи є розкриття специфіки символічних технологій конструювання політичної реальності як інструментів здобуття, легітимації та реалізації політичної влади.

Виклад основного матеріалу. Символічні технології конструювання політичної реальності є системою свідомо організованих комунікативних, дискурсивних, ритуальних та репрезентаційних практик, за допомогою яких політична влада продукує, стабілізує та відтворює соціально обов'язкові інтерпретації політичного світу, продаючи їх як природні, легітимні та самоочевидні. Ці технології діють не на рівні прямого примусу чи матеріального перерозподілу, а на рівні смислотворення, де політична реальність конститується через символи, наративи, назви, образи і перформанси, що структурують сприйняття, емоції та політичну поведінку.

Методологічною основою цього дослідження виступає технологічний підхід, який дозволяє аналізувати політичні процеси крізь призму ефективності застосовуваних інструментів впливу. У межах цього підходу політичні технології ідентифікуються та класифікуються відповідно до здатності їх забезпечувати реалізацію владних цілей політичних суб'єктів за мінімальних витрат ресурсів, зусиль і часу [1; 4; 16]. Саме такий критерій ефективності уможливлює концептуалізацію символічних технологій як специфічного різновиду політичних технологій, спрямованих на смислове та образне конструювання політичної реальності.

За своєю суттю символічні технології конструювання політичної реальності функціонують як інструменти символічної влади, що розуміється як здатність нав'язувати легітимне бачення соціальної та політичної реальності шляхом монополізації процесів номіналізації, міфотворення, ритуалізації та символічної репрезентації. Через ці технології влада визначає, що є політично значущим, як інтерпретуються події, які актори сприймаються як легітимні, а які дії постають необхідними, неминучими чи морально виправданими. Таким чином, сам факт символізації стає політичним актом, перетворюючи комунікацію на керування, а інтерпретацію на домінування.

З операційної точки зору, символічні технології конструювання політичної реальності працюють шляхом інтеграції раціональних та ірраціональних форм сприйняття, поєднуючи когнітивне структурування з емоційним залученням та колективною пам'яттю. Вони конструюють стабільні символічні структури – політичні міфи, ритуали, функціональні символи та авторитетні назви, що виступають посередниками між політичними інститутами та масовою свідомістю, забезпечуючи реалізацію владних відносин без потреби в насильстві. Їхня ефективність залежить від культурного резонансу, інституційної підтримки, повторення та здатності перекладати абстрактні політичні цілі в емоційно доступні та соціально впізнавані символічні форми.

Символічні політичні технології конструювання політичної реальності можуть бути визначені як технологічно організований арсенал символічних практик, за допомогою яких політичні актори набувають та здійснюють владу, формуючи умови, за яких політична реальність сприймається, інтерпретується та приймається суспільством як легітимна.

У своїй основі символічні політичні технології конструювання політичної реальності базуються на культурно та соціально вбудованих механізмах, ґрунтуються на мові, ритуалах, наративах та інституційних практиках, що систематично формують, стабілізують і передають політично авторитетну версію того, що подається як реальне. Ці технології не лише відображають владу; вони активно її конституують, вбудовуючи політичний порядок у систему взаємопов'язаних смислів, що постає природною, необхідною та морально виправданою.

Виходячи з концептуальних положень праці Пітера Бергера і Томаса Лукмана «Соціальне конструювання реальності», символічні технології конструювання політичної реальності діють шляхом перетворення історично зумовлених практик суспільної взаємодії на об'єктивні, самоочевидні структури соціального порядку. Інакше кажучи, суспільно-договірні відносини, що знайшли втілення в законах, розподілі ролей та звичаях, під впливом таких технологій сприймаються як природні, неминучі, незмінні та незаперечні факти. Символічні технології конструювання політичної реальності досягають цього: по-перше, через об'єктивацію політичних інститутів, тобто перетворення створених людьми ролей, ієрархій і процедур на зовнішні, примусові обставини, що постають перед індивідом як непереборні; по-друге, через легітимацію цих об'єктивацій завдяки багаторівневим системам значення – від повсякденних максим до всеохопних міфологій, що роблять політичну реальність правдоподібною, зв'язною та емоційно близькою; по-третє, через інтерналізацію цієї реальності у свідомості індивідів через соціалізацію, внаслідок чого послух, вірність чи інакодумство стають питанням не просто покори, а ідентичності та екзистенційної орієнтації [8].

Ці механізми є «символічними», оскільки функціонують через знаки, мову та спільні асоціації, що виходять за межі безпосереднього досвіду для зв'язування політичної влади з більш широкими смислами – часто сакральними, історичними або науковими. Вони є «політичними», оскільки їхній первинний ефект полягає у визначенні того, хто має право правити, хто має коритися і яким цілям має слугувати колективне життя. І вони є «технологіями», оскільки є відтворюваними, інституалізованими та стратегічно впроваджуваними практиками – не спонтанними культурними випромінюваннями, а інструментами, відточуваними з часом для підтримання чи трансформації влади.

У своїй основі символічні технології конструюють правдоподібний всесвіт смислів, у якому політичне домінування постає не як довільна сила, а як природний вияв космічного порядку, історичної долі, морального закону чи раціональної необхідності. Їхня ефективність залежить не від істини, а від правдоподібності, що соціально підтримується, – безперервного відтворення їхніх реальності через комунікацію, ритуали, освітні практики та придушення або переінтерпретацію альтернатив.

Однією з основоположних символічних технологій конструювання політичної реальності є політична міфологізація. Вона є архаїчним, але надзвичайно стійким інструментом легітимації, спрямованим на впорядкування, наділення смислом та ієрархічну організацію соціального світу з метою здобуття, утримання й реалізації влади. Її суть полягає в тому, що міф, виступаючи архаїчною формою легітимації взагалі, перетворює хаос у космос, створюючи можливість осягнення світу як якогось організованого цілого [2; 3]. Це досягається через образно-символічне визначення реальності, яке не лише пояснює світ, а й надає йому ціннісну структуру: міф присвоює цінності, подає організацію космічного та соціального порядку за ієрархічно-ціннісним принципом [Там само], встановлюючи розподіл на священне й несвященне, легітимне й маргінальне. Саме цей принцип міститься в основі дії міфологізації: вона легітимує владу, надаючи їй сакральне обґрунтування, коли, наприклад, «фараони вважались нащадками верховного бога Ра, з рук якого вони отримували владу над країною» [2]. У сучасних умовах, хоча міф втратив свій явно сакральний статус, він залишається дієвим, бо «приймається як істина певною соціальною спільнотою, має достатній авторитет, парадигмальне значення як модель реальності та зразок для її виправлення» [Там само]. Ефективність міфологізації визначається не раціональною переконливістю, а здатністю впливати на уяву, емоції й віру: «Міфи націлені на уяву, вони покликані вразити, здивувати, очарувати та підкорити її» [Там само]. Віра в міф зростає завдяки довірі до його трансляторів, які володіють «легітимаційним

капіталом» – соціальним визнанням, авторитетом, харизмою. Дефіцит смислу «знищує будь-яку владу, делегітимує її», тому головне завдання легітимізаційної політики – «наповнити лакуни смислового універсуму необхідним змістом» [2]. Міф, таким чином, є не просто розповіддю, а «повідомленням», яке, за словами Ролана Барта, «може бути листом або зображенням; і письмова мова, а також фотографія, кінематограф, репортаж, спортивні змагання, видовища, реклама можуть бути матеріальними носіями міфічного повідомлення» [7]. Міфологізація працює як інструмент влади, бо вона «систематизує смисловий універсум соціального цілого, розподіляючи значення та надаючи смисл як індивідуальним, так і колективним суб'єктам суспільних відносин», чим формує новий «легітимізаційний порядок як систему визнаних соціальних зразків та норм поведінки» [2].

Однією з символічних технологій конструювання політичної реальності є технологія конструювання проблем – це стратегічне позначення соціальних умов як «проблем» для виправдання втручань, що зберігають або розширюють інтереси еліти. Як пише Мюррей Едельман у книзі «Конструювання політичного спектаклю», «проблеми входять у дискурс і, отже, в існування як підкріплення ідеологій, а не просто тому, що вони існують або тому, що вони важливі для добробуту» [16]. Подаючи бідність, злочинність або безробіття як моральні або технічні дилеми, а не системні несправедливості, режими відволікають критику від інституційних структур і перетворюють нерівність на індивідуальну невдачу. Конструювання проблем є особливо потужним, коли воно перетворює шкоду на користь: «Проблема для одних є вигодою для інших; вона збільшує вплив останньої групи» [Там само].

Тісно пов'язаною з конструюванням проблем є символічна технологія вигадування криз, що перетворює буденні або хронічні умови на гострі надзвичайні ситуації, що вимагають підпорядкування й жертв. Різниця між проблемою і кризою є не емпіричною, а риторичною: «Криза, як і всі новини, є витвором мови, що використовується для її опису; поява кризи є політичним актом, а не визнанням факту» [Там само]. За допомогою драматичного перебільшення, влада розширює виконавчі повноваження, придушує інакомислення та легітимує витрати, які непропорційно обтяжують певні соціальні групи.

Не менш важливою символічною технологією є конструювання ворога – дискурсивне вигадування внутрішніх або зовнішніх антагоністів, чия нібито злоба об'єднує коаліції та виправдовує репресії. Мюррей Едельман відрізняє ворогів від простих супротивників: «Вороги характеризуються вродженою рисою або набором рис, які позначають їх як злих, аморальних, викривлених або патологічних... Мета – знищити супротивника» [Там само]. Образ ворога в політиці – це не стільки реальна загроза, скільки функціональний символ-

конденсатор, який перетворює складні соціальні страхи (перед занепадом, несправедливістю, невизначеністю) на єдину, легітимовану для ненависті фігуру. Він існує в режимі стратегічної амбівалентності (друг / ворог), що дозволяє владі ситуативно маніпулювати ним для стабілізації власних ідеологічних наративів і згуртування суспільства навколо «спільної загрози».

Значущою символічною технологією конструювання політичної реальності є містифікація лідерства, драматургічне піднесення політичних діячів до взірців компетентності, чесноти або рішучості – незалежно від результатів політики. Лідери є не стільки агентами змін, скільки «знаками компетентності, зла, націоналізму, майбутніх обіцянок та інших чеснот і пороків» [16], основною функцією яких є «надання сенсу заплутаному політичному світу» [Там само]. Їхня ефективність залежить не від результативності, а від виступу: «Лідер повинен бути сконструйований як новатор, який бере на себе відповідальність, а в разі невдачі – як жертва непереборних перешкод» [Там само]. Навіть невдача може підвищити авторитет: «Фіаско в Затоці Свиней у 1961 році підвищило популярність президента Кеннеді», продемонструвавши, як містифікація лідерства перетворює некомпетентність на мужність за допомогою алхімії наративу [Там само].

Іншою ключовою символічною технологією конструювання політичної реальності є підміна рішень жестами, коли замість суттєвих заходів пропонуються символічні дії – закони, саміти, фотосесії. Ці жести як рішення створюють ілюзію реагування. Такі жести мають успіх, оскільки «нечітка мова є ознакою і сприяє переговорам», дозволяючи елітам заспокоїти невдоволення, не змінюючи відносин влади [Там само].

Ефективною є така символічна технологія конструювання політичної реальності як переписування історії. Вона діє як ретроактивний наративний інструмент, який переосмислює минулі події, щоб легітимувати сучасну владу. Лідери «перевинаходять майбутнє, у якому військова міць гарантує мир», а поразки переосмислюються як благородні жертви: «Військові поразки... часто сприймалися як прояви мужності та рішучості лідерів». Переписування історії гарантує, що «минуле і майбутнє, які люди конструюють, неминуче стають раціоналізаціями їх сучасного соціального світу» [Там само], тим самим натуралізуючи статус-кво як долю.

Ефективність символічних технологій походить від їхнього глибокого резонансу з життєвим досвідом, матеріальним становищем і психічними потребами. Вони досягають успіху, коли торкаються досвіду своєї аудиторії, пропонуючи цілісні ідентичності в нецілісному світі. Політична мова є політичною реальністю; не існує іншої, що стосується значення подій для акторів та глядачів. Таким чином, політичне видовище триває – не тому,

що в нього вірять, а тому, що воно проживається, постійно реконструюється публікою, яка, приймаючи його умови, стає одночасно аудиторією та автором власного підкорення.

Символічні технології конструювання політичної реальності є найпотужнішими, коли вони є двоякими – що одночасно діють на рівні людських та владних відносин. Вони використовують двозначність, чинять опір раціональній критиці («не можна сперечатися з ритуалом») і діють «зсередини» через нав'язування моральних імперативів, а не зовнішнього примусу. Їхній успіх залежить не від логічної узгодженості, а від емоційного резонансу, повторюваності та здатності надавати особливим інтересам універсального або вічного характеру.

Як зазначає Абнер Коен, нормативні символи «за своєю суттю є двозначними, задовольняючи як екзистенційні, так і політичні цілі» [11]. Вони містифікують, навіть коли мобілізують, заспокоюють, навіть коли контролюють. І саме ця подвійна функція – поєднання душевних прагнень та стратегій – робить символічні технології тихими двигунами політичної реальності.

У складному механізмі політичного життя символічні технології для конструювання політичної реальності слугують фундаментальними інструментами для здобуття, легітимації та здійснення влади. Ці технології діють не шляхом безпосередньої зміни матеріальних умов, а шляхом формування сприйняття, емоцій та колективних переконань для підтримки або трансформації політичного порядку. Їхня суть полягає в здатності ущільнювати складні реалії – або створювати нові – в емоційно резонансні форми, які оминають раціональний аналіз і мобілізують лояльність або покірність.

Важливу роль у конструюванні та збереженні незмінності основ політичної реальності відіграє символічна технологія заспокоєння. Вона діє шляхом надання широкій громадськості емоційно задовільних жестів, які створюють враження ефективності уряду та морального порядку, при цьому практично не змінюючи реального розподілу матеріальних благ. Її принцип полягає у відволіканні уваги за допомогою емоцій: заспокоєння незгоди не реформами, а ритуалами. Політичний процес зазвичай працює для того, щоб надати відчутні вигоди організованим інтересам, одночасно забезпечуючи символічне заспокоєння широкої громадськості. Такі символічні дії, однак, піднімають довіру громадськості та сприяють покірності умовам, що підтримують політичний порядок [Там само].

Технологія символічного заспокоєння є найефективнішою, коли вона спирається на символи високого порядку легітимності, такі як «свобода» або «закон і порядок», значення яких є достатньо розмитим, щоб вмістити різноманітні інтерпретації, але емоційно достатньо сильним, щоб об'єднати настрої.

Не менш дієвою для конструювання політичної реальності є символічна технологія мобілізації за допомогою конденсаційних образів. Ця технологія активує колективні дії шляхом використання емоційно насичених, когнітивно неоднозначних символів – тих, що М. Едельман називає конденсаційними символами [16], – які функціонують як «плями Роршаха» [20], дозволяючи різним групам проєктувати свої власні прагнення на основі об'єднальних символів. Чим більшою і різноманітнішою є виборча база політичного руху, тим більш розмитими й неточними, ймовірно, будуть його об'єднальні символи і гасла [10].

«Чорна сила», «мовчазна більшість» або «антисемітизм» – це не політичні програми, а емоційні тригери. Їхня ефективність базується не на інформаційній чіткості, а на високій валентності плюс низькому когнітивному змісті, що забезпечує об'єднальну селективність: «...члени маси сходяться на спільному об'єкті через індивідуальну привабливість для кожного з них окремих характеристик цього об'єкта» [Там само]. Ця технологія базується на емоційному резонансі, а не раціональному консенсусі.

Влада здійснюється шляхом визначення, хто належить до порядку, а хто йому загрожує. Символічна технологія диференціації та встановлення кордонів будує політичну реальність шляхом визначення символічних кордонів – позначення опонентів як зовнішніх агітаторів, іноагентів, пособників ворога – тим самим делегітимуючи інакомислення та звужуючи сферу прийнятного дискурсу.

На відміну від об'єднальних символічних технологій, символічна технологія диференціації та встановлення кордонів підсилює солідарність всередині групи через протистояння. Її ефективність зростає зі збільшенням соціальної дистанції: чим менше контактів між групами, що конфліктують, тим більша залежність від символів з низькою змістовністю та високим емоційним зарядом [Там само]. Вона діє не шляхом включення, а шляхом виключення – і морального осуду.

Для конструювання політичної реальності важливою також є технологія побудови символічного політичного порядку через створення наративів – великих історико-культурних історій, які апелюють до глибинної ментальної пам'яті народів, їхніх міфів, цінностей і колективних травм. Такі наративи створюють символічно-смыслову зброю, яка обґрунтовує легітимність чинної влади та демонізує опозицію. На думку Ю. Калиновського і С. Жданенко, цивілізаційно-ціннісні наративи відтворюють ментально-історичну (цивілізаційно-культурну) пам'ять народів, що посилює аргументаційну та емоційну базу легітимізаційного процесу [5]. Ефективність цієї технології визначається її здатністю вкорінюватися в культурний код аудиторії, використовуючи стереотипи, що вже існують, чи ностальгію.

Сучасна політична влада втілюється не лише через право чи економіку, а через конструювання символічної політичної реальності, у якій наратив, емоція та міф зливаються в єдиний інструмент управління свідомістю. Ефективність цих технологій визначається не їхнього логічною переконливістю, а глибиною проникнення в культурну пам'ять, умінням говорити мовою цільової аудиторії та здатністю створювати альтернативні універсуми.

Висновки. Символічні технології конструювання політичної реальності постають як цілісний і водночас диференційований інструментарій здобуття, легітимації та здійснення влади, дія якого розгортається не на рівні прямого примусу чи матеріального розподілу ресурсів, а в площині смислів, образів і колективних уявлень. Їх принципова особливість полягає в тому, що вони не відображають політичну реальність, а продукують її, формуючи та закріплюючи соціально обов'язкові інтерпретації політичного світу як природні, самоочевидні й незаперечні. До базових символічних технологій належать: політична міфологізація (діє через упорядкування хаотичної соціальної дійсності, через надання їй образно-ціннісної структури), технологія ритуалізації політики (реалізується через формалізовані дії, церемонії та символічні перформанси влади), символічні технології конструювання проблем і криз (діють через стратегічне подання певних соціальних умов як загрозливих або надзвичайних), технологія конструювання ворога (створення символічного образу внутрішнього або зовнішнього «іншого», який уособлює загрозу порядку), технологія містифікації лідерства (конструює політичних діячів не як ефективних адміністраторів, а як знаки компетентності, рішучості чи моральної вищості).

До допоміжних символічних технологій належать технології символічного заспокоєння та підміни рішень жестами (замість структурних змін вони пропонують емоційно насичені, але політично порожні дії: декларації, саміти, символічні закони), технології переписування історії та побудови наративів (ретроактивно переосмислюють минуле для виправдання сучасного політичного порядку).

Ефективність символічних технологій конструювання політичної реальності визначається сукупністю чинників: культурним резонансом, емоційною насиченістю, інституціоналізацією, повторюваністю та здатністю інтегрувати раціональні й ірраціональні елементи сприйняття. Вони відрізняються за способом дії – від включення й мобілізації до виключення та заспокоєння, – але об'єднані спільною логікою: перетворення смислу на ресурс влади. Саме тому символічні технології виступають фундаментальним виміром сучасної політики, у якому влада здійснюється передусім через конструювання того світу, що сприймається як реальний.

ЛІТЕРАТУРА

1. Висоцький О. Ю. Легітимаційні технології в міжнародних відносинах. *Грані : наук.-теор. альманах*. 2017. № 20 (10). С. 98–104. doi: <https://doi.org/10.15421/1717138>.
2. Висоцький О. Ю. Міф як інструмент легітимаційної політики. *Вісник Дніпропетровського університету. Філософія. Соціологія. Політологія*. 2006. Вип. 13. С. 241–249. URL: <http://www.dmeti.dnepropetrovsk.ua/file/56.doc> (дата звернення: 28.12.2025).
3. Висоцький О. Ю. Міфологізація та сакралізація як технології легітимації політичної влади. *Гілея*. 2013. № 66. С. 611–620. URL: <http://gileya.org/index.php?ng=library&cont=long&id=85> (дата звернення: 28.12.2025).
4. Висоцький О. Ю. Технологічний підхід та його значення в дослідженні легітимації політичної влади. *Гілея*. 2012. № 62. С. 608–616. URL: <http://gileya.org/index.php?ng=library&cont=long&id=81> (дата звернення: 28.12.2025).
5. Калиновський Ю. Ю., Жданенко С. Б. Роль цивілізаційно-ціннісних наративів у глобальному інформаційному протиборстві. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2023. № 3 (58). С. 23–38. doi: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.58.285630>.
6. Bağçeci H. Cultural Instruments of Legitimacy in Constitutionalization: Constituent Power Through Ceremony, Ritual, and Symbol. *Law, Culture and the Humanities*. 2025. doi: <https://doi.org/10.1177/17438721251389430>.
7. Barthes R. *Mythologies* / translated from the French by Richard Howard and Annette Lavers. New York : Hill and Wang, 2012. xii, 274 p.
8. Berger P. L., Luckmann T. *The social construction of reality: a treatise in the sociology of knowledge*. London : Penguin P., 1967. 249 p.
9. Burnier D. Constructing Political Reality: Language, Symbols, and Meaning in Politics. *Political Research Quarterly*. 1994. Vol. 47, № 1. P. 239–253. doi: <https://doi.org/10.1177/106591299404700113>.
10. Cobb R. W., Elder C. D. The Political Uses of Symbolism. *American Politics Quarterly*. 1973. Vol. 1, № 3. P. 305–338. doi: <https://doi.org/10.1177/1532673X7300100302>.
11. Cohen A. Political Symbolism. *Annual Review of Anthropology*. 1979. Vol. 8. P. 87–113. URL: <https://www.jstor.org/stable/2155615> (дата звернення: 28.12.2025).
12. Coleman R., Overgaard C. S. B. Seeing «Us» and «Them»: How Political Symbols Polarize Through Anger, Anxiety, and Enthusiasm. *Mass Communication & Society*. 2025. Vol. 28, № 1. P. 130–153. doi: <https://doi.org/10.1080/15205436.2024.2313082>.
13. Danziger R. The democratic king: The role of ritualized flattery in political discourse. *Discourse & Society*. 2021. Vol. 32, № 6. P. 645–665. doi: <https://doi.org/10.1177/09579265211023224>.

14. Devia Acevedo E. D. Between Symbols and Power: The Construction of Political Narratives Through Visual Culture in Social Networks. *Visual Review. International Visual Culture*. 2024. № 16 (8). P. 43–65. doi: <https://doi.org/10.62161/revvisual.v16.5378>.
15. Dietrich B. J., Hayes M. Symbols of the Struggle: Descriptive Representation and Issue-Based Symbolism in US House Speeches. *The Journal of Politics*. 2023. Vol. 85, № 4. P. 1368–1384. doi: <https://doi.org/10.1086/723966>.
16. Edelman M. Constructing the political spectacle. Chicago : University of Chicago Press, 1988. 137 p.
17. Edelman M. Politics as symbolic action; mass arousal and quiescence. Chicago : Markham Pub. Co., 1971. 188 p.
18. Edelman M. The symbolic uses of politics. Urbana, University of Illinois Press, 1964. 201 p.
19. Jordan M. P., Scott J. S. The Spread of Symbolic Policies: Juneteenth, Interests, and Representation in the U. S. States. *Political Research Quarterly*. 2025. Vol. 78, № 4. P. 1286–1301. doi: <https://doi.org/10.1177/10659129251355262>.
20. Lane R. Political Thinking and Consciousness. Chicago : Markham, 1969. x, 348 p.
21. Mac Ginty R. The political use of symbols of accord and discord: Northern Ireland and South Africa. *Civil Wars*. 2001. Vol. 4, № 1. P. 1–21. doi: <https://doi.org/10.1080/13698240108402461>.
22. McIntosh J. Symbolism, Cognition, and Political Orders. *Science & Society: A Journal of Marxist Thought and Analysis*. 1998. Vol. 62. № 4. P. 557–568. doi: <https://doi.org/10.1177/003682379806200404>.
23. Vysotskyi O. National Security Technologies in the Domestic and Foreign Policy of the State. *Scientific and Theoretical Almanac Grani*. 2023. № 26 (3). P. 126–133. doi: <https://doi.org/10.15421/172358>.
24. Xu Z. Obedience to the symbol of authority: Experimental evidence on the symbolic source of legitimate authority. *European Journal of Political Economy*. 2023. Vol. 78. doi: <https://doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2022.102354>.

REFERENCES

1. Vysotskyi, O.Yu. (2017). Lehitymatsiyni tekhnolohiyi v mizhnarodnykh vidnosynakh. *Naukovo-teoretychnyy almanakh Hrani – Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 20(10), 98–104. doi: <https://doi.org/10.15421/1717138> [in Ukrainian].
2. Vysotskyi, O. (2006). Mif yak instrument lehitymatsiinoi polityky. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Filosofii. Sotsiologii. Polytologii – Bulletin of Dnipropetrovsk University. Philosophy. Sociology. Political science*, issue 13, 241–249. URL: <http://www.dmeti.dnepropetrovsk.ua/file/56.doc> [in Ukrainian].
3. Vysotskyi, O.Yu. (2013). Mifolohizatsiia ta sakralizatsiia yak tekhnolohii lehitymatsii politychnoi vlady. *Hyleia – Gileya*, 66, 611–620. URL: <http://gileya.org/index.php?n=g=library&cont=long&id=85> [in Ukrainian].

4. Vysotskyi, O. Yu. (2012). Tekhnolohichniy pidkhid ta yoho znachennia v doslidzhenni lehitymatsii politychnoi vlady. *Hyleia – Gileya*, 62, 608–616. URL: <http://gileya.org/index.php?ng=library&cont=long&id=81> [in Ukrainian].
5. Kalynovskyi, Yu., Zhdanenko, S. (2023). Rol tsyvilizatsiyno-tsynnysnykh naratyviv u hlobalnomu informatsiinomu protyborstvi. *Visnyk NYYU imeni Yaroslava Mudroho. Serii: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia – The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, philosophies of law, political science, sociology*, 3(58), 23–38. doi: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.58.285630> [in Ukrainian].
6. Bağçeci, H. (2025). Cultural instruments of legitimacy in constitutionalization: Constituent power through ceremony, ritual, and symbol. *Law, Culture and the Humanities*. doi: <https://doi.org/10.1177/17438721251389430>
7. Barthes, R. (2012). *Mythologies* (R. Howard & A. Lavers, Trans.). Hill and Wang.
8. Berger, P.L., & Luckmann, T. (1967). *The social construction of reality: A treatise in the sociology of knowledge*. Penguin Books.
9. Burnier, D. (1994). Constructing political reality: Language, symbols, and meaning in politics. *Political Research Quarterly*, 47(1), 239–253. doi: <https://doi.org/10.1177/106591299404700113>
10. Cobb, R.W., & Elder, C.D. (1973). The political uses of symbolism. *American Politics Quarterly*, 1(3), 305–338. doi: <https://doi.org/10.1177/1532673X7300100302>
11. Cohen, A. (1979). Political symbolism. *Annual Review of Anthropology*, 8, 87–113. doi: <https://www.jstor.org/stable/2155615>
12. Coleman, R., & Overgaard, C. S. B. (2025). Seeing «us» and «them»: How political symbols polarize through anger, anxiety, and enthusiasm. *Mass Communication & Society*, 28(1), 130–153. doi: <https://doi.org/10.1080/15205436.2024.2313082>
13. Danziger, R. (2021). The democratic king: The role of ritualized flattery in political discourse. *Discourse & Society*, 32(6), 645–665. doi: <https://doi.org/10.1177/09579265211023224>
14. Devia Acevedo, E.D. (2024). Between symbols and power: The construction of political narratives through visual culture in social networks. *Visual Review. International Visual Culture Review*, 16(8), 43–65. doi: <https://doi.org/10.62161/revvisual.v16.5378>
15. Dietrich, B.J., & Hayes, M. (2023). Symbols of the struggle: Descriptive representation and issue-based symbolism in US House speeches. *The Journal of Politics*, 85(4), 1368–1384. doi: <https://doi.org/10.1086/723966>
16. Edelman, M. (1988). *Constructing the political spectacle*. University of Chicago Press.
17. Edelman, M. (1971). *Politics as symbolic action: Mass arousal and quiescence*. Markham Publishing.
18. Edelman, M. (1964). *The symbolic uses of politics*. University of Illinois Press.
19. Jordan, M.P., & Scott, J.S. (2025). The spread of symbolic policies: Juneteenth, interests, and representation in the U. S. states. *Political Research Quarterly*, 78(4), 1286–1301. doi: <https://doi.org/10.1177/10659129251355262>
20. Lane, R. (1969). *Political thinking and consciousness*. Markham Publishing.

21. Mac Ginty, R. (2001). The political use of symbols of accord and discord: Northern Ireland and South Africa. *Civil Wars*, 4(1), 1–21. doi: <https://doi.org/10.1080/13698240108402461>
22. McIntosh, J. (1998). Symbolism, cognition, and political orders. *Science & Society: A Journal of Marxist Thought and Analysis*, 62(4), 557–568. doi: <https://doi.org/10.1177/003682379806200404>
23. Vysotskyi, O. (2023). National security technologies in the domestic and foreign policy of the state. *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 26(3), 126–133. doi: <https://doi.org/10.15421/172358>
24. Xu, Z. (2023). Obedience to the symbol of authority: Experimental evidence on the symbolic source of legitimate authority. *European Journal of Political Economy*, 78. doi: <https://doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2022.102354>

Burchak Anton Yulianovych, Ph. D. Student of the Department of Political Science, Sociology and Public Administration, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine

SYMBOLIC TECHNOLOGIES FOR CONSTRUCTING POLITICAL REALITY

The peculiarities and characteristic features of symbolic technologies as effective tools for constructing political reality have been studied. Their principles of operation and mechanisms of influence are revealed. It has been found that these technologies operate through repetition, emotional appeal, and interpretive flexibility, strengthening legitimacy and inspiring collective action in the symbolic-political space.

Keywords: political symbols, political power, mythologization, political technologies, technological approach, legitimization, constructing political reality



Дьомкіна Юлія Вікторівна, здобувачка третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти зі спеціальності 052 Політологія, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, м. Харків, Україна

e-mail: yuliya.dyomkina@gmail.com

ORCID iD: 0009-0003-4239-8782

ВОЛОНТЕРСТВО В НОВИХ УМОВАХ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ

Статтю присвячено дослідженню особливостей трансформації українського волонтерства за нових умов розвитку суспільства. Акцент робиться на застосуванні системного підходу, що дозволяє, з одного боку, розглядати зміни, що відбуваються з волонтерським рухом, із позиції процесу інституціоналізації, а з іншого – з позиції процесу фігурації (в інтерпретації Н. Еліаса).

Ключові слова: волонтерство, громадянське суспільство, політичні практики, політичний інститут, громадянська активність, системний підхід.

Постановка проблеми. З початку російської агресії (з 2014 р.) на території України кількість волонтерських організацій невідомо зростає. За даними Асоціації Благодійників України, з 2014 р. в Україні близько 10 % українського суспільства регулярно та системно займається благодійною діяльністю. А після лютого 2022 р. цей показник зріс до 30 % [1, с. 146].

Експертами стверджується, що швидке розгортання військових дій на території України потребувало миттєвих реакцій та рішень, реального впливу на ситуацію. Небайдужість громадян, які відчували співпереживання та солідарність зі своїм народом, проявилася в питаннях гуманітарної допомоги, забезпеченні безпеки, подоланні руйнувань, медичної підтримки. Волонтерський рух посів нове місце в системі соціально-політичних відносин як громадянського суспільства, так і держави в цілому.

Зрозуміло, що ці зміни потребують адекватної інтерпретації в контексті усвідомлення конструктивного потенціалу волонтерства і перспектив його розвитку як одного з компонентів громадянського суспільства та нової інституції Української держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемне поле волонтерства з початку ХХІ ст. є предметом дослідження таких українських учених, як Р. Драпушко, О. Ільюк, Л. Жужа, О. Корнієвський, О. Липитчук, Я. Лук'янчук, А. Матийчик, Ю. Мацієвський, М. Оніщенко, В. Опанасюк, С. Поляруш, В. Руденко, О. Штрайхер та ін. [2–7].

Слід зазначити, що двома провідними напрямками дослідження проблемного поля волонтерства є наукові розвідки: Л. Ладонько, А. Матвійчука, К. Манулівої, В. Мірошніченка, Н. Мірко, Ю. Норчука, С. Поляруш, Л. Соколік, М. Строгаль, Ю. Харламова, Л. Хижняк, М. Хилька (щодо розгляду закордонного досвіду формування державної політики у сфері волонтерської діяльності й узагальнення світових практик її здійснення) [8–12] та Я. Блохи, Н. Грищенко, О. Замашкіної, О. Касперовича, О. Панькової, О. Сірої, Є. Сірого, Н. Чернікової, Ю. Шайгородського, М. Школяр та ін. (щодо аналізу волонтерської діяльності в Україні за умов воєнного стану) [1; 13–16].

Разом із цим за межами дослідницької уваги вітчизняних вчених залишаються зміни, що відбулися та продовжують відбуватися з волонтерством як компонентом громадянського суспільства в контексті його політичної інституціоналізації.

Отже, **метою статті** є спроба розглянути й узагальнити з позиції застосування системного підходу особливості трансформації українського волонтерства як компонента громадянського суспільства в напрямі соціально-політичної інституціоналізації.

Виклад основного матеріалу. З середини ХХ ст. системний метод пізнання набуває поширення та застосовується для пояснення політичних явищ і процесів. Евристична цінність цього методу в контексті тверджень як закордонних, так і вітчизняних дослідників полягає в його важливих принципах, як-от:

- «– ідея цілісності системи: в результаті поєднання різноманітних явищ, нових якостей, властивостей, якими вони не володіють у розрізненому стані;
- усвідомлення всього різноманіття зв'язків системи із зовнішнім середовищем: опис каналів, засобів та форм взаємодії з яким дає підстави для адекватного розуміння відносин всередині самої системи;
- уявлення про механізми функціонування системи: визначається взаємодією процесів зміни і стабілізації, оновлення і збереження, яка за умов тривалого, наростаючого порушення обертається засадами для руйнування самої системи» [17, с. 11].

Системний аналіз у найзагальнішому сенсі можна визначити як сукупність методів, прийомів та алгоритмів застосування системного підходу в аналітичній діяльності з дослідження політичних явищ і процесів. У контексті засто-

сування системного аналізу створюється певна абстрактна та концептуальна система, структурно-логічна схема, що слугує інструментом для розуміння, опису та можливої оптимізації станів та взаємозв'язків елементів реальної системи [18, с. 44–45].

Тобто при застосуванні системного аналізу до визначення змісту та особливостей волонтерської діяльності за нових умов розвитку українського суспільства насамперед треба звернути увагу на такі моменти:

- особливості його виникнення та розвитку в контексті функціонування провідних соціально-політичних інституцій і структур;
- особливості його функціонування в межах подальшої розбудови громадянського суспільства.

Перший момент пов'язано з процесом інституціоналізації, другий – із процесом фігурації (в інтерпретації Н. Еліаса).

У сучасному соціально-політичному дискурсі пропонується розглядати інституціоналізацію як «історичний процес зародження нових соціальних інститутів, а також як процес функціонування інститутів у рамках соціальної системи у зв'язку з процесом адаптації індивідів і колективів до її нормативних вимог, у ході якого формуються соціально-психологічні механізми, які забезпечують стабільність і стійкість суспільної організації» [19, с. 177].

У межах такої інтерпретації цього процесу найчастіше пропонується виокремлювати сім базових етапів інституціоналізації:

1. Формування інтересів та потреб, задоволення яких вимагає певних колективних організованих дій.
2. Формування загальних цілей.
3. Формування у процесі стихійної взаємодії (через застосування методу спроб і помилок) сукупності соціальних норм і правил.
4. Формування процедур у контексті прийняття вищезазначених норм і правил.
5. Усвідомлення, прийняття та застосування на практиці норм і правил, відповідних процедур.
6. Затвердження системи підтримки норм і правил (з урахуванням окремих випадків, що є обґрунтованими варіантами виключення з них) та санкцій щодо їхнього порушення.
7. Формування системи статусів і ролей, що підпорядковує та структурно організовує всіх (без винятку) членів інституту.

Передбачається, що остання стадія завершується формуванням і стабільним функціонуванням (відповідно до прийнятих, офіційно оформлених та соціально схвалених більшістю учасників цієї взаємодії норм і правил) чіткої статусно-рольової структури [20].

Авторський варіант інституціоналізації (політичної) волонтерського руху під час Антитерористичної операції (АТО) в Україні відповідно до цих вищезазначених етапів міститься в дослідженні українського політолога Лілії Жужі [3].

Згідно з твердженнями дослідниці, у межах проведення АТО волонтерський рух отримав чітке інституційне оформлення, трансформувався в політичний інститут з усіма притаманними для цього елемента політичної системи ознаками та якостями. «Волонтерство, – стверджує Л. Жужа, – стає впливовим політичним інститутом українського суспільства. Як політичний інститут є формою політичних відносин між суб'єктами та об'єктами волонтерської діяльності, відносин між добровольцями й об'єктами їхньої допомоги, волонтерами та державними й господарськими установами та організаціями» [Там само, с. 185].

Такий висновок базується насамперед на відповідності результатів дослідження Л. Жужі виникнення й розвитку волонтерського руху в Україні у 1992–2016 рр. основним ознакам (організаційного і нормативно-правового характеру) процесу інституціоналізації.

Організаційний момент передбачає наявність розгалуженої системи організацій і структур (за висновками дослідження Л. Жужі, «організаційно волонтерство упорядковано в системі волонтерських організацій: регіональних, студентських, жінок – учасників АТО тощо» [Там само, с. 184]).

Нормативно-правовий – упорядкування існування та здійснення волонтерської діяльності політичними і правовими нормами і правилами. В українському політико-правовому полі волонтерська діяльність регламентується такими законами: «Про місцеве самоврядування в Україні» (1997, зі змінами), «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» (1999, зі змінами), «Про органи самоорганізації населення» (2001, зі змінами), «Про політичні партії в Україні» (2001, зі змінами), «Про волонтерську діяльність» (2011, зі змінами), «Про громадські об'єднання» (2013, зі змінами), «Про благодійну діяльність та благодійні організації» (2013, зі змінами) [Там само, с. 184].

Інший варіант процесу інституціоналізації волонтерського руху в сучасному суспільстві презентований у дослідженнях закордонних вчених Гретхен Хелмке і Стивена Левітські та українських політологів Юрія Мацієвського і Яни Лук'янчук [4; 21].

Волонтерство пропонується розглядати як допоміжний неформальний інститут. Процес відповідної трансформації (від суспільної діяльності до інституту суспільства) відбувався, згідно з думкою дослідників, за такою схемою: добровільна суспільна діяльність – неформальна поведінкова практика – неформальний інститут – допоміжний неформальний інститут [21].

Неформальна поведінкова практика перетворюється на неформальний інститут на базі відповідності нормам і правилам, що існують у суспільстві, порушення яких передбачає застосування зовнішніх санкцій. Трансформація неформального інституту в допоміжний неформальний інститут відбувається за умов виконання першим певних функцій інших формальних інституціональних структур суспільства [21].

У якості прикладів пропонується розглядати діяльність волонтерів під час пандемії Covid-19 та надання допомоги державі з боку цілої низки волонтерських організацій за умов російської агресії [4].

У дослідженнях Ю. Мацієвського і Я. Лук'янчук останній приклад пов'язується з появою в українському суспільстві серед різних напрямів волонтерської діяльності так званого «воєнного волонтерства» – «добровільної участі у воєнних діях у складі сил оборони України або допомозі силам оборони у тилу» [Там само, с. 24]. Дослідниками стверджується, що цей напрям містить такі форми волонтерської діяльності:

- «– участь у бойових діях у силах оборони України;
- організація збору коштів для потреб окремих підрозділів сил оборони;
- збір гуманітарної допомоги, передання медикаментів та закупка техніки для військових;
- евакуація тіл загиблих;
- створення маскувальних сіток та окопних свічок;
- психологічна підтримка військових та цивільних, які постраждали від війни» [Там само, с. 25].

Саме ці форми волонтерської діяльності, на думку політологів, виконують так звану «допоміжну роль» (певні функції інших соціальних і політичних інститутів суспільства) у протистоянні російській збройній агресії за умов, коли Українська держава виявилася нездатною відповідно до ситуації реагувати на всі виклики та потреби воєнного часу [Там само].

Подальше застосування системного підходу до аналізу змін, що відбулися та продовжують відбуватися з волонтерством у нових умовах розвитку українського суспільства, з позиції розгляду його як компонента громадянського суспільства в контексті існування процесу фігурації можна зазначити наступне.

У межах цивілізаційної теорії німецького дослідника Норберта Еліаса фігурацію можна розглядати одночасно як процес та результат сумісного життя людей у кожному суспільстві як за умов його сталого розвитку, так і в умовах виникнення кризових ситуацій і хаосу. «Метафорою, що прояснює евристичне значення моделі фігурації, – зазначає дослідниця теоретичної спадщини Н. Еліаса Ольга Бойко, – є танок або малюнок футбольної гри, що виникає у взаємодії обох команд. Фігурація – це не статична структура,

а процес взаємодії, що постійно змінюється. Це єдність стабільності й динаміки, нестійка рівновага» [22, с. 139].

Тобто, виходячи зі змісту процесу фігурації, розвиток волонтерського руху в Україні можна розглядати як постійне виникнення нових громадських ініціатив та моделей поведінки в контексті розвитку громадянського суспільства.

Цей процес можна дослідити крізь призму етапів розвитку волонтерства в українському суспільстві.

Як свідчать публікації щодо процесів виникнення та поширення волонтерського руху в Україні, українськими вченими виокремлюються в його історії три етапи: 1992–2012 рр.; 2013–2021 рр.; 2022 р. – по теперішній час.

Кожен період має свої особливості з позицій: структури, контингенту членів та прихильників волонтерської діяльності, напрямів її реалізації та рівня взаємодії з іншими соціально-політичними інститутами і структурами українського суспільства.

Так, для першого етапу характерне виникнення та функціонування невеликих служб на кшталт «Телефон довіри» та формування при різних офіційних структурах мережі соціальних служб для консультування молоді та розв’язання сімейних проблем. З часом до проблем, які увійшли до зони дії таких соціальних служб, додалися питання про надання допомоги самотнім людям похилого віку, дітям-сиротам і тим, чиїх батьків було позбавлено батьківських прав, про турботу та організацію підтримки бездомних тварин тощо. Взаємодія новоутворених волонтерських груп з іншими громадськими об’єднаннями та політичними інститутами і структурами була практично відсутня.

Другий етап характеризується виникненням потужного громадського руху, що з’явився на базі подій, пов’язаних із Революцією Гідності та здійсненням Антитерористичної операції (АТО) в 2014–2018 рр. і Операції об’єднаних сил (ООС) з 2018 по 2021 рр. на Сході України.

Основними напрямками діяльності волонтерського руху під час АТО були:

- надання допомоги Збройним Силам України (збір харчів, теплих речей та амуніції, ліків);
- надання допомоги пораненим, військовим шпиталям та лікарям, у яких лікують поранених військовослужбовців;
- надання допомоги сім’ям тимчасових переселенців із Криму та території АТО (юридична, психологічна та гуманітарна допомога, пошук житла й роботи, адаптація до нового місця проживання або нового становища в суспільстві);
- надання допомоги сім’ям учасників АТО (психологічна, гуманітарна);
- надання технічної допомоги: відновлення старих, ремонт, удосконалення, бронювання бойових машин [23, с. 93].

Третій етап розвитку волонтерського руху в Україні (з 2022 р. по теперішній час) пов'язано з повномасштабним вторгненням Російської Федерації (РФ) на її територію у 2022 р. Для цього етапу притаманне не тільки різке зростання кількості учасників волонтерського руху, але й постійне розширення напрямів його діяльності. Останнє стає можливим за умов особливостей розвитку самого громадянського суспільства в Україні.

У роботі вітчизняних дослідників Оксани Панькової, Олександра Касперовича, Олександра Іщенка «Розвиток волонтерської діяльності в Україні як прояв активізації соціальних ресурсів громадянського суспільства: специфіка, проблеми та перспективи» визначено головні ознаки сучасного волонтерства в контексті особливостей становлення останнього:

- велика частка волонтерської діяльності не має формального характеру;
- існування певної «вимушеності» волонтерських ініціатив як наслідок неефективності державних інституцій або обмеженості ресурсів держави;
- високий рівень ініціативності та незалежності діяльності волонтерських структур;
- формування волонтерських структур як організацій громадянського суспільства, що професійно задовольняють певні потреби;
- масове поповнення контингенту волонтерського руху не представниками з певних структур громадянського суспільства, а з різних сфер професійної діяльності, зокрема з ІТ-технологій, підприємництва тощо [23, с. 25–40].

Для цього етапу розвитку волонтерства характерні такі напрями діяльності серед різних верств і груп українського суспільства: гуманітарна допомога; медична допомога; соціальна допомога; психологічна підтримка; інформаційна підтримка; логістична підтримка [1].

Під час повномасштабної російсько-української війни волонтерський рух і благодійні організації почали виконувати роль політичної експертизи щодо:

- спростування фейків російської пропаганди та нейтралізації ворожої дезінформації (наприклад ГО «Західний інформаційний фронт»);
- аналізу супутникових даних у контексті розроблення інтерактивної карти руйнувань збройними силами РФ (наприклад ГО «Агенція журналістики даних»);
- розроблення аналітики в контексті післявоєнної відбудови українських міст (наприклад Центр політико-правових реформ) [24, с. 158].

Новим напрямом волонтерської діяльності в цей період стали й нові форми роботи з тваринами, зокрема:

- допомога в евакуації тварин із приватних і державних зоо- та екопарків, що потрапили під обстріл збройних сил РФ;
- розшук та евакуація домашніх тварин із прифронтових територій;
- екологічні акції щодо порятунку тварин в українських річкових та морських водах, які постраждали внаслідок надзвичайних ситуацій, пов'язаних із військовими діями РФ.

Отже, військові дії на території України мобілізували громадськість навколо спільної мети – перемоги та захисту країни. Бажання допомагати своїй країні та високий патріотичний дух викликали в багатьох представників українського суспільства прагнення проявити свою громадянську позицію та схильність до громадянського діалогу через волонтерську діяльність – у різних варіантах соціально-політичних ініціатив та моделей поведінки.

Висновки. Виходячи з вищезазначеного, можна погодитися з тим, що за час існування волонтерства в Україні (з 1992 р.) відповідний рух зазнав суттєвих змін, зокрема інституціонального характеру.

Як свідчать результати застосування системного підходу (у контексті визнання одночасного існування за нових умов розвитку українського суспільства двох процесів щодо розвитку волонтерства: інституціоналізації та фігурації), ці процеси привели до перетворення окремих форм волонтерської діяльності на певні політичні інституції, що репрезентують переважно напрямок «воєнного волонтерства».

Саме волонтерська діяльність майже кожного третього громадянина України під час прямої російської агресії привела до формування розгалуженої системи громадських організацій та благодійних фондів (БО МБФ «Повернись живим», БО БФ «Міжнародний Рух Єдності», БФ «Фонд Сергія Притули» та ін. [25]), що сьогодні існують на офіційних засадах (у контексті відповідності вимогам нормативно-правового поля держави) та реально виконують функції інших державних інститутів – захист суспільства та громадян від зовнішньої агресії; здійснення політичної соціалізації; проведення політичної експертизи; забезпечення політичної мобільності та ін.

Дані щодо реалізації інших напрямів волонтерської діяльності за умов повномасштабного вторгнення ЗС РФ на територію України засвідчують функціонування волонтерства як уособлення громадського сектору й індикатора кардинальних соціально-політичних трансформацій, які, зрозуміло, потребують подальшого політологічного аналізу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сірий Є. В., Сіра О. В. Волонтерство як форма соціального включення та можливої самозайнятості в сучасних викликах війни в Україні: самобутні вітчизняні вектори розвитку і зарубіжний досвід. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*. 2023. № 11. С. 140–156. doi: <https://doi.org/10.31866/2616-745X.11.2023.278442>.
2. Драпушко Р., Ільюк О. Становлення волонтерського руху як теоретичної основи особливого розуміння свободи. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2023. № 1 (1). С. 40–56.
3. Жужа Л. О. Волонтерський рух у контексті Антитерористичної операції в Україні: політологічний вимір : дис. ... канд. політ. наук. Харків, 2016. 225 с.

4. Мацієвський Ю., Лук'янчук Я. Волонтерство та псевдоволонтерство в Україні: новий погляд крізь призму неформальних інститутів. *Політичні дослідження*. 2024. № 1 (7). С. 19–41.
5. Опанасюк В., Оніщенко М. Основні напрями та моделі взаємодії держави та суспільства у сфері волонтерства. *Національні інтереси України*. 2025. № 5 (10). С. 1484–1497.
6. Руденко В. Волонтерство, як провідне явище в процесі забезпечення соціальної безпеки України: еволюція, сучасний стан та проблематика. *Економіка та суспільство*. 2023. № 52. doi: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-52-32>.
7. Штрайхер О. А. Актуальні аспекти розвитку українського волонтерського руху в контексті громадянського суспільства. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2024. Вип. 46. С. 144–151.
8. Матвійчук А. В., Хилько М. І. Особливості взаємодії держави з неурядовими організаціями: досвід Польщі та США. *Політичне життя*. 2023. № 4. С. 52–59.
9. Мірко Н., Ладонько Л. Міжнародне волонтерство та розвиток громадського сектору. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2023. № 13 (16). С. 128–140.
10. Соколік Л., Мануїлова К., Норчук Ю., Мірошніченко В. Стратегічні вектори розвитку публічної політики України в контексті європейської інтеграції. *Механізми державного управління*. 2025. Вип. 33. С. 105–113.
11. Строгаль М. О. Благодійність і фандрейзинг: зарубіжний досвід. *Культура України*. 2016. Вип. 52. С. 46–56.
12. Хижняк Л. М. Інституціоналізація міжнародного волонтерства як наукова і практична проблема. *Габітус*. 2025. Вип. 70. С. 61–66.
13. Блоха Я. Світоглядні засади волонтерства в Україні в умовах війни. *Філософські обрії*. 2023. № 47. С. 80–88.
14. Замашкіна О. Д., Прудченко І. І., Чернікова Н. С. Соціальна діяльність волонтерських організацій у часі актуальних викликів війни. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2025. Вип. 52. С. 180–184.
15. Панькова О. В., Касперович О. Ю. Українське волонтерство в умовах збройної російської агресії: зміцнення потужностей через залучення ресурсів цифровізації, платформізації, ІКТ та мережевих технологій. *Економічний вісник Донбасу*. 2022. № 2. С. 113–123.
16. Панькова О., Касперович О. Український волонтерський рух в умовах російської агресії в контексті національних та глобальних викликів і можливостей після-воєнного відновлення країни. *Журнал європейської економіки*. 2022. Т. 21, № 3 (82). С. 277–294.
17. Боднаров О. Г. Системний підхід до аналізу політичного життя. *Наукові записки КНТУ*. 2009. Вип. 9. С. 11–13. URL: <https://dspace.kntu.kr.ua/server/api/core/bitstreams/a0f1ba3d-837f-40e5-8a48-d0ec88345b46/content> (дата звернення: 17.11.2025).
18. Неліпа Д. Специфіка системного аналізу як методу політології. *Політичний менеджмент*. 2011. № 3. С. 43–51.
19. Ковбасюк С. В. Сучасна інтерпретація поняття «інституціоналізація». *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 50. С. 177–182. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2009_50_31 (дата звернення: 19.11.2025).

20. Миронов Ю. Б., Миронова М. І. Інституціоналізація як соціально-економічний феномен. *Вісник Херсонського державного університету. Серія: Економічні науки*. 2016. Вип. 17, ч. 3. С. 9–11. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvkhdu_en_2016_17%283%29_3 (дата звернення: 29.11.2025).
21. Helmke G., Levitsky S. Informal Institutions and Comparative Politics: A Research Agenda. *Perspectives on Politics*. 2004. 2 (4). doi: <http://doi.org/10.1017/S1537592704040472>.
22. Бойко О. Цивілізаційний процес в історичній антропології Н. Еліаса. *Світогляд – Філософія – Релігія*. 2015. Вип. 8. С. 137–142. URL: <http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/53228> (дата звернення: 25.11.2025).
23. Панькова О. В., Касперович О. Ю., Іщенко О. В. Розвиток волонтерської діяльності в Україні як прояв активізації соціальних ресурсів громадянського суспільства: специфіка, проблеми та перспективи. *Український соціум*. 2016. № 2 (57). С. 25–40. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Usoc_2016_2_5 (дата звернення: 07.11.2025).
24. Никорович Ю.-А. І. Практики вітчизняної політичної експертизи в умовах глобальних викликів, спричинених пандемією COVID-19 та повномасштабною агресією Російської Федерації: особливості та ризики. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*. 2023. Вип. 48. С. 155–161.
25. Топ-10 благодійних фондів України у 2025 році. URL: <https://ruhednosti.org/blog/top10-blagodijnyh-fondiv-ukrayiny-u-2025-roci> (дата звернення: 12.12.2025).

REFERENCES

1. Siryi, Ye.V., Sira, O.V. (2023). Volonterstvo yak forma sotsialnoho vkluchennia ta mozhlyvoi samozainiatosti v suchasnykh vykykakh viiny v Ukraini: samobutni vitchyzniani vektory rozvytku i zarubizhnyi dosvid. *Mizhnarodni vidnosyny: teoretyko-praktychni aspekty – International Relations: Theoretical and Practical Aspects*, 11, 140–156. doi: <https://doi.org/10.31866/2616-745X.11.2023.278442> [in Ukrainian].
2. Drapushko, R., Pliuk, O. (2023). Stanovlennia volonterskoho rukhu yak teoretychnoi osnovy osoblyvoho rozuminnia svobody. *Multyversum. Filosofskyi almanakh – Multiverse. Philosophical Almanac.*, 1(1), 40–56 [in Ukrainian].
3. Zhuzha, L.O. (2016). Volonterskyi rukh u konteksti Antyterorystychnoi operatsii v Ukraini: politolohichni vymir. *Doctor's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
4. Matsiievskyi, Yu., Luk'ianchuk, Ya. (2024). Volonterstvo ta psevdovolonterstvo v Ukraini: novyi pohliad kriz pryzmu neformalnykh instytutiv. *Politychni doslidzhennia – Political Studies*, 1(7), 19–41 [in Ukrainian].
5. Opanasiuk, V., Onishchenko, M. (2025). Osnovni napriamy ta modeli vzaємодії derzhavy ta suspilstva u sferi volonterstva. *Natsionalni interesy Ukrainy – National Interests of Ukraine*, 5(10), 1484–1497 [in Ukrainian].
6. Rudenko, V. (2023). Volonterstvo, yak providne yavyshe v protsesi zabezpechennia sotsialnoi bezpeky Ukrainy: evoliutsiia, suchasnyi stan ta problematyka. *Ekonomika ta suspilstvo – Economy and Society*, 52. doi: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-52-32> [in Ukrainian].

7. Shtraikher, O. A. (2024). Aktualni aspekty rozvytku ukrainskoho volonterskoho rukhu v konteksti hromadianskoho suspilstva. *Aktualni problemy filosofii ta sotsiolohii – Current Problems of Philosophy and Sociology*, issue 46, 144–151 [in Ukrainian].
8. Matviichuk, A. V., Khyloko, M. I. (2023). Osoblyvosti vzaємodii derzhavy z neuriadovymy orhanizatsiiamy: dosvid Polshchi ta SShA. *Politychne zhyttia – Political Life*, 4, 52–59 [in Ukrainian].
9. Mirko N., Ladonko L. (2023). Mizhnarodne volonterstvo ta rozvytok hromadskoho sektoru. *Zovnishnia torhivlia: ekonomika, finansy, pravo – Foreign Trade: Economics, Finance, Law*, 13(16), 128–140 [in Ukrainian].
10. Sokolik, L., Manuilova, K., Norchuk, Yu., Miroshnichenko, V. (2025). Stratehichni vektory rozvytku publichnoi polityky Ukrainy v konteksti yevropeiskoi inteɦratsii. *Mekhanizmy derzhavnoho upravlinnia – Mechanisms of Public Administration*, issue 33, 105–113 [in Ukrainian].
11. Strohal, M. O. (2016). Blahodiinist i fandreizynh: zarubizhnyi dosvid. *Kultura Ukrainy – Culture of Ukraine*, issue 52, 46–56 [in Ukrainian].
12. Khyzhniak, L. M. (2025). Instytutsionalizatsiia mizhnarodnoho volonterstva yak naukova i praktychna problema. *Habitus – Habitus*, issue 70, 61–66 [in Ukrainian].
13. Blokha, Ya. (2023). Svitohliadni zasady volonterstva v Ukraini v umovakh viiny. *Filosofski obrii – Philosophical Horizons*, 47, 80–88 [in Ukrainian].
14. Zamashkina, O. D., Prudchenko, I. I., Chernikova, N. S. (2025). Sotsialna diialnist volonterskykh orhanizatsii u chasi aktualnykh vyklykiv viiny. *Aktualni problemy filosofii ta sotsiolohii – Current Problems of Philosophy and Sociology*, issue 52, 180–184 [in Ukrainian].
15. Pankova, O. V., Kasperovych, O. Yu. (2022). Ukrainske volonterstvo v umovakh zbroinoi rosiiskoi ahresii: zmitsnennia potuzhnosti cherez zaluchennia resursiv tsyfrovizatsii, platformizatsii, IKT ta merezhevykh tekhnolohii. *Ekonomichnyi visnyk Donbasu – Economic Bulletin of Donbass*, 2, 113–123 [in Ukrainian].
16. Pankova, O., Kasperovych, O. (2022). Ukrainskyi volonterskyi rukh v umovakh rosiiskoi ahresii v konteksti natsionalnykh ta hlobalnykh vyklykiv i mozhlyvosti pisliavoiennoho vidnovlennia krainy. *Zhurnal yevropeiskoi ekonomiky – Journal of European Economics*, Vol. 21, 3(82), 277–294 [in Ukrainian].
17. Bodnarov, O. H. (2009). Systemnyi pidkhid do analizu politychnoho zhyttia. *Naukovi zapysky KNTU – Scientific Notes of KNTU*, issue 9, 11–13. URL: <https://dspace.kntu.kr.ua/server/api/core/bitstreams/a0f1ba3d-837f-40e5-8a48-d0ec88345b46/content> [in Ukrainian].
18. Nelipa, D. (2011). Spetsyfika systemnoho analizu yak metodu politolohii. *Politychnyi menedzhment – Political management*, 3, 43–51 [in Ukrainian].
19. Kovbasiuk, S. V. (2009). Suchasna interpretatsiia poniattia «instytutsionalizatsiia». *Aktualni problemy derzhavy i prava – Current Problems of State and Law*, 50, 177–182. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2009_50_31 [in Ukrainian].
20. Myronov, Yu. B., Myronova M. I. (2016). Instytutsionalizatsiia yak sotsialno-ekonomichnyi fenomen. Visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu: *Ekonomichnyi*

- nauky – Bulletin of Kherson State University: Economic Sciences, issue 17, 3, 9–11.*
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvkhdu_en_2016_17_%283_%29__3 [in Ukrainian].
21. Helmke, G., Levitsky, S. (2004). Informal Institutions and Comparative Politics: A Research Agenda. *Perspectives on Politics*, 2(4). doi: <http://doi.org/10.1017/S1537592704040472>
22. Boiko, O. (2015). Tsyvilizatsiyni protses v istorychnii antropologii N. Eliasa. *Svitohliad-Filosofia-Relihiia – Worldview-Philosophy-Religion*, issue 8, 137–142. URL: <http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/53228> [in Ukrainian].
23. Pankova, O. V., Kasperovych, O. Yu., Ishchenko, O. V. (2016). Rozvytok volonterskoi diialnosti v Ukraini yak proiav aktyvizatsii sotsialnykh resursiv hromadianskoho suspilstva: spetsyfika, problemy ta perspektyvy. *Ukrainskyi sotsium – Ukrainian Society*, 2(57), 25–40. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Usoc_2016_2_5 [in Ukrainian].
24. Nykorovych, Yu.-A. I. (2023). Praktyky vitchyznianoï politychnoi ekspertyzy v umovakh hlobalnykh vyklykiv, sprychynenykh pandemiieiu COVID-19 ta povnomasshtabnoiu ahresiieiu Rosiiskoi Federatsii: osoblyvosti ta ryzyky. *Istoryko-politychni problemy suchasnoho svitu – Historical and Political Problems of the Modern World*, issue 48, 155–161 [in Ukrainian].
25. Top-10 blahodiinykh fondiv Ukrainy u 2025 rotsi. URL: <https://ruhednosti.org/blog/top10-blagodijnyh-fondiv-ukrayiny-u-2025-roci> [in Ukrainian].

Dyomkina Yulia Viktorivna, student of the third (educational and scientific) level of higher education in the specialty 052 Political Science, H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, Ukraine

VOLUNTEERING IN NEW CONDITIONS OF DEVELOPMENT OF UKRAINIAN SOCIETY: FEATURES OF POLITICAL INSTITUTIONALIZATION

The article is devoted to the consideration of the features of the transformation of Ukrainian volunteering under the new conditions of social development. The emphasis is on the application of a systemic approach, which allows, on the one hand, to consider the changes occurring in the volunteer movement from the position of the institutionalization process, and, on the other hand, from the position of the figuration process (in the interpretation of N. Elias).

Keywords: volunteering, civil society, political practices, political institute, civic activity, systemic approach.



Романюк Андрій Антонович, аспірант кафедри політології та міжнародних відносин Національного університету «Львівська політехніка», м. Львів, Україна

e-mail: andrii.a.romaniuk@lpnu.ua

ORCID iD: 0009-0005-1073-1012

ІДЕЙНА АРХІТЕКТУРА РАШИЗМУ: НЕОІНСТИТУЦІЙНИЙ ТА АКСІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

У статті здійснено теоретичне обґрунтування та системний аналіз ідейної архітектури рашизму як політичної ідеології через аксіологічну та неоінституційну методології. Досліджено системотворні компоненти: імперський реваншизм, православний фундаменталізм, антизахідний ізоляціонізм та геополітичний месіанізм. Виявлено ключові механізми інституційного відтворення та ціннісної легітимації авторитарного режиму РФ у контексті сучасних політичних практик.

Ключові слова: рашизм, ідеологія, політичний режим, Російська Федерація, авторитаризм, месіанізм.

Постановка проблеми. Дослідження будь-якої політичної ідеології вимагає звернення до її внутрішньої структури, тобто до системи ідей, сенсів і символічних орієнтирів, що забезпечують цілісність і відтворюваність відповідного світоглядного конструкту; у політології ця структурна основа описується поняттям ідейної архітектури, яке позначає впорядковану сукупність базових уявлень, цінностей, наративів і нормативних настанов, що створюють смисловий каркас ідеології та визначають логіку її функціонування, маючи ієрархію, внутрішню логіку та механізми самовідтворення. Наукове розуміння ідейної архітектури охоплює її концептуальне ядро (фундаментальні уявлення про людину, владу, суспільство), ціннісні та аксіологічні орієнтири, що задають нормативні рамки, механізми символічного конструювання (міфи, історичні інтерпретації) та інструменти адаптації нових смислів. Звернення до ідейної архітектури є необхідним і у випадку аналізу рашизму, який, попри відсутність чітко кодифікованої доктрини, демонструє властивості завершеної та функціональної ідеологічної системи, що поєднує історичні архетипи, політичну міфологію та легітимаційні наративи; його стійкість, здатність мобілізувати масову підтримку та відтворюваність свідчать про наявність внутрішньої смислової структури, що не може бути пояснена виключно як набір

пропагандистських тез чи продукт персоналістського правління. Саме тому аналіз ідейної архітектури рашизму становить ключовий етап у його концептуалізації як політичної ідеології, дозволяючи виявити логіку поєднання різномірних елементів, окреслити ієрархію домінантних смислів і пояснити, яким чином ця система забезпечує легітимацію владних практик та формує специфічний світоглядний горизонт російського політичного режиму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняному науковому середовищі можна виділити колективне дослідження «Заборонити рашизм», підготовлене українськими істориками та політологами (В. Огев'юк, В. Андрєєв, В. Брехуненко, М. Відейко, І. Гирич та ін.) [1]. У цій роботі переважає аксіологічний підхід: автори зосереджуються на ціннісних та культурно-ідеологічних підвалинах російської агресії, інтерпретуючи рашизм як систему смислів, що структурно вибудовує політичну поведінку та масові уявлення. Водночас неоінституційний аналіз представлений лише опосередковано – здебільшого через опис інституційних практик, які підкріплюють і відтворюють ідеологічні наративи. Поряд із цим окремі концептуальні осмислення проблематики запропоновано у працях С. Вовканича [2], Б. і В. Дем'яненків [3], Ю. Дем'янчука [4], Л. Кисляк, І. Коваля [5], Є. Хана [6], Л. Якубової [7] та інших дослідників, що засвідчує поступове формування в Україні цілісного напрямку вивчення ідеології та політичного режиму рашизму.

Формулювання цілей. Метою статті є теоретичне обґрунтування та системний аналіз ідейної архітектури рашизму як політичної ідеології, що сформувалася на перетині історичних, релігійних та філософських наративів російської інтелектуальної традиції та набула структурно завершеної форми в умовах сучасного авторитарного режиму. Для досягнення цієї мети у статті застосовано аксіологічну та неоінституційну методології, що дозволяє поєднати аналіз ціннісних орієнтирів ідеології з дослідженням механізмів її інституційного відтворення.

У межах цього підходу передбачається: по-перше, реконструювати ключові концепти, символічні коди та смислові домінанти, які формують внутрішню структуру рашистської ідеології; по-друге, з'ясувати, яким чином ці ціннісні й нормативні настанови перетворюються на інституційно закріплені правила політичної поведінки; по-третє, простежити трансформацію історичних і релігійних архетипів у сучасні політичні міфи, що легітимують російський режим; по-четверте, проаналізувати роль цифрових медіа та штучно згенерованого контенту в поширенні й відтворенні ідеологічних смислів. Реалізація цих цілей спрямована на концептуалізацію рашизму як цілісної, інституційно та ціннісно інтегрованої ідеологічної системи.

Виклад основного матеріалу. Концептуалізація рашизму як політичної ідеології потребує всебічного аналізу її структурних компонентів, джерел формування та механізмів функціонування. На відміну від класичних тоталітарних доктрин ХХ ст., ця ідеологія характеризується підвищеною адаптивністю до цифровізованого комунікативного середовища, що зумовлює поєднання традиційних засобів політичної комунікації з інструментами новітніх інформаційних технологій. У цьому контексті суттєвим елементом сучасних пропагандистських практик Росії є системне використання штучно згенерованого або модифікованого контенту, створеного за допомогою алгоритмів штучного інтелекту. Застосування таких технологій дозволяє формувати псевдоавтентичні візуальні й текстові матеріали, що імітують документальність і фактичність, посилюючи, таким чином, переконливість ключових ідеологічних наративів. Використання фальсифікованого контенту сприяє конструюванню альтернативної інформаційної реальності, у межах якої відбувається нормалізація політичних смислів, необхідних для підтримки режимних практик. Унаслідок цього рашизм постає як динамічно структурована ідеологічна система, здатна комбінувати усталені механізми політичного впливу з технологічно зумовленими формами маніпулятивної комунікації.

Ідейна архітектура рашизму не є результатом теоретичних розробок одного мислителя або групи інтелектуалів, а являє собою синкретичний продукт політичної практики путінського режиму, який поступово інкорпорував різноманітні елементи російської культурно-історичної спадщини для легітимації свого правління.

Корені сучасного рашизму сягають слов'янофільської традиції ХІХ ст., яка утверджувала ідею «особливого шляху» Росії та протиставляла «органічну» духовно-громадську єдність російського народу «механістичній» раціональності Заходу. Слов'янофіли, зокрема О. Хомяков та І. Кіреєвський, вбачали в російській культурі носійку «цілісного духу» («цельное знание»), який об'єднує віру, мораль і побут в єдине неділимє ціле. Хомяков у трактаті «Про церкву» («О Церкви», рос.) писав, що справжня єдність можлива лише в «соборності» – духовній спільності вірних, де «дух живе не в окремій особі, а в усій спільноті, як живий організм Церкви». Протиставляючи цю соборність західному індивідуалізму, він наголошував, що Захід утратив «єдність любові», підмінивши її «єдністю розуму» [8; 9].

І. Кіреєвський, розвиваючи ті ж мотиви, у праці «Про характер освіти Європи та її відношення до освіти Росії» (1839) стверджував, що західна цивілізація «роздробила дух людини на частини», підпорядкувавши істину раціональному пізнанню, тоді як російська традиція прагне «внутрішньої цілісності духу, де віра, мислення і воля – не вороги, а брати». Таке розуміння

духовної єдності поступово переросло в цивілізаційну доктрину винятковості, що утверджувала ідею особливого покликання Росії як духовного центру світу – ідею, яка пізніше стала складником геополітичних міфів російського імперського мислення.

Особливе значення для формування світоглядних основ рашизму мала концепція «богоносного народу», що її розвинув Ф. Достоевський у своїх пізніх публіцистичних і художніх творах [10]. У «Щоденнику письменника» (1877) він писав про особливе покликання російського народу «нести світу Христа, Його істину та братську любов». Достоевський тлумачив «народність» не як етнічну чи політичну категорію, а як духовно-релігійне явище: «Бути справді росіянином – значить стати братом усіх людей, загальнолюдським». Така універсалістська формула, що нібито підносить російську духовність до вселенського рівня, насправді містила імперську передумову – переконання у винятковій місії російського народу як єдиного хранителя істинного християнства.

Критично важливим елементом слов'янофільської спадщини, що активно експлуатується в рашистській ідеології, стала також концепція «Москва – Третій Рим», сформульована ще в XVI ст. ченцем Ф. Псковським. У своїх посланнях до великого князя Василя III він проголошував: «Два Рими пали, а третій стоїть, і четвертому не бути» [11]. У цьому богословсько-політичному образі Росія постає як спадкоємиця Риму і Візантії, останній оплот істинного православ'я та божественної істини на землі. Цей мотив духовного наступництва переріс у геополітичний міф, що легітимізує експансіонізм і втручання Росії у справи інших держав під приводом захисту православних або спільної історичної долі.

У сучасній російській ідеологічній системі апеляція до концепту «Третього Риму» виконує функцію історико-цивілізаційного виправдання особливого статусу держави та її претензій на духовно-політичну винятковість. Початкове вчення старця Філофея було суто релігійним і спрямовувалося на окреслення відповідальності московського правителя за збереження православ'я, а не на легітимацію експансії чи домінування. Водночас упродовж XX ст. цей мотив отримав геополітичні інтерпретації, ставши неформальною доктриною, яка визначала уявлення російських еліт про «місію» держави у православному світі та її особливе цивілізаційне призначення. У сучасній Росії концепт «Третього Риму» продовжує відігравати роль символічного ресурсу, що дозволяє вибудовувати наративи про історичну тяглість, месіанську роль та претензії на духовне лідерство попри його первинно духовний, а не політичний зміст.

Таким чином, концепції богоносного народу та Третього Риму утворюють ідейну вісь, навколо якої вибудовується рашистська версія російського месі-

анізму. Вони забезпечують метафізичну легітимацію російського імперіалізму, поєднуючи православну символіку, національну ідентичність і геополітичні претензії в єдину систему сакралізованого державного світогляду.

Ключовим ідейним джерелом сучасного рашистського світогляду є неоєвразійська доктрина, у найсистемнішому варіанті представлена працями О. Дугіна, зокрема «Основами геополітики» та «Четвертою політичною теорією» [12]. У цих концепціях сформульовано опозицію «Євразія – Атлантизм», геополітичні уявлення про природну домінанту Росії в «Heartland», а також ідею цивілізаційного «великого простору» (Großraum), у межах якого міжнародне право підпорядковується імперативам російської величі. Антиліберальне спрямування Дугіна проявляється в його спробі подолати лібералізм, комунізм і фашизм через створення «четвертої» політичної теорії, що апелює до традиціоналізму, православної ідентичності та хайдеггерівського Dasein як «нового» суб'єкта політики. Попри міфотворчий характер цих побудов – зокрема уявлення про Україну як «анти-Росію» – вони відіграють важливу функцію в легітимації ревізіоністських амбіцій і виправданні агресивних практик сучасної РФ.

І. Ільїн, російський філософ-емігрант (1883–1954), чия інтелектуальна спадщина останнім часом все активніше використовується сучасним російським режимом, зокрема президентом В. Путіним, сформулював складну теоретичну модель авторитарної влади, базовану на уявленні про духовне відродження нації як вищу цінність [13]. Його погляди на державу, насильство й моральну обов'язковість духовності відіграють ключову роль у тій ідеологічній архітектурі, яку деякі дослідники називають інтелектуальним підґрунтям рашизму.

Попри те, що Ільїн неодноразово критикував деякі аспекти фашизму, і не приймав вимоги західних демократій як універсальні, в його працях виявляється концепція сильної держави, яка має право застосовувати насильство в певних крайніх обставинах, вважаючи його виправданим засобом боротьби зі «злом». Наприклад, у творі «Про опір злу силою» (1925) Ільїн аргументує, що коли зло стає настільки визначеним і агресивним, що його неможливо приборкати іншими засобами, тоді застосування сили стає моральним обов'язком – хоча й з усвідомленням моральної відповідальності за це [13].

У збірці есе «Наші задачі» Ільїн розробляє ідею держави, прив'язану до православної та морально-консервативної традиції, і вводить поняття «правової свідомості» (рос. правосознание), яке означає не тільки формальне дотримання законів, але внутрішню готовність до покорі авторитету, до визнання моральних й духовних устоїв, які творять основу державного порядку [14]. Щодо демократії та раціоналізму Заходу Ільїн висловлював скепсис: він

вважав, що демократія в західному розумінні може призводити до морально-го релятивізму, втрати духовних орієнтирів і здатності народу жити в єдності поза рамками партійних чи ідеологічних розколів. Його позиція полягала в тому, що Росія має унікальне завдання – виступати носієм «православної істини» серед світового духовного занепаду, уособленням живого зв'язку із давніми морально-духовними традиціями.

Особливо важливим елементом теорії Ільїна для ідеології путінського режиму є ідея харизматичного, «національного вождя» – лідера, який представляє волю народу, має функції об'єднання й уособлення духовного призначення нації і може діяти певною мірою поза звичним правовим формалізмом, коли це виправдано вищими морально-духовними цілями. Невипадково Ільїн був фізично вшанований російською державою: у 2005 році його прах був перепохований у Москві, у Донському монастирі, одночасно з генералом А. Денікіним, що стало частиною національної програми символічного повернення емігрантської спадщини й реабілітації історичної пам'яті [15].

У публічній політиці В. Путін часто цитує Ільїна або звертається до його текстів, зокрема до збірки «Наші завдання», що дозволяє йому звертатися до традицій авторитету, історії, духовності як до обґрунтування силового централізму, обмеження політичної опозиції та легітимації контролю над суспільством [16].

Таким чином, від Ільїна через подібні інтелектуальні ланцюги (включно з впливом на публічне знання, державні церемонії, символіку) формується онтологія, у якій насильство й імперіалізм виступають не лише як інструменти державної політики, але як сакральні обов'язки. Сусідній спротив сприймається не просто як політична конкуренція чи ідеологічний виклик, але як «бунт проти божественного порядку», що виправдовує використання надзвичайних засобів. У цьому поєднуються елементи терористичної чи фашистської символіки (культ лідера, мілітаризм, тотальна мобілізація) з теократичними підґрунтями (ідея богообраності, духовної місії, священної війни проти «зла»).

Російська православна церква (РПЦ) відіграє центральну роль у формуванні та легітимації рашистської ідеології, виступаючи не лише як релігійна інституція, але як активний агент політичної мобілізації та ідеологічного обґрунтування російського імперіалізму. Особливо важливою в цьому контексті є діяльність патріарха Кіріла (Гундяєва), який з моменту свого обрання 27 січня 2009 р. Помісним собором РПЦ послідовно розробляв теологічне обґрунтування російської агресивної зовнішньої політики.

Концепція «симфонії» між церквою та державою, яку активно пропагує РПЦ, передбачає взаємне підкріплення духовної та світської влади, де церква

забезпечує ідеологічну легітимацію політичного режиму, а держава гарантує церкві привілейоване становище в суспільстві. Ця доктрина має глибоке історичне коріння, сягаючи часів візантійського імператора Юстиніана I (527–565 рр.), який сформулював принцип взаємозалежності імперської влади та священства [17].

У сучасній російській інтерпретації симфонія набула специфічних рис, відхиляючись від первісного візантійського розуміння. РПЦ використовує цю концепцію для легітимації свого положення у політичному житті сучасної Росії, суттєво спотворюючи її первісний зміст. Російський уряд офіційно визнав симфонію між церквою і державою у 2018 р., коли тодішній президент Медведев публічно підтвердив цю доктрину на зустрічі з патріархом Кірілом [18]. Ця симфонія знайшла своє конституційне відображення у внесенні змін до російської конституції у 2020 р. Статтю 67.1 було доповнено формулюванням про «віру в Бога», яку передали предки. Ідея включення згадки про Бога до конституції була запропонована в лютому 2020 р. саме патріархом Кирилом, який аргументував це тим, що якщо національний гімн Росії містить слова «Богом хранимая родная земля», то й конституція може містити подібні формулювання.

Релігію РПЦ використовує як засіб впливу на інші держави й активно чинить спротив, коли ці держави намагаються вийти з-під цього впливу. Патріарх Кирил неодноразово наголошував, що так званий розкол російського православ'я є способом розділення російського народу та відокремлення України від російського простору. У своїй проповіді 8 січня 2023 р. в Успенському соборі Московського Кремля патріарх Кіріл порівняв ситуацію в Україні з обновленським розколом у Росії після 1917 р., стверджуючи, що в обох випадках за розколом стояла державна влада з метою ослаблення та знищення православної церкви. Воєнну агресію Росії проти України він назвав «священною війною» [19].

Одним із найбільш тривожних проявів православного фундаменталізму в рашистській ідеології є сакралізація війни та насильства. РПЦ активно розробляє теологічне обґрунтування російської агресії, використовуючи релігійну риторику для виправдання воєнних злочинів. Концепція «катехона» (утримуючого), запозичена з православної есхатології, інтерпретується РПЦ як особлива місія Росії утримувати світ від приходу антихриста. У сучасному контексті це означає боротьбу проти «глобалізму», лібералізму та всього, що асоціюється із Заходом. Патріарх Кирило у своїх проповідях неодноразово характеризував протистояння із Заходом як есхатологічну боротьбу добра зі злом, де Росія виступає захисницею традиційних християнських цінностей [20].

Антизахідна риторика посідає центральне місце в ідейній архітектурі рашизму, виступаючи не лише засобом легітимації зовнішньої політики, а й ключовим інструментом внутрішньої консолідації суспільства. Вона виконує цементувальну функцію, формуючи ідентичність через створення образу зовнішнього ворога, який нібито загрожує суверенітету, цінностям та самому існуванню російської цивілізації. У цьому сенсі антизахідний дискурс перетворюється на ідеологічний каркас сучасного російського авторитаризму, що виправдовує як агресивну зовнішню політику, так і репресивну внутрішню практику. Поворотним моментом у формуванні офіційного антизахідного дискурсу стала промова В. Путіна на Мюнхенській конференції з безпеки у 2007 р. Саме там він уперше публічно поставив під сумнів легітимність «однополярного світу» під проводом США, відкрито кинувши виклик чинному міжнародному порядку. Ця промова стала своєрідним ідеологічним маніфестом, у якому Путін окреслив ключові елементи майбутньої антизахідної доктрини: засудження американської гегемонії як форми неоімперіалізму; заперечення універсальності західних демократичних і ліберальних цінностей; вимогу визнання «багатополярності» як справедлившої альтернативи. Уже в цій риторичі можна простежити контури нової політичної міфології, у межах якої Росія постає не просто як одна з держав, а як носій «особливого шляху» – самої цивілізації, покликаної протистояти «західному диктату».

У подальші роки ці ідеї поступово інституціоналізувалися та набули дедалі агресивнішого характеру, особливо після 2012 р., коли Путін повернувся до президентства після масових протестів у Москві. Саме тоді антизахідна риторика стала не лише зовнішньополітичним, а й внутрішньополітичним інструментом, спрямованим на делегітимацію будь-яких форм опозиційної активності, які Кремль почав тлумачити як елементи «іноземного впливу». Після початку повномасштабної агресії проти України антизахідна ідеологія зазнала остаточної трансформації – від політичного прагматизму до ідеології «цивілізаційного протистояння». У новій «Концепції зовнішньої політики Російської Федерації» (2023 р.), Росія визначається як «державо-цивілізація», що протистоїть «неоколоніальній політиці Заходу». Ця концепція знаменує перехід від реалістичного бачення геополітики до есхатологічного наративу боротьби цивілізацій, де Захід розглядається не просто як політичний конкурент, а як антагоністичне зло, що загрожує духовним основам російського буття, розвиваючи ідеї Дугіна. Таким чином, антизахідна риторика набуває майже релігійного виміру, апелюючи до категорій морального вибору.

Одним із найважливіших конструктів цього дискурсу є образ так званого «колективного Заходу» – єдиної ворожої сили, яка нібито діє узгоджено про-

ти Росії на всіх рівнях – військовому, економічному, інформаційному та культурному. Цей образ поєднує елементи геополітичного мислення з рисами теорії змови, створюючи у свідомості мас уявлення про всесильного, підступного та глобально організованого ворога. Така логіка дозволяє режиму виправдовувати будь-які дії – від цензури до війни – як вимушену самооборону проти експансії Заходу.

У рашистській інтерпретації поняття «колективного Заходу» має вкрай широкі межі: до нього зараховуються не лише держави – члени НАТО та ЄС, але й міжнародні організації, неурядові ініціативи, транснаціональні корпорації, західні ЗМІ, а також інтелектуали та громадські діячі, які пропагують ідеї прав людини, екологічної відповідальності чи гендерної рівності. Така всеосяжна модель ворога дає змогу оголошувати будь-який прояв інакшої думки результатом «західної інфільтрації» або «інформаційної війни».

Особливе місце в цьому ідеологічному конструкті посідає концепція «кольорових революцій», яка в офіційному російському дискурсі трактується як головний інструмент підривної діяльності Заходу на пострадянському просторі. Кремлівська пропаганда послідовно стверджує, що всі демократичні рухи в сусідніх країнах – від Революції Троянд (2003) і Помаранчевої революції (2004) до Революції Гідності (2013–2014) – є результатом західних маніпуляцій, спрямованих на дестабілізацію регіону та ослаблення Росії. Така інтерпретація дозволяє одночасно делегітимувати громадянські протести, заперечити їхню внутрішню соціальну природу й виправдати політику насильницького втручання під приводом «захисту стабільності».

Таким чином, антизахідна риторика в системі рашистського світогляду виконує функцію не просто політичної пропаганди, а цілісного міфу, який структурує уявлення про світ, визначає моральні координати та задає рамки допустимого політичного мислення. Вона перетворює політичну боротьбу на «священну війну цивілізацій», у якій Росія нібито постає останнім оплотом «традиційного світу» проти занепадої, аморальної та агресивної західної цивілізації.

Месіанізм становить один із ключових та водночас найзначніших складників ідейної архітектури сучасного рашизму, слугуючи фундаментальною ідеологічною основою для обґрунтування територіальної експансії, культурної гегемонії та впровадження специфічного світоглядного порядку. Його витоки можна простежити ще в XVI ст., коли сформувалася концепція «Москва – Третій Рим», яка проголошувала духовну й політичну винятковість Росії як центру православного світу після падіння Константинополя. У сучасному контексті ця ідея зазнала трансформації: вона набуває специфічного геополітичного звучання, поєднуючи історичну міфологію з новітніми стра-

тегічними й культурними наративами, що дозволяє легітимувати активну зовнішню політику Росії.

Слід зазначити, що російський месіанізм має особливу універсалістську природу, яка відрізняє його від інших історичних форм національного месіанізму. На відміну від американського концепту «явного призначення» (Manifest Destiny), який виправдовував експансію передусім економічними та цивілізаційними мотивами, або британського «тягаря білої людини», що обґрунтовував колоніальні завоювання як місію культурного просвітництва, російський месіанізм базується на релігійно-духовній аргументації. У цій парадигмі Росія постає не лише як велика держава, а як «богообрана» нація, призначена виконувати роль рятівника світу, здатного протидіяти, на думку пропаганди, глобальній духовній деградації та моральному занепаду.

При цьому геополітичний месіанізм у російській інтерпретації виступає не як пряме захоплення нових територій, а, радше, як їхнє «звільнення» від нібито руйнівного впливу західних держав і цінностей. Російська експансія подається як оборонна місія, спрямована на захист традиційних цінностей та культурної самобутності народів, що опинилися під впливом західного світу. Така риторика дозволяє поєднувати вкрай агресивну зовнішньополітичну поведінку з образом моральної жертви, що має глибокі паралелі з характерними рисами історичних фашистських ідеологій, де домінування та мілітаризм обґрунтовуються через наративи про захист нації, духовного порядку та вищої місії.

Концепція «русского міра» стала однією з центральних складників як сучасної російської зовнішньої політики, так і ідеологічного обґрунтування її експансивних практик. Уперше цей термін був офіційно артикульований у промові В. Путіна 2001 р., де він був представлений передусім як культурно-освітня ініціатива, спрямована на збереження російської мови і традицій серед російськомовної діаспори. Однак упродовж наступних двох десятиліть концепція зазнала істотної трансформації: вона поступово еволюціонувала від рамки культурного впливу до повноцінної геополітичної доктрини, що інтегрує політичні, релігійні та історичні елементи в єдину ідеологічну конструкцію.

У сучасній інтерпретації «Русській мір» охоплює три взаємопов'язані компоненти, які формують основу трансдержавної спільноти та слугують інструментом ідентифікації її членів. Першим є російська мова, що виступає не лише як засіб комунікації, але і як маркер культурної й політичної приналежності. Другим компонентом є православна віра, що розглядається як духовна опора та моральний орієнтир, здатний об'єднувати різні народи на основі спільних цінностей. Третім компонентом є колективна історична пам'ять, яка акцентує спільне минуле та надає відчуття спільної долі, об'єднуючи мільйони людей

у пострадянських країнах та поза їхніми межами. Ці три елементи разом формують цілісну ідеологічну систему, що забезпечує легітимацію російського впливу за межами національних кордонів.

Варто підкреслити, що «Русській мір» не обмежується культурною або духовною сферою, а має чітко виражені політичні та юридичні імплікації. Згідно з офіційною російською доктриною, Росія претендує на право та навіть обов'язок захищати представників «Русского міра» незалежно від їхнього громадянства чи фактичного місця проживання. Така позиція створює ідеологічне та правове підґрунтя для втручання у внутрішні справи інших держав під гаслом захисту «співвітчизників», що в практичній площині часто слугує обґрунтуванням для політичного тиску й військових операцій.

Крім того, концепція «Русского міра» передбачає чітку ієрархічну структуру взаємин у православному та пострадянському просторі. Росія позиціонує себе як природного лідера та координатора цих процесів, тоді як інші держави, зокрема Україна та Білорусь, розглядаються як «молодші брати», які зобов'язані визнавати російське лідерство. Ця ієрархічність проявляється не лише в церковній сфері – зокрема через претензії Московського патріархату на юрисдикцію над українським православ'ям – а й у політичній, наприклад, у рамках концепції «інтеграційних проєктів» на пострадянському просторі. Такий підхід дозволяє Росії формувати контрольовану зону впливу під виглядом культурного та духовного лідерства, поєднуючи релігійні, історичні та політичні наративи в єдину легітимаційну систему.

Культ особистості В. Путіна становить один із ключових структурних елементів ідеологічної системи рашизму, виконуючи функцію символічного цементу, що об'єднує політичні, релігійні та культурні наративи сучасної російської держави. Його специфіка полягає в поєднанні класичних рис авторитарного персоналізму з виразно російськими культурно-історичними архетипами, що дозволяє режиму легітимізувати себе як природне продовження «великої історії» Росії. На відміну від культів особи тоталітарних режимів ХХ ст. – таких як сталінський чи маоїстський, – путінський культ має більш витончений, постмодерний характер. Він не стільки ґрунтується на тотальній мобілізації населення, скільки на цілеспрямованому використанні сучасних медіатехнологій, інформаційних стратегій і маркетингових прийомів, що дозволяють створити образ лідера, який водночас здається і близьким, і сакральним; ефективним і месіанським.

Образ Путіна вибудовується як синтетичний конструкт, у якому переплітаються кілька глибинних архетипів російського лідерства. По-перше, це архетип «православного царя-заступника», покликаною оберігати «Святу Русь» від зовнішніх і внутрішніх ворогів. По-друге, у публічній риторичі активно

відтворюються риси радянського керівника – суворого, але справедливого, який стоїть над бюрократією та особистими інтересами. Нарешті, Путін постає в ролі «ефективного менеджера», що відповідає запитам нових, прагматично орієнтованих соціальних груп, передусім середнього класу великих міст. Така еклектика дозволяє владі одночасно звертатися до різних сегментів російського суспільства – від традиціоналістів і носіїв імперського мислення до технократичних прагматиків, що сприймають стабільність як найвищу цінність.

Особливе місце в структурі цього культу посідає міфологема Путіна як «збирача земель російських». Через неї режим виправдовує зовнішньополітичну експансію, анексії та агресію під риторикою відновлення історичної справедливості. У цьому контексті Путін подається не просто як державний діяч, а як історична фігура, якій призначено «повернути Росії її істинні межі» та «врятувати» російську цивілізацію від розпаду. Такий наратив апелює до імперських уявлень про місію Росії як «Третього Риму» – сакрального центру, покликаного продовжити справу Візантії та стати осердям духовної й політичної сили Євразії.

Важливим складником цього культу є сакралізація Путіна через православної символіку та риторику. Російська православна церква, особливо під керівництвом патріарха Кирила, відіграє тут роль інституційного посередника між політичним і сакральним виміром. Кирило неодноразово називав прихід Путіна до влади «Божим дивом», а його правління – «проявом божественного промислу» [21]. У таких висловлюваннях релігійна легітимація влади переходить межу звичайної церковної підтримки й набуває ознак теократичного обґрунтування. Путін, таким чином, постав як «помазанник Божий», що діє не лише за політичною доцільністю, а за волею Всевишнього. Така сакралізація має конкретну політичну функцію: вона перетворює будь-яку критику президента на акт святотатства, а опозицію – на морально неприйнятний виклик божественному порядку.

У сукупності ці елементи формують складну систему символічної влади, у якій політичний лідер ототожнюється з державою, нацією та навіть із сакральним началом. Завдяки цьому культ особи Путіна стає не просто пропагандистським інструментом, а ядром ідеологічної конструкції рашизму, що прагне обґрунтувати російську агресію, авторитаризм і реваншизм як природні, історично виправдані та навіть духовно необхідні явища.

Рашистський режим активно використовує символіку, візуальні коди та ритуальні практики як інструменти формування колективної ідентичності, легітимації влади й конструювання сакралізованого образу держави. Символи, які циркулюють у публічному просторі, виконують функцію не лише полі-

тичної пропаганди, але й квазірелігійного зв'язку між владою та народом. У цьому сенсі сучасна російська символіка стає продовженням тоталітарної естетики ХХ ст., де поєднуються елементи політичного міфу, театралізованої масовості та емоційної мобілізації.

Особливу роль у цьому контексті відіграють масові заходи, організовані державою, зокрема концерт у Лужниках 18 березня 2022 року, приурочений до «возз'єднання» Криму з Росією [22]. Такі події репрезентують поєднання радянської пропагандистської традиції з технологіями сучасного шоу-бізнесу: сценічна постановка, музика, відеопроєкції та звернення до символічних архетипів створюють відчуття колективного екстазу та єднання навколо лідера. Подібні дії не лише виконують комунікативну функцію, а й набувають характеру політичного ритуалу, у якому відтворюється сакральна ієрархія «вождя» та народу. Вони відсилають до радянських святкових маніфестацій, але набагато активніше апелюють до емоційного, ірраціонального виміру спільності – типову рису фашистських та неототалітарних систем.

Символіка рашистського режиму еклектично поєднує елементи різних періодів російської історії, утворюючи синкретичний міф про «велику і неперервну Росію». Георгіївська стрічка, спочатку військовий відзнаковий елемент ХVІІІ ст., у ХХІ ст. перетворилася на інструмент сакралізації «Перемоги» і стала маркером лояльності до держави. У пострадянському контексті вона еволюціонувала від символу пам'яті до знаку ідеологічної належності. Нові символи, такі як літери «Z» та «V», доповнили цю семіотичну систему, втілюючи гібридну суміш воєнної агресії, «антифашистського» пафосу та культового підпорядкування державній волі. Їхнє застосування в публічному просторі – на автомобілях, одязі, дитячих майданчиках – створює ефект повсюдності та нормалізації війни, перетворюючи агресію на повсякденний елемент патріотичного життя.

Особливе місце в ритуальній практиці рашистського режиму займає культ Великої Вітчизняної війни, що функціонує як центральний міф російської ідентичності. З кожним роком парад 9 травня дедалі більше віддаляється від військового огляду й набуває рис сакральної церемонії. Його структура нагадує релігійне богослужіння: урочистий вихід військ, благословення священнослужителів, звернення лідера до «народу-переможця» – усе це створює ритуал поклоніння державі як носію історичної правди. Культ «Перемоги» виконує одночасно ретроспективну й проспективну функцію: він не лише реконструює минуле, а й формує моральне виправдання сучасних воєн, які подаються як «спадкоємна боротьба» проти «нового фашизму». Саме через цю символічну систему режим створює уявлення про війну як про «священне діяння», а про власну агресію – як акт історичної справедливості [23].

Таким чином, символічний вимір рашизму не є декоративним чи допоміжним – він становить одну з його структурних основ. Через систему знаків, ритуалів і масових дійств відтворюється політична теологія влади, у якій держава постає як сакральна спільнота, а її лідер – як посередник між народом і трансцендентним «історичним покликанням».

Теоретичним обґрунтуванням культу лідера в рашистській ідеології виступає концепція «суверенної демократії», сформульована В. Сурковим у середині 2000-х рр. як спроба надати інтелектуальну легітимність авторитарній модернізації Росії. Ця ідея виникла у відповідь на критику Заходу, спрямовану проти згорання демократичних інститутів і зростання персоналістичної влади В. Путіна. Сурков стверджував, що демократія не є універсальною моделлю, а завжди має національні особливості, зумовлені історією, культурою та цивілізаційною ідентичністю конкретного народу. Тому російська демократія має відрізнитися від західної, оскільки її основою є не індивідуальна свобода, а колективна стабільність, державність і духовна єдність народу навколо лідера.

У цьому сенсі суверенна демократія виконує функцію ідеологічного щита, який дозволяє виправдати концентрацію політичної влади в руках президента як нібито необхідну умову забезпечення національного суверенітету та безпеки. Будь-які спроби зовнішнього впливу на російську політичну систему трактуються як посягання на суверенітет, а внутрішня опозиція – як загроза цілісності держави. Таким чином, суверенітет у цій концепції набуває не лише політичного, а й сакралізованого змісту, стаючи символом «вищої правди» держави, що стоїть понад правами окремої особистості.

Парламент, суди та інші інститути влади в межах цієї системи відіграють підлеглу роль, виконуючи радше ритуальну, ніж змістовну функцію. Вони покликані забезпечити процедурну легітимність рішень, фактично ухвалених виконавчою владою, і водночас створити враження політичного плюралізму. Через це суверенна демократія постає як симулякр демократії, що поєднує авторитарну практику управління з демократичною риторикою, створюючи ілюзію народного волевиявлення, яке насправді лише санкціонує вже прийняті «згори» рішення.

Ключовим організаційним механізмом цієї доктрини є концепція «вертикалі влади» – жорстко ієрархічної структури, що вибудовується від президента до місцевих чиновників, у якій кожен рівень повністю підпорядкований вищому. У такій системі автономія регіонів, політичних партій, громадських організацій чи засобів масової інформації фактично ліквідується. Вони існують лише як інструменти реалізації державної політики та трансляції єдиного ідеологічного наративу.

З погляду політичної теорії, суверенна демократія є спробою поєднати несумісні елементи – авторитарну централізацію влади та формальні демократичні процедури. Така гібридна модель політичного режиму не лише легітимує персоналістичне правління, але й формує нову політичну міфологію, у центрі якої стоїть образ сильного лідера як гаранта порядку, суверенітету й національної ідентичності. Саме тому концепція Суркова посіла центральне місце в ідейній архітектурі рашизму, забезпечуючи її теоретичну цілісність і виправдовуючи концентрацію влади в руках одного центру як вираз «народної волі».

Особливе місце в мілітаристській ідеології рашизму посідає ядерна риторика, яка поєднує геополітичний прагматизм з есхатологічними мотивами. Вона формує своєрідний культ «ядерної державності» – символ могутності, відродження імперського статусу та інструмент ідеологічного шантажу світової спільноти. Російське керівництво систематично використовує погрози ядерної війни не лише як інструмент стримування, але й як засіб формування особливої політичної міфології, у центрі якої стоїть образ Росії як «обраної» та «непереможної» цивілізації, готової принести в жертву власне існування заради знищення «ворожого Заходу».

В. Путін у своїх виступах неодноразово заявляв, що Росія готова використати ядерну зброю для захисту своїх «життєво важливих інтересів», а його вислів «навіщо нам світ, якщо там не буде Росії» став символом цієї смертоносної логіки [24]. Така риторика демонструє зсув від традиційного розуміння ядерного стримування – як гарантії миру – до концепції «сакрального насильства», де акт самознищення подається як форма метафізичної перемоги. Особливе місце в цьому дискурсі посідають релігійні алюзії: Путін прямо заявляв, що в разі ядерної війни росіяни «стануть мучениками і потраплять у рай», тоді як їхні противники «просто здохнуть». Таким чином, ядерна зброя постає не як технологічний інструмент, а як сакралізований символ есхатологічного протистояння добра і зла, де Росія уявляється носієм «вищої правди», а Захід – уособленням морального розпаду.

У тому ж контексті були озвучені зміни до російської ядерної доктрини, які фактично знижують пороги для застосування ядерної зброї, – наприклад, агресія проти Росії з боку неконвенційного суб'єкта, що діє з підтримкою ядерної держави, тепер розглядається як підстава для ядерної відповіді [25].

Подібна риторика має не лише зовнішньополітичне, але й глибоке внутрішньополітичне значення. Вона формує атмосферу «обложеної фортеці», у якій будь-яке інакомислення сприймається як загроза «священній місії» держави. Створюється наратив екзистенційної війни, де кожен громадянин зобов'язаний бути готовим до самопожертви, а будь-яка критика влади роз-

глядається як колабораціонізм чи зрада. У цьому сенсі ядерна риторика виконує функцію ідеологічного цементу, що утримує суспільство в стані перманентної мобілізації, легітимує репресії, мілітаризацію свідомості та придушення громадянських свобод.

Крім того, у глобальному контексті рашистська ядерна риторика має чітко виражений ревізіоністський характер. Вона спрямована на руйнування чинної системи міжнародної безпеки, заснованої на принципах взаємного стримування та раціонального управління ризиками. Демонстративні згадки про тактичну ядерну зброю в контексті війни проти України, публічні навчання стратегічних сил та погрози «недружнім країнам» свідчать про те, що ядерна тема перетворилася на частину інформаційно-психологічної війни. Це підкреслює особливу рису рашизму – поєднання апокаліптичного світогляду з прагненням до глобальної дестабілізації як форми політичного впливу [26].

Отже, ядерна риторика в системі рашистської ідеології виступає не лише проявом мілітаризму, а й глибоко символічним механізмом легітимації влади. Вона дозволяє представити путінський режим як «останній бастион» у боротьбі зі світовим хаосом, перетворюючи страх знищення на засіб духовної та політичної мобілізації суспільства. Саме тому в рашистській парадигмі ядерна війна постає не як кінець історії, а як її можливе «очищення» – акт сакрального оновлення, у якому знищення стає метафорою відродження.

Отже, ідейна архітектура рашизму являє собою синкретичну систему, що поєднує імперський реваншизм, православний фундаменталізм, антизахідний ізоляціонізм і геополітичний месіанізм. Її особливість полягає в синкретичному характері: вона не є цілісною теоретичною доктриною, а формується як результат селективного поєднання історичних, релігійних та філософських концептів, запозичених із різних етапів російської інтелектуальної традиції. На відміну від ідеологічних систем модерного типу, рашизм не спирається на раціонально розроблений теоретичний каркас, а постає як конструкт, що виріс із політичної практики путінського режиму, пристосовуючи старі архетипи до нових умов гібридного авторитаризму. Режим переосмислює елементи слов'янофільства, неоєвразійства, ільїнського авторитаризму та доктрини «Русского міра» з метою легітимації імперських амбіцій і тоталітарної моделі влади. У межах цієї системи сакралізується держава, лідер постає як носій «божественного покликання», а війна – як форма духовного очищення та історичного оновлення. Таким чином, рашизм постає не лише як політична ідеологія, а як квазірелігійна світоглядна конструкція, у якій поєднання месіанських, релігійних і реваншистських мотивів утворює цілісну доктрину морального виправдання насильства й агресії.

Висновки. Аналіз ідейної архітектури рашизму методом аксіологічного аналізу дозволив установити, що ціннісний вимір цієї ідеології становить її системотворне ядро та визначає спосіб організації всіх інших структурних елементів. Рашизм формує специфічну, внутрішньо узгоджену, хоча й ідеологічно деформовану ієрархію цінностей, у якій домінантне місце займають апеляції до державної величі, сакралізованої єдності політичного центру та колективної покори як вищої форми громадянської доброчесності. У межах цього світоглядного комплексу індивідуальна свобода, політичний плюралізм і людська гідність послідовно маргіналізуються й репрезентуються як загрози, що нібито підривають так звану історичну тяглість російської державності. Таким чином, ціннісний аналіз демонструє інверсію базових модерних цінностей: те, що в ліберальних демократіях становить підґрунтя суспільного й політичного порядку, у рашистській парадигмі набуває ознак ворожості чи відчуженості.

Застосування аксіологічного підходу дало змогу простежити, як ключові елементи ідейної архітектури – імперський реваншизм, православний фундаменталізм, антизахідний ізоляціонізм і геополітичний месіанізм – формують не лише набір політичних уявлень, а й цілісну систему нормативних орієнтирів, що визначають межі допустимого в політичній практиці та суспільній поведінці. Кожен із цих компонентів виконує роль ціннісного коду, який структурує моральні очікування й задає параметри легітимності владних дій: імперський реваншизм нормалізує агресію як «історичну справедливість», православний фундаменталізм наділяє режим сакральною місією, антизахідний ізоляціонізм формує моральну опозицію до «зовнішнього розкладання», а геополітичний месіанізм узаконює експансію як моральний обов'язок.

У результаті ціннісний аналіз засвідчив, що архітектура рашизму набуває внутрішньої когерентності (узгодженості) саме завдяки взаємному підсиленню цих ціннісних настанов. Така когерентність забезпечує ідеології здатність до самовідтворення: цінності, вбудовані в суспільний дискурс, переводять політичні наративи у сферу моральних імперативів, що унеможливорює їхню критику в межах самої системи. Саме тому рашизм виявляється стійким не лише як набір гасел, а як ціннісна конструкція, що формує глибинні уявлення про «правильний» політичний порядок і визначає горизонти політичної поведінки. Це дозволяє розглядати ідейну архітектуру рашизму як таку, що ґрунтується не на випадкових ідеологічних запозиченнях, а на системі цінностей, конституюваних у взаємодії історичної традиції, політичної практики та масової свідомості.

Застосування неінституційного підходу до аналізу ідейної архітектури рашизму дозволило виявити, що ця ідеологія не існує лише як сукупність

сміслових настанов або символічних конструкцій: вона формує та підтримує специфічний інституційний порядок, у межах якого ідеї перетворюються на обов'язкові правила політичної поведінки. У термінах неоінституціоналізму ідейна архітектура рашизму відіграє роль нормативної матриці, що структурує очікування акторів, визначає межі політичного вибору та створює «логіку доречності» (logic of appropriateness), відповідно до якої діють державні органи, політичні еліти та бюрократія. Імперський реваншизм, православний фундаменталізм, антизахідний ізоляціонізм і геополітичний месіанізм у цьому контексті не лише характеризують зміст ідеології, а й задають комплекс усталених поведінкових патернів, перетворюючись на інституціоналізовані орієнтири, що визначають легітимні та очікувані дії політичної влади.

Неоінституційний аналіз дав змогу встановити, що ці чотири елементи ідейної архітектури поступово інтегрувалися в інституційну структуру російського політичного режиму, перетворившись на механізми відтворення владних практик. Імперський реваншизм закріплюється у стратегічних документах, військовій доктрині та зовнішньополітичних рішеннях, надаючи експансії статус «історичного» обов'язку держави. Православний фундаменталізм отримує інституційне втілення через союз держави й церкви, де релігійний дискурс функціонує як ресурс легітимації авторитарних рішень. Антизахідний ізоляціонізм відображається у правових обмеженнях, інформаційній політиці та інституціях контролю, що формують нормативне уявлення про «зовнішню загрозу». Геополітичний месіанізм інституційно проявляється в зовнішньополітичних ініціативах, пропагандистських програмах та концепціях «цивілізаційної місії», які визначають довгострокову логіку державної поведінки.

Важливою аналітичною знахідкою цього підходу є встановлення того, що ідейна архітектура рашизму виконує функцію інституційного цементування режиму, створюючи структуру стимулів, за якої політичні актори не лише можуть, а й змушені діяти відповідно до цих наративів, щоб зберегти власну легітимність у межах системи. Лояльність до імперських і месіанських наративів стає критерієм кадрового просування; апеляції до антизахідності – маркером відповідності до політичної лінії центру; підтримка сакралізованого авторитаризму – необхідною умовою політичного виживання. Таким чином, ідейна архітектура не просто впливає на інститути, а інституційно відтворюється через формальні правила, неформальні практики та механізми політичної соціалізації.

Узагальнюючи результати неоінституційного аналізу, можна стверджувати, що рашизм постає як цілісна система, у якій ідеї та інститути є взаємозалежними та взаємно підсилюють одне одного. Ідейна архітектура забезпечує нормативне підґрунтя політичної практики, а інститути – механізми її від-

творення й закріплення. Унаслідок цього рашизм набуває характеру тривалої, структурно стабільної ідеологічної форми, що виходить далеко за межі пропагандистських кампаній і вкорінюється в повсякденну діяльність політичних і бюрократичних акторів. Такий висновок дозволяє осмислити рашизм не як ситуативний продукт політичної кон'юнктури, а як інституційно закріплений ідеологічний режим, здатний до відтворення в часі й адаптації до нових викликів.

Перспективи подальших досліджень. Отримані у статті результати відкривають низку перспективних напрямів для подальшого наукового осмислення рашизму як політичної ідеології та інституційно закріпленого режимного феномену. Передусім доцільним видається поглиблення порівняльного аналізу рашизму в зіставленні з іншими ідеологічними системами авторитарного й неототалітарного типу. Зокрема, перспективним є порівняння ідейної архітектури рашизму з класичними формами фашизму та націонал-соціалізму XX ст., а також із сучасними різновидами праворадикальних і клерикально-націоналістичних ідеологій. Такий підхід дозволив би чіткіше окреслити як структурні подібності (культ лідера, сакралізація насильства, мобілізаційний месіанізм), так і принципові відмінності, зумовлені історичним контекстом, цифровізацією політичної комунікації та гібридним характером сучасних авторитарних режимів.

Окремим напрямом подальших досліджень може стати аналіз динаміки трансформації ідейної архітектури рашизму в часовій перспективі. З огляду на те, що ця ідеологія не має завершеної доктринальної форми, а формується як результат політичної практики, важливим є вивчення змін у її ціннісних акцентах та інституційних механізмах у відповідь на зовнішньополітичні поразки, внутрішні соціально-економічні кризи або зміну конфігурації еліт. Це дозволить визначити межі адаптивності рашизму як ідеологічної системи та оцінити його потенціал до подальшого відтворення або трансформації в постпутінський період.

ЛІТЕРАТУРА

1. Заборонити рашизм / В. Огнев'юк та ін. ; за заг. ред. В. Піскун. Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2023. 252 с.
2. Вовканич С. Попередити світ про небезпеку рашизму. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія: Гуманітарні науки*. 2014. Вип. 12. С. 254–273.
3. Дем'яненко В., Дем'яненко Б. «Путінізм» як різновид авторитарного політичного режиму. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2018. Вип. 2. С. 241–257.

4. Дем'янчук Ю. Український погляд на рашизм в історичному ракурсі. *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2014. Вип. 11/12. С. 115–124.
5. Коваль І., Кисляк Л. Рашизм як генеза путінізму. *Вісник Львівського університету. Серія: філософсько-політологічні студії*. 2022. Вип. 42. С. 239–245.
6. Хан Є. Рашизм як політична ідеологія та соціальна практика в сучасній російській федерації. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2022. Вип. 51. С. 83–89.
7. Якубова Л. Онтологія рашизму: Україна як alter ego Росії. *Український історичний журнал*. 2022. Вип. 4. С. 78–92.
8. Вершина В. Проблема цілісності образу людини в російській філософії кінця XIX – початку XX ст. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*. 2020. Т. 12, вип. 2. С. 10–17.
9. Стоцький Я. Аналіз антиукраїнських ідеологічних концепцій Московії-Росії і Російської православної церкви. *Воєнні конфлікти та техногенні катастрофи: історичні та психологічні наслідки* : тези доп. І Міжнар. наук. конф. до 35-х роковин аварії на Чорнобильській АЕС (Київ, 13–14 квіт. 2021 р.). Київ, 2021. С. 122–124.
10. Єршова Л. Коріння війни: як зароджуються війни, або Витоки великоросійського шовінізму. Ч. 5 : Федір Достоєвський : матеріали для самоосвіти. Київ : ГО «Ін-т соціогуманітарної політики» ; Укр. центр дуальної освіти, 2022. С. 1–7.
11. Данилевич М. Генезис ідеї «Москва – Третій Рим». Ідея Риму в історії східнослов'янського світу. *Греція і слов'янський світ: національна своєрідність і взаємовплив культур* : матеріали наук.-практ. конф. (м. Ніжин, 19–20 трав. 2008 р.). Ніжин : Міленіум, 2009. С. 219–233.
12. Свинаренко Н. О. Сучасна російська імперська пропаганда: згубний вплив для сьогодення українців. *Development trends in social science in the era of digitalization : scientific monograph*. Riga : Baltija Publishing, 2023. Р. 278–301.
13. Несправа Н. В. Етичні погляди Івана Ільїна на сутність духовності і опір злу. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. 2016. Вип. 4. С. 89–95.
14. Дем'яненко В. М., Прядко Т. П., Рубан А. О. Теоретичні концепти І. Ільїна та ідеологія путінізму як відображення соціально-політичних орієнтацій у російському суспільстві. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2023. Вип. 45. С. 157–164.
15. Bigg C. Russia: White Army General Reburied In Moscow. *Radio Free Europe / Radio Liberty*. 2005. 3 oct. URL: <https://www.rferl.org/a/1061851.html> (дата звернення: 24.11.2025).
16. Морфінов С. Як «улюблений філософ» Путіна Іван Ільїн допоміг йому виправдати війну проти України. *BBC News Україна*. 2023. 6 верес. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-66718021> (дата звернення: 22.11.2025).
17. Бальжик І. А. Світська та церковна влада в концепції «симфонії влад». *Актуальні проблеми держави і права*. 2003. Вип. 51. С. 51–54.
18. Патріарх Кирилл підтвердив сформировавшуюся в Росії «симфонію Церкви и государства». *Релігія в Україні*. 2018. 2 лют. URL: <https://www.religion.in.ua/>

- news/foreign_news/38846-patriarx-kirill-podtverdil-sformirovavshuyusya-v-rossii-simfoniyu-cerkvi-i-gosudarstva.html (дата звернення: 22.11.2025).
19. Собор патріарха Кирила заявив про «священну війну» в Україні й «осатанілий Захід». Що на це кажуть УПЦ та ПЦУ. *BBC News Україна*. 2024. 28 берез. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/sbpehzlw4w0o> (дата звернення: 22.11.2025).
20. «Спецоперація – священна війна, Україна має стати частиною Росії, Росія – Катехон, Захід впав у сатанізм» – Всесвітній російський народний собор ухвалив Наказ до російської влади. *Релігія в Україні*. 2024. 28 берез. URL: https://www.religion.in.ua/news/foreign_news/50958-specoperaciya-svyashhenna-vijna-ukrayina-maye-stati-chastinoyu-rosiyi-rosiya-katexon-zaxid-vpav-u-satanizm-vsvesvitnij-rosijskij-narodnij-sobor-uxvaliv-nakaz-do-rosijskoyi-vladi.html (дата звернення: 22.11.2025).
21. Кирил назвав Путіна людиною, що живиться від Божої благодаті. *RISU*. 2024. 26 трав. URL: https://risu.ua/kiril-nazvav-putina-lyudinoyu-shcho-zhivitsya-vid-bozhoyi-blagodati_n148577 (дата звернення: 24.11.2025).
22. Орлова В. Концерт у «Лужниках»: Володимира Путіна вистачило на кілька хвилин. *УНІАН*. 2023. 22 лют. URL: <https://www.unian.ua/russianworld/koncert-v-luzhnikah-putina-vistachilo-na-kilka-hvilin-video-12155283.html> (дата звернення: 24.11.2025).
23. Êtkind A. M. *Russia against modernity*. Cambridge : Hoboken ; NJ : Polity, 2023. 166 p.
24. «Навіщо нам світ, у якому не буде Росії?». Як Путін лякає Захід ядерною зброєю. *ТСН*. 2018. 18 жовт. URL: <https://tsn.ua/svit/brenkannya-atomom-yak-zminyuvalasya-ritorika-putina-schodo-yadernih-zagrozh-1235541.html> (дата звернення: 24.11.2025).
25. Rishi P. Bluff and bluster: Why Putin revised Russia's nuclear doctrine. 2024. *ELN*. 24 november. URL: <https://europeanleadershipnetwork.org/commentary/bluff-and-bluster-why-putin-revised-russias-nuclear-doctrine/> (дата звернення: 22.11.2025).

REFERENCES

1. Zaboronyty rashyzm / V. Ohneviuk ta in.; za zah. red. V. Piskun (2023). Kyiv: Kyiv. un-t im. B. Hrinchenka [in Ukrainian].
2. Vovkanych, S. (2014). Poperedyty svit pro nebezpeku rashyzmu. *Visnyk Lvivskoi komertsii noi akademii. Serii: Humanitarni nauky – Bulletin of the Lviv Commercial Academy. Series: Humanities, issue 12*, 254–273 [in Ukrainian].
3. Demyanenko, V., Demyanenko, B. (2014). “Putinizm” yak riznovyd avtoritarnoho politychnoho rezhymu. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy – Scientific Notes of the I. F. Kuras Institute of Political and Ethnonational Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, issue 2*, 241–257 [in Ukrainian].
4. Demyanchuk, Y. (2014). Ukrayinskyi pohlyad na rashizm v istorichnomu rakursi. *Istorychni Studii Shkidnoyevropeys'koho Natsional'noho Universytetu Imeni Lesi*

- Ukrayinky – Historical Studies of Lesia Ukrainka Eastern European National University, issue 11/12, 115–124* [in Ukrainian].
5. Koval, I., Kyslyak, L. (2022). Rashyzm yak heneza putinizmu. *Visnyk Lvivs'koho universytetu. Seriya filosofsko-politolohichni studii – Bulletin of Lviv University. Series: Philosophical and Political Studies, issue 42, 239–245* [in Ukrainian].
 6. Khan, Ye. (2022). Rashyzm yak politychna ideolohiia ta sotsialna praktyka v suchasni rosiiskii federatsii. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk – Aktualni pytannia humanitarnykh nauk, issue 51, 83–89* [in Ukrainian].
 7. Yakubova, L. (2022). Ontolohiya rashyzmu: Ukrayina yak alter ego Rosii. *Ukrayinskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal, issue 4, 78* [in Ukrainian].
 8. Vershyna, V. (2020). Problema tsilisnosti obrazu liudyny v rosiiskii filosofii kintsia XIX – pochatku XX st. *Filosofia ta politolohiia v konteksti suchasnoi kultury – Philosophy and political science in the context of modern culture, issue 12(2), 10–17* [in Ukrainian].
 9. Stotskyi, Ya. (2021). Analiz antyukrainskykh ideolohichnykh kontseptsii Moskovii-Rosii i Rosiiskoi pravoslavnoi tserkvy. *Voenni konflikty ta tekhnohenni katastrofy: istorychni ta psykhologichni naslidky: proceedings of the I International Scientific Conference to the 35th Anniversary of the Chornobyl Accident. Kyiv, 122–124* [in Ukrainian].
 10. Yershova, L. (2022). Korinnia viiny: yak zarodzhuiutsia viiny abo vytoky velykoroziiskoho shovinizmu. Chastyna 5. Fedir Dostoievskiy: materialy dlia samoosvity. Kyiv: Institute of Socio-Humanitarian Policy; Ukrainian Center for Dual Education [in Ukrainian].
 11. Danylevych, M. (2009). Henezys idei “Moskva – Tretiy Rym”. Ideia Rymu v istorii skhidnoslovianskoho svitu. *Hretsiia i slov'ianskyi svit: natsionalna svoieridnist i vzaievovplyv kultur: proceedings of the Scientific and Practical Conference. Nizhyn: Milenium, 219–233* [in Ukrainian].
 12. Svyarenko, N.O. (2023). Suchasna rosiiska imperska propaganda: zhubnyi vplyv dlia sohodennia ukraintsiv. *Development trends in social science in the era of digitalization: scientific monograph. Riga: Baltija Publishing, 278–301* [in Ukrainian].
 13. Nesprava, N.V. (2016). Etychni pohliady Ivana Ilina na sutnist dukhovnosti i opir zlu. *Filosofia i politolohiia v konteksti suchasnoi kultury – Philosophy and political science in the context of modern culture, issue 4, 89–95* [in Ukrainian].
 14. Demianenko, V.M., Priadko, T.P., Ruban, A.O. (2023). Teoretychni kontsepty I. Ilina ta ideolohiia putinizmu yak vidobrazhennia sotsialno-politychnykh oriantatsii u rosiiskomu suspilstvi. *Aktualni problemy filosofii ta sotsiologii – Current problems of philosophy and sociology, issue 45, 157–164* [in Ukrainian].
 15. Bigg, C. (2005). Russia: White Army General Reburied in Moscow. *Radio Free Europe/Radio Liberty, 3 oct.* URL: <https://www.rferl.org/a/1061851.html>
 16. Morfinov, S. (2023). Yak «uliublenyi filosof» Putina Ivan Ilin dopomih yomu vypravdaty viinu proty Ukrainy. *BBC News Ukraina – BBC News Ukraine, 6 veresnia.* URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-66718021> [in Ukrainian].

17. Balzhyk, I.A. (2003). Svitska ta tserkovna vlada v kontseptsii “symfonii vlad”. *Aktualni problemy derzhavy i prava – Current problems of state and law*, 51, 51–54 [in Ukrainian].
18. Patriarkh Kirill podtverdil sformirovavshuyusya v Rossii “simfoniyu Tserkvi i gosudarstva” (2018). *Relihiia v Ukraini – Religion in Ukraine*, 2 liutoho. URL: https://www.religion.in.ua/news/foreign_news/38846-patriarx-kirill-podtverdil-sformirovavshuyusya-v-rossii-simfoniyu-cerkvi-i-gosudarstva.html [in Russian].
19. Sobor patriarkha Kyryla zaiavyv pro «sviashchennu viinu» v Ukraini y “osatanilyi Zakhid”. Shcho na tse kazhut UPTs ta PTsU (2024). *BBC News Ukraina – BBC News Ukraine*, 28 beresnia. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c6pexzlw4w0o> [in Ukrainian].
20. “Spetsoperatsiia – sviashchenna viina, Ukraina maie staty chastynoiu Rosi”. Rosiia – Katekhon, Zakhid vpav u satanizm” – Vsesvitnii rosiiskyi narodnyi sobor ukhvalyv Nakaz do rosiiskoi vlady (2024) *Relihiia v Ukraini – Religion in Ukraine*, 28 bereznia. URL: https://www.religion.in.ua/news/foreign_news/50958-specoperaciya-svyashhenna-vijna-ukrayina-maye-stati-chastinoyu-rosiyi-rosiya-katexon-zaxid-vpav-u-satanizm-vsesvitnij-rosijskij-narodnij-sobor-uxvaliv-nakaz-do-rosijskoyi-vladi.html [in Ukrainian].
21. Kyryl nazvav Putina liudynoiu, shcho zhyvytsia vid Bozhoi blahodati. (2024). *RISU*, 26 travnia. URL: https://risu.ua/kiril-nazvav-putina-lyudinoyu-shcho-zhivitsya-vid-bozhoyi-blahodati_n148577 [in Ukrainian].
22. Orlova, V. (2023). Kontsert u “Luzhnykakh”: Volodymyra Putina vystachylo na kilka khvylyn. *UNIAN*, 22 liutoho. URL: <https://www.unian.ua/russianworld/koncert-v-luzhnikah-putina-vistachilo-na-kilka-hvilin-video-12155283.html> [in Ukrainian].
23. Ėtkind, A. M. (2023). *Russia against modernity*. Cambridge: Hoboken; NJ: Polity.
24. “Navishcho nam svit, u yakomu ne bude Rosii?”. Yak Putin liakaie Zakhid yadernoiu zbroieiu (2018). *TSN*, 18 zhovtnia. URL: <https://tsn.ua/svit/brenkannya-atomom-yak-zminyuvalasya-ritorika-putina-schodo-yadernih-zagroz-1235541.html> [in Ukrainian].
25. Rishi, P. (2024). Bluff and bluster: Why Putin revised Russia’s nuclear doctrine. *European Leadership Network*, 24 november. URL: <https://europeanleadershipnetwork.org/commentary/bluff-and-bluster-why-putin-revised-russias-nuclear-doctrine/>

Romaniuk Andrii Antonovych, PhD Student, Department of Political Science and International Relations, Lviv Polytechnic National University, Lviv, Ukraine

IDEOLOGICAL ARCHITECTURE OF RUSCISM: A NEO-INSTITUTIONAL AND AXIOLOGICAL ANALYSIS

The article provides a theoretical justification and a systematic analysis of the ideational architecture of Ruscism as a political ideology through axiological and neo-institutional methodologies. It examines the system-forming components – imperial revanchism,

Orthodox fundamentalism, anti-Western isolationism, and geopolitical messianism – and identifies the key mechanisms of institutional reproduction and value-based legitimization of the authoritarian regime of the Russian Federation within the context of contemporary political practices.

Keywords: *ruscism, ideology, political regime, Russian Federation, authoritarianism, messianism.*



ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

АНДРУЩЕНКО <i>Олеся Петрівна</i>	94
БУРЧАК <i>Антон Юліанович</i>	191
ГАПЧЕНКО <i>Олена Вікторівна</i>	143
ДАНИЛЬЯН <i>Олег Геннадійович</i>	8
ДЗЬОБАНЬ <i>Олександр Петрович</i>	8
ДОРОЖКО <i>Ірина Іванівна</i>	156
ДОЦЕНКО <i>Євген Анатолійович</i>	109
ДЬОМКІНА <i>Юлія Вікторівна</i>	205
ЗОРКІН <i>Роман Юрійович</i>	34
КАЛИНОВСЬКИЙ <i>Юрій Юрійович</i>	34
КАЧЕРАУСКАС <i>Томас</i>	48
КОВАЛЕНКО <i>Інна Ігорівна</i>	72

ЛИХАЦЬКИЙ <i>Андрій Васильович</i>	119
МАЛИХІНА <i>Олена Євгеніївна</i>	156
МЕЛЯКОВА <i>Юлія Василівна</i>	72
ПЕТРУК <i>Наталія Кирилівна</i>	143
ПОТИЩУК <i>Ольга Олегівна</i>	168
ПОХОАТА <i>Габрієла</i>	58
РАДІОНОВА <i>Наталія Василівна</i>	132
РОМАНЮК <i>Андрій Антонович</i>	217
ТУРІЩЕВА <i>Людмила Василівна</i>	156
ФУНТІС <i>Анастасіос</i>	179
ЧОРНА <i>Лідія Валеріївна</i>	119

НАШІ АВТОРИ

- АНДРУЩЕНКО** *Національний юридичний університет*
Олеся Петрівна *імені Ярослава Мудрого, доктор філософії*
за спеціальністю «Право», асистентка кафедри
філософії
- БУРЧАК** *Дніпровський національний університет імені*
Антон Юліанович *Олеся Гончара, аспірант кафедри політології,*
соціології та публічного управління
- ГАПЧЕНКО** *Хмельницький національний університет,*
Олена Вікторівна *кандидат педагогічних наук, доцент кафедри*
філософії та соціально-гуманітарних наук
- ДАНИЛЬЯН** *Інститут державного будівництва*
Олег Геннадійович *та місцевого самоврядування НАПрН України,*
доктор філософських наук, професор, завідувач
сектора теоретико-методологічних проблем
організації державної влади
- ДЗЬОБАНЬ** *Державна наукова установа «Інститут*
Олександр Петрович *інформації, безпеки і права Національної*
академії правових наук України», доктор
філософських наук, професор, головний науковий
співробітник
- ДОРОЖКО** *Харківський національний педагогічний*
Ірина Іванівна *університет імені Г. С. Сковороди, доктор*
філософських наук, професор, професор кафедри
психологічної і педагогічної антропології
- ДОЦЕНКО** *Харківський національний педагогічний*
Євген Анатолійович *університет імені Г. С. Сковороди, аспірант*
кафедри філософії
- ДЬОМКІНА** *Харківський національний педагогічний*
Юлія Вікторівна *університет імені Г. С. Сковороди, здобувачка*
третього (освітньо-наукового) рівня вищої
освіти зі спеціальності 052 Політологія
- ЗОРКІН** *Відокремлений структурний підрозділ*
Роман Юрійович *«Харківський торговельно-економічний фаховий*
коледж Державного торговельно-економічного
університету», викладач циклової комісії
«Харчових технологій, готельно-ресторанної
справи та туризму»

- КАЛИНОВСЬКИЙ** *Національний юридичний університет імені*
Юрій Юрійович *Ярослава Мудрого, доктор філософських наук,*
професор, професор кафедри філософії
- КАЧЕРАУСКАС** *Вільнюський технічний університет імені*
Томас *Гедимінаса, доктор філософських наук,*
професор, завідувач кафедри філософії
та культурології
- КОВАЛЕНКО** *Національний юридичний університет*
Інна Ігорівна *імені Ярослава Мудрого, кандидат*
філософських наук, доцент, доцент
кафедри філософії
- ЛИХАЦЬКИЙ** *Національний університет «Одеська*
Андрій Васильович *політехніка», аспірант кафедри*
культурології та філософії культури
- МАЛИХІНА** *Харківський національний педагогічний*
Олена Євгенівна *університет імені Г. С. Сковороди,*
кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психологічної
і педагогічної антропології
- МЕЛЯКОВА** *Національний юридичний університет*
Юлія Василівна *імені Ярослава Мудрого, кандидат*
філософських наук, доцент, доцент
кафедри філософії
- ПЕТРУК** *Хмельницький національний університет,*
Наталія Кирилівна *доктор філософських наук, професор,*
завідувач кафедри філософії та соціально-
гуманітарних наук
- ПОТІЩУК** *Національний технічний університет*
Ольга Олегівна *України «Київський політехнічний*
інститут імені Ігоря Сікорського»,
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії
- ПОХОАТА** *Християнський університет Димитрія*
Габрієла *Кантемира, докторка філософії,*
професорка
- РАДІОНОВА** *Харківський національний педагогічний*
Наталія Василівна *університет імені Г. С. Сковороди, доктор*
філософських наук, професор, завідувач
кафедри філософії імені професора
М. Д. Култаєвої

РОМАНЮК *Національний університет «Львівська
Андрій Антонович політехніка», аспірант кафедри політології
та міжнародних відносин*

ТУРІЩЕВА *Харківська державна академія фізичної
Людмила Василівна культури, кандидат психологічних наук,
доцент, доцент кафедри педагогіки
і психології*

ФУНТІС *Берлінська школа бізнесу та інновацій,
Анастасіос викладач, керівник програми бакалавріату*

ЧОРНА *Національний університет «Одеська
Лідія Валеріївна політехніка», доктор філософських наук,
доцент, професор кафедри інформаційної
діяльності та медіакомунікацій*

В И М О Г И
ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ У ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ
«ВІСНИК НАЦІОНАЛЬНОГО ЮРИДИЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО». СЕРІЯ: ФІЛОСОФІЯ,
ФІЛОСОФІЯ ПРАВА, ПОЛІТОЛОГІЯ, СОЦІОЛОГІЯ»

ПОДАННЯ РУКОПISУ СТАТТІ ДО РЕДКОЛЕГІЇ

Для публікації статті необхідно подати до редакції:

- **електронний варіант статті**, надісланий на електронну адресу редколегії (e-mail: kafedra_filosofy@ukr.net);
- **довідку про автора (-ів)** (українською, англійською): прізвище, ім'я, по батькові повністю, посада та місце роботи, науковий ступінь, учене звання, контактна інформація (телефон, особистий e-mail автора, поштова адреса (з індексом) організації, де працює автор), ідентифікатор ORCID ID, розділ збірника, у якому доцільніше розмістити статтю;
- **рецензію** кандидата чи доктора наук відповідної спеціальності або **витяг із протоколу** засідання відповідної кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку, якщо автори не мають наукового ступеня;
- **ліцензійну згоду** автора (або співавторів) на розміщення статті в мережі Інтернет на сайті Наукової бібліотеки Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (<http://library.nlu.edu.ua/>), сайтах збірника «Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого». Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія» (<http://fil.nlu.edu.ua>) та Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (<http://nbuv.gov.ua>) (див. *додаток 2*);
- **квитанцію** (оригінал або електронну копію) про оплату публікації статті (після розгляду рукопису).

ВИМОГИ ДО СТАТЕЙ

Загальні правила подання статей

1. Мови статті – *українська, англійська*; обсяг – від 12 до 24 сторінок, включаючи анотації, рисунки, таблиці, графіки та бібліографію.

У виняткових випадках за окремим узгодженням з редакційною колегією обсяг статті може бути збільшено.

2. Рукописи статей проходять обов'язкову процедуру подвійного «сліпого» рецензування. Редколегія залишає за собою право відхиляти матеріали, повертати їх на доопрацювання, за погодженням з автором скорочувати й редагувати.

Технічні вимоги

Текст статті має бути набраним у текстовому редакторі Word шрифтом Times New Roman, кегль 14, з міжрядковим інтервалом 1,5, з абзацним відступом 1,25 см, з берегами: ліворуч – 2,5 см, праворуч – 1,5 см, угорі та внизу – 2 см.

При підготовці рукопису не слід користуватися для форматування тексту пробілами, табуляцією тощо; не слід використовувати в тексті колонтитули, користуватися автоматичними та ручними переносами.

Таблиці повинні мати вертикальну орієнтацію і будуватися за допомогою майстра таблиць редактора Word, формули необхідно готувати в редакторі формул Microsoft Equation Editor 2.0.

Використання в тексті статті сканованих або сфотографованих фрагментів (схем, рисунків, таблиць тощо) не допускається.

Якщо в тексті є необхідність виділити змістові блоки, то їх назви слід виділяти жирним шрифтом.

Вимоги до оформлення статті (зразок оформлення – див. *додаток 1*):

- у лівому верхньому куті першої сторінки зазначається шифр УДК;
- наступний рядок (шрифт Times New Roman, кегль 14, з міжрядковим інтервалом 1,0; вирівнювання по центру) – *відомості про автора (співавторів) мовою статті*: прізвище, ім'я, по батькові (шрифт – жирний курсив), науковий ступінь, учене звання, повна назва посади, установи, де працює чи навчається автор (співавтори) (у називному відмінку); місто, де розташована організація, вказується, якщо в її назві відсутнє посилання на нього; країна; e-mail автора, ORCID ID (шрифт – курсив);

- нижче по центру наводиться *назва статті мовою статті* (шрифт Times New Roman, кегль 14, з міжрядковим інтервалом 1,0, жирний, великими літерами). Якщо стаття містить матеріали досліджень, отримані в межах грантів, цільових програм, фундаментальних або прикладних досліджень за рахунок видатків державного бюджету або при фінансовій підтримці інших установ, рекомендуємо вказувати цей факт у виносці до заголовка статті. Наприклад:

* Роботу виконано в межах цільової комплексної програми «Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості» (№ державної реєстрації 0111u000968).

- далі – *анотація* обсягом до 50 слів і *ключові слова* (5–7 слів) мовою статті (шрифт Times New Roman, кегль 12, курсив, міжрядковий інтервал 1,0);
- далі – текст статті, шрифт Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал 1,5 (див. вимоги щодо структури тексту статті);
- далі – список використаної літератури мовою оригіналу (див. вимоги до списку використаної літератури);
- далі – під заголовком **REFERENCES** транслітерація бібліографічного опису джерел;

— далі – відомості про автора (співавторів) *англійською мовою, якщо українська є мовою статті / українською мовою, якщо англійська є мовою статті*: прізвище, ім'я, по батькові (шрифт Times New Roman, кегль 12, жирний курсив, міжрядковий інтервал 1,0), науковий ступінь, учене звання, повна назва посади, установи, де працює чи навчається автор (співавтори) (у називному відмінку); місто, де розташована організація, вказується, якщо в її назві відсутнє посилання на нього; країна (шрифт Times New Roman, кегль 12, прямий, міжрядковий інтервал 1,0) і *анотація* обсягом до 50 слів з ключовими словами (5–7) *англійською мовою, якщо українська є мовою статті / українською мовою, якщо англійська є мовою статті* (шрифт Times New Roman, кегль 12, міжрядковий інтервал 1,0).

Анотації входять до загального обсягу статті.

Вимоги щодо змісту статті

Стаття повинна мати належний теоретичний і науково-прикладний рівень, відповідати вимогам постанови Президії Вищої атестаційної комісії України «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» від 15.01.2003 № 7-05/1.

Структура тексту наукової статті:

- **постановка проблеми** в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- **аналіз останніх досліджень і публікацій**, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор статті, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячено статтю;
- **формулювання цілей** статті (постановка завдання);
- **виклад основного матеріалу** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- **висновки** з цього дослідження і перспективи подальшого розвитку в цьому напрямі.

Вимоги до списку використаної літератури

Заголовок «**ЛІТЕРАТУРА**» (шрифт Time New Roman, кегль 14, вирівнювання по центру).

Використана література подається мовою оригіналу загальним списком за порядком її згадування в тексті (шрифт Time New Roman, кегль 12, вирівнювання по ширині, міжрядковий інтервал 1,0).

Література оформлюється згідно з українським стандартом бібліографічного опису (ДСТУ 8302:2015 «Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання». Київ, 2016) (див. Зразок).

Відповідно до сучасних вимог для статей із списку літератури за наявності необхідно вказувати DOI (цифровий ідентифікатор об'єкта) або URL (універсальний показник місця розташування документа в мережі «Інтернет»).

Вимоги до транслітерації бібліографічного опису джерел (REFERENCES)

а) транслітерувати бібліографічний опис джерел, написаних українською мовою, необхідно з урахуванням ДСТУ 8302:2015 та наказу МОН від 12.01.2017 № 40 (див. Зразок);

б) бібліографічний опис джерел, написаних іншими мовами, що використовують кириличний алфавіт, необхідно транслітерувати латинськими літерами (сайти <https://translit.ru> та <https://slovnyk.ua/services/translit.php>).

Слід уникати посилань на навчальну літературу.

При транслітерованому посиланні на «Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого». Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія» слід використовувати транслітеровану назву «Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Seriya: filosofiya, filosofiya prava, politolohiya, sotsiolohiya» або англійську «The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: philosophy, philosophy of law, political science, sociology».

РОБОТА РЕДАКЦІЇ З АВТОРАМИ

1. До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди автора (авторів).

2. Остаточне рішення про публікацію приймає редакційна колегія.

3. Точка зору редакційної колегії може не збігатися з точкою зору авторів статей. За зміст і достовірність наведеної в статтях інформації відповідальність несуть автори статей.

4. Матеріали, які надійшли до редакції з порушенням зазначених вимог, не реєструються і не розглядаються, а повертаються авторам для доопрацювання.

Автор (співавтори) статті несе (несуть) відповідальність за правильність і достовірність викладеного матеріалу, належність останнього йому (їм) особисто, за точність викладених у роботі фактів (даних) і якість перекладу цитат з іноземних джерел (за наявності).

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ СТАТТІ

УДК 141.316.3

Герасименко Олександр Юрійович, доктор філософських наук, доцент,
професор кафедри філософії, Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: abcdef1234@ukr.net
ORCID iD: 0000-0000-0000-0000

ВІРТУАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ І КІБЕРПРОСТІР ЯК АТРИБУТИ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА¹

Анотація українською мовою

У статті зроблено спробу осмислення кіберпростору в його діалектичному взаємозв'язку з віртуальною реальністю...

Ключові слова: *віртуальна реальність, кіберпростір, інформаційні процеси, інтернет-простір, комп'ютерні технології.*

Постановка проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Формулювання цілей.

Виклад основного матеріалу.

Висновки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Bytiak Y., Danilyan O., Dzoban O., Kalinovsky Y., Chalapko V. Information society: the interaction of tradition and innovation in communicative processes. *Amazonia Investiga*. 2020. Vol. 9, Issue 27. P. 217–226. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2020.27.03.23>.

¹ Роботу виконано в межах цільової комплексної програми «Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості» (№ державної реєстрації 0111u000968).

2. Дзьобань О. П. Темпоральна складова у просторово-часовому континуумі віртуальної реальності. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2018. № 2. С. 118–126. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/> (дата звернення: 10.12.2020).

REFERENCES

1. Bytiak, Y., Danilyan, O., Dzoban O., Kalinovsky, Y., Chalapko, V. (2020). Information society: the interaction of tradition and innovation in communicative processes. *Amazonia Investiga. Vol. 9, issue 27*, 217–226. doi: <https://doi.org/10.34069/AI/2020.27.03.23>
2. Dzoban, O.P. (2018). Temporalna skladova u prostорово-часовому kontynuumi virtualnoi realnosti. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Serii: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia – The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, philosophies of law, political science, sociology*, 2(47), 118–126. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/> [in Ukrainian].

Gerasimenko Olexander Yuriiovich, Doctor of Philosophical Sciences,
Assistant Professor, Professor of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi
National Law University, Kharkiv, Ukraine

VIRTUAL REALITY AND CYBERSPACE AS ATTRIBUTE OF MODERN SOCIETY

Анотація англійською мовою

The article attempts to comprehend cyberspace in its dialectical relationship with virtual reality. It is shown that ever-changing cyberspace is the result of the virtualization process.

Keywords: virtual reality, cyberspace, information processes, Internet space, computer technologies.

Редакційній колегії збірника наукових праць
«Вісник Національного юридичного універси-
тету імені Ярослава Мудрого». Серія: Філосо-
фія, філософія права, політологія, соціологія»
від _____

П. І. Б.

місце роботи, посада, науковий ступінь, учене звання

Телефон _____

e-mail _____

ЛІЦЕНЗІЙНА ЗГОДА НА ПУБЛІКАЦІЮ

№ _____ від _____

Прошу розглянути питання про можливість публікації моєї статті
«_____ (назва) _____» у фахо-
вому наукометричному збірнику наукових праць «Вісник Національного юридич-
ного університету імені Ярослава Мудрого». Серія: філософія, філософія права,
політологія, соціологія».

З порядком розгляду та умовами опублікування статей ознайомлений, погоджу-
юсь.

Гарантую, що матеріали, запропоновані для публікації:

- створені мною особисто;
- є оригінальними і раніше не публікувалися в інших друкованих виданнях;
- не знаходяться на розгляді для публікації в інших друкованих виданнях.

Даю згоду на видання статті в паперовій формі та розміщення повного тексту
статті в електронній формі в мережі Інтернет на офіційних сайтах Національного
юридичного університету імені Ярослава Мудрого (nlu.edu.ua), збірника (fil.nlu.edu.ua)
та Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (nbuv.gov.ua).

« » _____ 202__ р. _____ /підпис, прізвище, ініціали/

Відповідальна за випуск *І. І. Коваленко*

Ідентифікатор медіа в Реєстрі суб'єктів у сфері медіа R30-03771

Підписано до друку 30.01.2026. Формат 70×100/16.
Ум. друк. арк. 20,3. Обл.-вид. арк. 16. Тираж 100 пр.

Адреса редакції:

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
вул. Григорія Сковороди, 77, м. Харків, 61024, Україна
Тел.: (057) 757-72-84
E-mail: kafedra-filosofy@ukr.net

ТОВ «Видавничий дім «Право»,
вул. Харківських Дивізій, 11/2, м. Харків, Україна
Для кореспонденції: а/с 822, м. Харків, 61023, Україна
Тел.: (050) 409-08-69, (067) 574-81-20, (063) 254-50-84
Вебсайт: <https://pravo-izdat.com.ua>

E-mail для замовників послуг: verstka@pravo-izdat.com.ua

E-mail для покупців: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 8024 від 05.12.2023

Виготовлено ТОВ «Промарт»,
вул. Весніна, 12, Харків, 61023, Україна
Тел. (057) 717-25-44

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 5748 від 06.11.2017